

Ғайбулла Саломов

Таржима

ташвишлари

Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 1983

Масъул муҳаррир: Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир-аъзо-
си, филология фанлари доктори *Матёқуб Қўшжонов*

C $\frac{70202-152}{M352 (04-83)}$ 143—83 4603010202

©Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983 й.

*Киройи таржимон Мирзиёд Мирзоидов-
нинг порлоқ хотирасига бағишлайман.*

Муаллиф

МАЪНАВИЙ КАМОЛОТ ҚАЛИТИ

Улуғ Октябрь социалистик революцияси натижасида мамлакатнинг иқтисодий-сиёсий тузуми тубдан ўзгарганлиги, миллатлар ва халқлар ўртасида тенглик ва тоғувлик, ўзаро ёрдамга асосланган тамсила ўзгача ижтимоий муносабатлар ўрнатилганлиги, шунга мос равишда янги ахлоқий нормалар қарор топганлиги — буларнинг бари янги совет кишисининг маънавий камолотида муҳим роль ўйнаган омиллардандир. Бироқ мазкур чуқур гуманистик жараён ўз-ўзидан содир бўлгани йўқ. Бу Коммунистик партия ва Совет ҳукуматининг изчиллик билан олиб борган сиёсати ва қайноқ амалий фаолияти натижасидир.

Янги совет кишисини тарбиялаб етиштиришда адабиёт ва санъатнинг аҳамияти жуда катта. Лекин бадий адабиёт асарлари бизда, бошқа бир қанча мамлакатларда бўлгани сингари, ягона ёки муайян бир нечта тилда эмас, балки нақ 78 тилда бунёд этилади. Бунинг устига, мамлакатимизда ўз она тилида миллий адабиёт яратётган халқлар сонини ҳам мунтазам ошиб бормоқда (130 тилда сўзлашувчи халқлар иттифоқидан ташкил топган мамлакатда бундай адабий жараённинг сабаби ўз-ўзидан тушунарли). Чунончи, 1917 йил арафасида Россияда 20 тилда адабиёт яратилар эди. Совет ёзувчиларининг I съезди чақирилиши даврида — 1934 йилда эса 40 тилда адабиёт бунёд этилган. Энг сўнгги маълумотларга кўра, бизда ҳозир 78 тилда бадий адабиёт асарлари чоп қилинар экан, бу мамлакатимизда сонини ва салмоғини тобора ошиб бораётган адабий ҳаракат, ижодий яратувчилик жараёнининг ёрқин ифодасидир.

Бу ерда гап ягона социалистик мазмуннинг турлитуман тилларда, хилма-хил миллий шаклларда тараннум этилишидагина эмас. Турли-туман тилларда баравар барпо этилаётган миллий совет адабиётларида юз бераётган кундалик воқеалардан ўз вақтида огоҳ бўлиб туриш, уларда яратилаётган муносиб асарларни умум-

совет адабиётининг мулкига айлантириш, энг сара асарларни жаҳон китоб бозорига тақдим этиш, қардош адабиётларни ўзаро бойитиш масаласи жуда муҳим, аммо бунни қандай йўл билан, не йўсинда амалга ошириш мумкин? Мана шу ерда бадий таржима ёрдамга келади. Тўғри, миллий маданиятлар равнақида, улар ўртасида тажриба алмашишда қардош халқлар маданият арбоблари, ёзувчи, шоир, драматургларнинг бир-бирлари билан шахсий алоқа ўрнатишлари, адабиёт ва санъат декадалари, ҳафталиклар ўтказиш жуда муҳим: адабий алоқа ўрнатиш — танишувдан бошланади, ўзаро маънавий бойиш ва таъсир эса адабий алоқанинг ҳосиласидир. Бироқ, башарти, бундай адабий ҳафталик ва декадалар қардош халқлар адабиётларидан қилинган сифатли бадий таржималар билан мустаҳкамланмас экан, бу тадбирлар мароқли «мавсумий кампания» бўлиб қолади, холос.

Қадимги замонларда ҳам бошқа халқлар яратган маданий меросга қизиқиш бўлган, йирик насрий ва шеърӣ асарлар таржима қилинган. ЮНЕСКОнинг 1971 йил ноябрь ойида Деҳлида Абу Райҳон Берунийнинг туғилганига 1000 йил тўлиши муносабати билан чақирилган халқаро илмий конференциясида қайд этилганидек, ал-Беруний ғоят заковатли киши бўлган. У Шарқ маданияти билан Европа маданиятини — ҳинд, эрон, араб, тожик, юнон маданиятини ўзида мужассамлаштира олган. Ал-Беруний Ҳиндистонда кўп йил умр кўриб, Ғарб учун ҳинд фанининг биринчи кашшофи бўлган. Ҳиндистон олимлари ўз нутқларида бунни алоҳида таъкидладилар. Урта Осиёнинг ажойиб олими фалсафа, астрономия, математикага доир ўнлаб оригинал асарлар яратиш билан бирга, санскритдан араб тилига кўп асарларни таржима қилди. Ал-Беруний форс-тожик тилида яратган кўп асарларини қадимий Ҳиндистоннинг тарихи ва маданиятига бағишлади¹.

Араб ижодий фантазиясининг маҳсули «Минг бир кеча», ҳинд эртаклари «Қалила ва Димна», Гомернинг «Илиада» ва «Одиссея» си, Умар Хайём рубойлари, Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёра» достони, «Бобирнома», Данте, В. Шекспир, Сервантес, Байрон, Вольтер, И. Гёте, А. С. Пушкин, Н. В. Гоголь, Л. Н. Толстой, Даниел Дефо, Робиндранат Тагор асарлари жаҳондаги кўплаб халқларнинг тилларига қайта-қайта таржи-

¹ «Совет Ўзбекистони» газетаси, 1971 й, 10 ноябрь.

ма қилиниши натижасида Ер юзининг турли қитъаларида асрлар давомида билим ва маърифат манбаи бўлиб хизмат қилган.

Лекин шунни айтиш керакки, Октябрь инқилобидан олдинги даврда таржима айрим фидойи адиблар ва ноширларнинг хусусий иши саналган. Гоҳи вақтларда эса баъзи ҳукмдорлар ном чиқариш, ўз салтанатларининг шуҳратини ошириш мақсадида йирик тарихий обидалар, илмий рисолалар, ахлоқ, дин, тасаввуфга оид асарлар, Шарқ классик адабиётининг намуналарини замонасининг истеъдодли кишиларига буюриб таржима қилдирганлар.

Бизнинг мамлакатимизда бадий таржима умумдавлат иши ҳисобланади. Умуман, халқ маорифи, маданияти, маърифат равнақидан давлат қанчалик манфаатдор бўлса, бадий адабиёт ва таржима ҳам шунчалик ижтимоий-сиёсий аҳамиятга молик ишдир.

Европада хавфсизлик ва ҳамкорликни таъминлаш юзасидан 1975 йилда Хельсинкида бўлиб ўтган кенгашда жаҳоннинг 35 давлат бошлиқлари томонидан имзоланган тарихий ҳужжатда таржимачилик ишига алоҳида эътибор қилинганки, бу мазкур масаланинг халқаро аҳамиятга молик проблема бўлиб қолганлигидан дарак беради. Чунончи, шу ҳужжатнинг «Гуманитар ва бошқа соҳалардаги ҳамкорлик» бўлимидаги «Маданият соҳасидаги ҳамкорлик ва айирбошлашлар» деб номланган 3-моддасида таржимонлар тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш, таржима асарларини чоп этишда нашриётларга кўмаклашиш, таржима қилиниши лозим топилган китоблар рўйхатини тузиш, таржимонлик ихтисосининг савиясини кўтариш, таржимачилик ишини янада ривожлантириш, таржима асарларини кенг ёйиш йўлларини қидириб топиш зарурати қайд этилган. Шунингдек, «Таълим соҳасидаги ҳамкорлик ва айирбошлашлар» деб номланган 4-модданинг «Хорижий тиллар ва маданиятлар» қисмида илмий муассасалар ҳамда мутахассисларнинг ўзаро алоқа ўрнатишларига қулайлик туғдириш мақсадида илмий ва техникавий эквивалентларни аниқлаш ишига хизмат қилувчи экспертларнинг ўзаро алоқа боғлашларини рағбатлантириш лозимлиги кўрсатиб ўтилади¹.

¹ «Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе. Заключительный акт». Газ. «Известия», 2 авг. 1975, стр. 5—6.

Турлича ижтимоий тузум шароитидаги мамлакатлар ўртасида маданий айирбошлашни амалга ошириш жуда мураккаб иш. Шуниси қизиқки, Хельсинки кенгашини тайёрлаш давомида, узоқ йиллар ичида мамлакатлар ўртасидаги чегараларнинг дахлсизлигини таъминлаш, хавфсизлик ўрнатиш ва бошқа шу каби ҳаётний муҳим масалалардан кўра, асосан, «маданий айирбошлаш» проблемаси хусусида томонлар ўртасида ихтилоф келиб чиққан эди¹. Бунинг сабаби шуки, бир томондан, капиталистик мамлакатларнинг намояндалари совет ёзувчиларининг барча асарларини нашр қилиш ва совет кинофильмларини чекламасдан ўз мамлакатларида намоиш этишдан бош тортадилар. «Бизнинг нашриётларимиз ва кино фирмаларимиз айрим кишиларнинг қўлида, биз уларни мажбур қилолмаймиз», деб жавоб беришади улар. Айни вақтда биз ҳам зўравонлик, ирқий камситиш, турли-туман шахвоний «нишқий» можаролар гирдобидида қолган сюжетларга асосланган адабий асарлар, кинофильмларни совет китобхонлари ва томошабинларига тақдим эта олмаймиз, чунки бундай ҳодисаларнинг ўзи ҳам, уларни тарғиб қилиш ҳам совет қонунлари томонидан маъ этилади. Бинобарин, Фарбдаги гоъвий мухолифларимиз биздан ўзларининг мафкуравий бузуқ матоҳларига адабиёт ва санъат даргоҳларимиз эшикларини ланг очиб қўйишимизни талаб этишлари — уларнинг мамлакатимиз ички ишларига аралашуви, деган сўз эди. Гарчи бу борада маълум муросага келиниб, социалистик ва капиталистик давлатларнинг маданий айирбошлаш масалаларида иложи бор қадар кўпроқ кўшиш қилишларига аҳдлашилган бўлса-да, Хельсинки кенгашидан кўп вақт ўтмасданоқ, Фарб пропагандаси Совет Иттифоқи гўё эришилган битимга риюя қилмаётганлиги ҳақида шов-шув кўтарди. Бундай шовқин-сурон ҳазир-гача давом этмоқда.

Аслида эса аҳвол тамомила ўзгача.

Бизнинг мамлакатимизда Совет ҳокимияти йилларида юздан ортиқ хорижий давлатлардан ёзувчиларнинг китоблари нашр қилинган. Шуниси диққатга сазоворки, уларнинг асарлари бизда ўзларининг мамлакатларида илк бор чоп этилганига қараганда ҳам каттароқ тиражда, анча ортиқ миқдорда босилиб чиққан.

¹ «Правда о культурном обмене». Изд-во политической литературы, М., 1976, стр. 4.

Совет Иттифоқида чет эл муаллифларининг китоблари фақат муайян бир тилда, русча таржималардагина эмас, балки кўпгина халқларнинг тилларига ўгирилиб босилади. Чунончи, В. Шекспир асарлари — 25 тилда, В. Гюго асарлари — 41 тилда, Лу Синь — 23 тилда, Г. Сенкевич — 22 тилда, И. Вазов, Ш. Петефи — 17 тилда, Г. Гейне китоблари 18 тилда чоп этилган.

Фақат урушдан кейинги йиллар ичида Америка адибларининг қарийб 7 минг асари, инглиз ва француз муаллифларининг 4,5 мингтадан китоблари нашрдан чиқди. Уларнинг биздаги умумий тиражи 600 миллиондан ортиқдир. Ҳар йили СССР халқларининг тилларига америкаликларнинг 300 тача, инглиз ва французларнинг эса 150 тадан китоби босилиб туради. Фақат 1976 йилнинг ўзидагина хорижий муаллифларнинг 1500 га яқин асари умумий тиражи 60 миллиондан ортиқ нусхада чоп этилди.

Айни вақтда АҚШ, Англия, ГФР, Франция, Италия ёки бошқа истаган Ғарб давлатининг бирида босилаётган Совет ёзувчилари асарларининг миқдори ўша мамлакат адиблари китобларининг бизда чоп этилаётган миқдоридан бир неча марта камлик қилади. Канадада чиқадиган газеталардан бирида машҳур адиб Жон Ричмонднинг мақоласи эълон қилинган. У Ғарбдаги нашриётларни танқид қилиб, уларда турли муҳожирлар ва «норози» кайфиятдаги қаламкашларнинг Советларга қарши ёзилган ҳар хил уйдирмалари мўл-кўл босилиб чиқаётгани ҳолда, аксинча, бу нашриётлар Ғарб китоб шинавандаларини чинакам истеъдодли совет ёзувчиларининг баркамол асарлари билан таништирмаётганларини таассуф билан қайд этади.¹

Бутун дунёда китоб нашр этиш ва мутолаада Совет Иттифоқига тенг келадиган мамлакат йўқ. Чунончи, дунёдаги ҳар тўртта китобдан бири совет китобидир. 1973 йилда СССР халқларининг 63 тилида, хорижий мамлакатлар халқларининг 42 тилида ҳамда эсперантода китоб ва брошюралар нашр қилинган. 1974, 1975 йилларда эса, бу кўрсаткичлар 61 ва 46 ҳамда 58 ва 50 нисбатида бўлган. 1978 йилда СССР халқларининг 62 тилидан ва хорижий мамлакатлар халқларининг 40 тилидан китоб ва брошюралар таржима қилиниб босил-

¹ «Правда о культурном обмене», стр. 4—5, 16—17, 19—20.

ган. 1974, 1975 йилларда эса бу кўрсаткичлар ҳам 60 ва 48 ҳамда 61 ва 40 нисбатиди бўлган¹.

Сўнги маълумотларга кўра, бизнинг мамлакатимизда СССР халқларининг 89 тилида ва хорижий мамлакатлар халқларининг 56 тилида китоб ва брошюралар босилиб туради².

Ҳар минутда Совет Иттифоқида типография машиналарида 3 минг нусхага яқин китоб ва брошюра олинади, бир кунда эса ўрта ҳисобда 4 миллион нусха нашр қилинади. Мамлакат етиштираётган йиллик китоб маҳсулоти бир миллиард 5 миллион нусхани ташкил этади. Бу Ер куррасининг экваторини 6 марта «китоб белбоғи» билан ўраб чиқишга бемалол этади. Агар босилиб чиқаётган йиллик китоб маҳсулотининг етмиш фоизини таржималар ташкил этишини ҳисобга олинса, Ер куррасини фақат таржима китоблардан «белбоғ» ясаб, экватор бўйлаб 4 марта ўраш мумкин.

Совет Ўзбекистони ҳозирги вақтда ялпи саводхон ўлка, илғор саноат, ривожланган қишлоқ хўжалиги, юксак социалистик маданият, адабиёт ва санъатга эга бўлган илғор республика. Меҳнаткаш халқимизнинг маънавий камолати ҳам ана шунга тўла мосдир. Бугунги ўзбек хонадони фақат Лутфий, Дурбек, Алишер Навоий, Бобир, Огаҳий, Муқимий, Фурқат, Ҳамза, Абдулла Қодирий, Ойбек, Ғафур Ғулум, Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода, Комил Яшин, Уйғун, Миртемир, Ҳамид Ғулум, Асқад Мухтор, Шароф Рашидов, Зулфия, Сарвар Азимов, Иззат Султон, Мирзакалон Исмоилий, Одил Ёқубов, Йўлдош Шамшаров, Пиримқул Қодиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Уктам Усмонов сингари юзлаб ёзувчи, шоир ва драматургларнинг ажойиб асарларини қайта-қайта ўқиш билан кифояланмайди. Бугунги китоб шинавандаси, ўзбек каломининг сеҳри, жилваларини маҳорат билан намойиш эта олган миллий адибларнинг роман, дoston, драмалари билан бир қаторда, бадий таржима сеҳри билан унинг ҳузурига ташриф буюрган Гомер билан Умар Хайём, Эсхил билан Шайх Муслиҳиддин Саъдий, Данте Алигъери билан Хусрав Деҳлавий, Вильям Шекспир билан Низомий Ганжавий, Йоганн Гёте билан Хўжа Ҳофиз, Оноре де

¹ «Печать СССР . . .». Изд-во «Статистика», М., 1973, 1974, 1975, стр. 14—15, 20—21, 22—23.

² З. Есенбаев, Книги Узбекистана, Журн. «Звезда Востока», 1976, №5, стр. 113.

Бальзак билан Робиндранат Тагор, Эрнест Хемингуэй билан Нозим Ҳикмат, Теодор Драйзер билан Прем Чанд, Александр Пушкин билан Шота Руставели, Лев Толстой билан Абу Абдулло Рудакий, Леся Украинка билан Абдулла Тўқай, Максим Горький билан Садриддин Айний, Владимир Маяковский билан Мирза Фаталли Охундов, Михаил Шолохов билан Самад Вурғун, Эдуардас Межелайтис билан Мирзо Турсунзода, Николай Тихонов билан Расул Ҳамзатов, Александр Твардовский билан Чингиз Айтматов сингарни юзлаб сўз усталирининг ўлмас асарларини ўз она тилида севиб ўқинмоқда.

Классик ва ҳозирги жаҳон адабиёти, рус ва қардош халқлар адабиётларининг салмоқдор насрий ва шеърый асарларини ўз она тилида ўқиш бараварида, уларнинг ҳам ихтиёрига ўзининг бой адабий мероси, бисоти, бугунги ривожланган адабиётидан мазмунан бой, шаклан хилма-хил асарларни тақдим этиш тарихан қисқа вақт ичида ўзбек халқи қўлга киритган улкан ғалаба, ўзбек совет адабиёти эришган муносиб ютуқдир. Бундай бадий-эстетик зафарга эришиш учун миллат иқтисодий, сиёсий, маданий жиҳатдан етук, баркамол бўлиши керак. Бугунги кунда бадий таржима соҳасида эришилган ютуқлар сарҳисоб қилинар экан, бу ўз-ўзидан пайдо бўлмаганлиги, халқимиз орасида етишган маърифатпарвар кишилар, давлат ва жамоат арбоблари, атоқли ёзувчи, таржимон ва журналистларнинг фидойи меҳнати натижасида қўлга киритилганлигини унутиб бўлмайди.

Аслида, фан, бадий адабиёт, санъат ва таржима ҳақидаги баҳсни халқнинг саводхонлиги, умумий маданий савияси, ўлкада матбуот ва нашриёт ишининг аҳволи масаласидан бошламоқ керак. Негаки, адабиёт, китоб, таржима уларни ўқий оладиган, тушунадиган ва муносиб баҳолашга-қурбни етадиган халқ учун яратилди. Зероки, буларнинг буюртмачиси, истеъмолчиси, эгаси — халқдир. Ҳар қандай китобнинг тақдири уни мутолаа қилувчи кишининг умумий маданий тайёргарлиги, талаби ва дидига вобастадир. Юксак бадий савияда яратилган асар, хусусан, агарда унда бошқа халқлар ҳаёти тасвирланган ёхуд хорижий муаллифнинг қаламига мансуб бўлса, — бу баркамол китобхоннинг фаол мутолааси, чуқур мушоҳада этишини талаб қилади.

Ҳар бир таржима асари — ўз даврининг маҳсулидир.

Айтайлик, юз йил олдин муайян бир бадий асарнинг ўзбек тилига қилинган таржимаси билан унинг кейинги даврда қилинган таржималарини бир-бири билан қиёсланса, бундан турли даврларда яшаган таржимонларнинг асар муаллифини тушуниш даражаси, уларнинг маҳорати ўртасида кўзга яққол ташланадиган тафовутнигина эмас, балки адабий тилнинг турли даврларда ишланиш даражасини ҳам кўриш мумкин.

Давр ўтиши билан таржима ва китобхон ўртасидаги муносабатларнинг ўзгариш эволюциясини олиб кўрайлик, Чунончи, Октябрь инқилобидан олдинги давр олиб қаралса, масала, беихтиёр, аҳолининг саводхонлигига бориб тақалади.

Октябрь революциясидан ниҳояти 20 йил илгари, 1897 йилда ўтказилган аҳоли рўйхатидан олинган маълумотга кўра, оммани ялпи саводхон қилиш учун Россиянинг Европа қисмида 120 йил, Кавказ ва Сибирда 430 йил, Ўрта Осиёда эса 4600 йил вақт талаб этиши «башорат» қилинган эди.¹

Албатта, орадан 85 йил ўтгандан кейин бундай хулоса фавқулудда ҳайратомуз бўлиб туюлиши табиий. Лекин ўша давр иқтисодий ва сиёсий тузуми шароитида бу рақамлар, умуман олганда, чор Россияси ва унинг чекка ўлкаларида аҳолининг саводхонлигини кўтариш иши жуда аянчли эканлигини кўрсатган бўлса-да, ўз вақтида бунинг «ажабланидиган» жойи кам эди. Бироқ масаланинг моҳияти шундаки, ўша билагон статистиклар «...эҳтимол, арифметикани билишган бўлса бордир, бироқ тарихдан беҳабар эдилар, жаҳондаги энг илғор назария билан қуролланган ва мўъжизалар яратишга қодир меҳнаткашлар оммасини йўлга сола оладиган кучга эга бўлган коммунистлар партияси мавжудлигидек муҳим фактни ҳисобга олмагандилар»².

Аҳолининг ялпи саводхонликка эришуви, юқори маданий камолот даражасига кўтарилиши бирданига, қандайдир мўъжиза йўли билан енгил кўчган иш эмас, балки бу синфий кураш, катта қурбонлар бериш эвазига эришилган улкан ғалаба, маданий инқилоб демакдир. Россия Туркистон ўлкасини забт этгандан сўнг,

¹ Қаранг: Б. Л. Комановский. Самые молодые литературы. Изд-во «Знание», М. 1973, стр 9—10

² Ш. Рашидов. Совет оиласида. «Таржима санъати» (мақола-лар тўплами), 3-китоб. Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1976, 4-бет.

1868 йилда унинг биринчи бюджети тузилган. Бунга асосан ҳукумат жами 3 млн. 791 минг сўм пул сарфлаган. Бу бюджетдан халқ маорифи, қишлоқ хўжалиги, саноат, йўллар сингари моддалар бўш қолдирилган, улар ҳеч қандай рақам билан тўлдирилмаган. Бирдан-бир тўлдирилган моддалар: полиция давлат хазинаси харажатлари — 1 процент, ҳарбий харажатлар — 99 процентдан иборат бўлган.

Орадан 32 йил ўтгач, 1900 йилда бюджет ниҳояти 13 млн. сўмга етиб, бундан ҳарбий харажатлар 71 процент, полиция харажатлари тахминан 5,5 процент, халқ маорифи 3,5 процент, йўл харажатлари 2,8 процент, деҳқончилик харажатлари 2 процентни ташкил этган. 15 йил ўтгандан сўнг тузилган учинчи бюджетда эса 25 млн. сўм ажратилган бўлиб, унда тақсимот нисбати бирмунча ўзгарган: давлат хазинаси ва полиция харажатлари 5,5 процентдан — 14,6 процентга кўпайган; йўл, деҳқончилик, савдо ҳаммаси бирга қўшиб олинганда 5 процентдан — 11 процентга ошган. Маориф харажатлари эса... 3,5 процентдан — 2,5 процентга камайган. Қолган маблағ ҳарбий мақсадларга сарфланган.¹

Ўзбекистон Халқ Комиссарлари советининг биринчи раиси Файзулла Хўжаев республика советларининг VI фавқулодда съездида сўзлаган нутқида (1937) қайд этишича, собиқ Туркистон мустамлакасида халқ маорифига 0,5 процент, ҳарбий полициячилик ишларига эса, 80 процентдан ортиқ харажат қилинган.

Олиб борилган изчил кураш натижасида 1940 йилга келиб республика тўла саводхон ўлкага айланди. 1975 йил арафасида бизда 7,5 минг умумий таълим мактаблари, 42 олий ўқув юрти, 200 га яқин илмий муассаса бўлган.

Тўққизинчи беш йиллик бошлангунга қадар республикада 2500 илмий ва илмий педагогик ходим ишлаган бўлса, 1975 йилда уларнинг сони 28 мингдан ошиб кетган. Фан докторлари 494 дан 686 кишига етган. Фан кандидатлари сони илгари 6907 киши бўлса, ҳозир 9 мингдан ошган.²

Ана шундай бир улкан инқилобий ўзгариш шароитида: 1917 — 1920 йиллардаги — 5 процент, 1924 йилга

¹ Файзулла Ходжаев. Избранные труды в трех томах, т.3. Изд-во «Фан» Узбекской ССР. Ташкент, 1973, с. 152.

² М. Хайруллаев. Фан тараққиёти ва кадрлар тайёрлаш. «Совет Ўзбекистони» газ., 1975, 16 янв.

келиб — 15 процент, 1935 йилда — 65 процент, 1940 йил арафасида — 100 процентга етган саводхонлик, турлича илмий-маданий савия, тил тараққиёти шароитида сидирғасига бир хил бадий таржималарнинг бўлиши мумкин эмас эди. Турли даврлар, турли тараққиёт суръати, турлича талаб — булар турли-туман таржималарнинг пайдо бўлишига олиб келган, бинобарин, уларнинг барчасини ягона, бир хил вази билан баҳолаб бўлмайди.

Аҳолининг умумий саводхонлик ва маданий ўсиши билан боғлиқ ўлароқ, ўлкада китоб нашр қилиш ишлари ҳамда таржима адабиётига талабнинг ошиб боришини кузатайлик.

Биринчи ўзбек китоби 1880 йилда босилиб чиққан бўлса, орадан 30 йил ўтгач, 1913 йилда ўзбек тилида умумий тиражи минг нусхадан иборат 33 номдаги китоб нашр қилинди. Уша даврда ўзбек аҳолисидан ҳар ўн минг киши бошига она тилида, ўрта ҳисобда, 0,2 босма табоқ ҳажмидаги китоб тўғри келар эди.¹

1924 йилда жами 193 номда 571 минг нусха китоб чиқарилди. 1925 йилда ҳажми 874 босма табоқ бўлган 189 та китоб чоп қилинган. Биринчи беш йилликнинг уч йили давомида 7797 босма табоқ ҳажмида 2257 номдаги китоб нашрдан чиққан. 1932 йилда 6800 босма табоқдан иборат 1500 нашр таъминланиши мўлжалланган. 1925 йилда нашр қилинган китоблар тиражи 1 млн. нусха бўлса, 1932 йилда бу 136 млн. нусхага етган. Совет Иттифоқи бўйича уч йил ичида китоблар тиражи икки баравар ошган бўлса, Ўзбекистон бўйича етти ярим баравар ошиб кетган.²

Ўзбекистон Давлат нашриёти ташкил этилган 1925 йилда 334 номда I млн. 508 минг нусха китоб чоп қилинган бўлса, 1940 йилга келиб босилиб чиққан китоблар сони 1200 номда II млн. 187 минг нусхага етган.

«Совет Ўзбекистони китоби (1917 — 1927)» библиографик кўрсаткичда (Тошкент, 1976) ҳаммаси бўлиб 1554 номдаги китоб рўйхатга олинган. Шу жумладан, бадий таржима асарлари — жаҳон адабиёти, рус адабиёти ҳамда болалар адабиётидан ўзбек тилига ўғирн-

¹ З. Есенбаев. Книги Узбекистана. Журн. «Звезда Востока», 1976, №5 стр. 114.

² Акмал Икрамов. Изб. труды в трех томах, т. 2 Изд-во «Ўзбекистан», Ташкент, 1972, стр. 514—515.

либ, алоҳида китоб ҳолида нашр қилинган ишларнинг умумий ҳажми 1475 саҳифани ташкил этади (бу, тахминан, 100 босма табоқ бўлади), тиражи 166500 нусхадан иборат.

Бутун жаҳон миқёсида китоб нашр қилиш ишининг нақадар жадал суръатлар билан бораётганини қуйдаги рақамлардан билса бўлади. XVIII асрда ер юзининг барча мамлакатларида тахминан 1,6 млн. дона китоб чоп этилган бўлса, XIX асрда бу рақам 6,1 млн. га етган. XX аср эса инсониятга 50 млн.га яқин номда китоб ва брошюра туҳфа этса керак, деб тахмин қилинмоқда.

Ҳозирги вақтда СССРда 230 дан ортиқ нашриёт бор. Уларда Совет ҳокимияти йилларида 2,7 млн. номдаги китоб ва брошюралар 43 миллиард нусхали тиражда босилиб чиққан. Мамлакатдаги 360 кутубхонанинг фонди 3,3 миллиард жилддан иборат бўлиб, улардан 180 миллион китобхон текин фойдаланади.

«Совет Иттифоқидаги қардош республикалар орасида Ўзбекистон китоб маҳсулоти чиқариш тарафидан РСФСР ва Украинадан кейинги учинчи ўринни эгаллайди. Бу рақамлар бизнинг халқимизга эркинлик ва бахт ато этган Ленин партияси, социалистик инқилоб шарафига бамисоли мусиқадай, худди қасидадай жаранглайди».¹

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда 7 та китоб нашриёти, йирик газета-журнал нашриёти, «Радуга» нашриётининг Тошкент бўлими, «Ташқи савдо нашриёти», Бутуниттифоқ китоб бирлашмасининг Ўрта Осиё бўлими фаолият кўрсатмоқда.

Республикамизда чоп этилаётган китоблар жаҳондаги юздан ортиқ мамлакатга экспорт қилинади. Кейинги йилларда ўзбек муаллифларининг китоблари жаҳоннинг 20 дан ортиқ халқлари тилларига таржима қилиниб, 8 миллиондан кўпроқ нусхада босилиб чиқди. Ойбекнинг «Навой», «Улуғ йўл» романлари, Ғафур Ғулом ва Абдулла Қаҳҳорнинг қисса ва ҳикоялари, Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар», «Бўрондан кучли», «Кашмир қўшиғи», Асқад Мухторнинг «Опа-сингиллар», Раҳмат Фаизийнинг «Ҳазрати инсон», Сергей Бородиннинг «Самарқанд осмонида юлдузлар» романлари ва бошқа кўпгина асарлар хорижий тилларга таржима қилинган.

Ҳозирги даврда ўзбек тилида босилиб чиқаётган китоблар орасида таржималарнинг салмоғи билан

¹ З. Есенбаев. Книги Ўзбекистана. Журн. «Звезда Востока» 1976, № 5, стр. 114.

ганишайлик. 1975 йилда ўзбек тилида жами 1065 номдаги китоб ва брошюра 22 млн. 604 минг нусхада чоп этилган. Шулардан 340 номдаги иш 28 тилдан ўгирилган таржима китоблари бўлиб, буларнинг тиражи 10 млн. 569 минг нусхани ташкил этади. Худди шу йили ўзбек тилида 50 номдаги китоб ва брошюралар 8 тилга 2 млн. 129 минг нусхада таржима қилиниб босилган. Шу жумладан, рус тилига 36 номдаги китоб ўгирилиб, улар 1 млн. 833 минг нусхада босилган бўлса, 14 номдаги иш бошқа тилларга таржима қилиниб, 296 минг нусхада чоп этилди.¹

1979 йилга келиб, 1058 номдаги китоб ва брошюра 26 млн. 398 мингдан ортиқ нусхада босилиб чиққан. Шулардан 321 та иш — таржима бўлиб, 12 млн. 696 минг тиражда чоп этилган. Булар жаҳон халқларининг 29 тилидан ўгирилган. Айни шу йили 88 номдаги нашр ўзбекчадан 13 тилга таржима қилиниб, 2 млн. 816 минг 600 нусхада босилган. Булардан 44 та иш рус тилига ағдарилиб, 2 млн. 332 минг тираж билан тарқатилган. 32 номдаги китоб ва рисоалар эса 361 минг 500 нусхада СССР халқларининг бошқа тилларида чоп этилган.

Келтирилган статистика маълумотлари шундан далолат берадики, XX аср — таржима асри бўлиб, совет халқи — энг китобхон халқ. Совет Иттифоқи — таржима ўлкасидир. Умумсовет адабиётида бадий таржимачалик иши қаандайдир муваққат, ўткинчи, регионал ҳодиса эмас, балки мунтазам тараққиёт босқичига кўтарилган адабий жараёндир. Ўзбек совет адабиётида бадий таржималарнинг салмоғи юксак бўлиб, унда турли-туман даврларда, ҳар хил тилларда, турфа жанрларда яратилган санъат асарлари жамулжам.

Адабиётшунослик фанлари сирасида бадий таржима назарияси ўзининг умумадабий муштарак жиҳатлари билан бирга, ўзига хос шартлари, талаблари, хусусиятлари туфайли мустақиллик касб этади, Ўзбекистонда бу фан кейинги ўттиз йил ичида анча жадал суръатлар билан ривожланди. Бадий таржимашунослик илмининг намояндалари (Ж. Шарипов, Н. Владимирова, М. Расулий, Э. Азнаурова, А. Ҳожиаҳмедов, Г. Ғафурова, Н. Қомиллов ва бошқалар) мазкур фаннинг турли проблемалари юзасидан ўндан ортиқ монографияларни босмадан чиқардилар.

¹ «Печать СССР в 1975 году». Статистический сборник. М., «Статистика», 1976, с. 20, 23

**БАДИЙ ТАРЖИМАДА УСЛУБ
ВА УСЛУБИЙ МОСЛАШТИРИШ**

**Услубнинг таржимавий-типологик
талқини ва тадбиқи**

Инсон ақлий фаолиятининг икки соҳаси—фан ва адабиёт, бу соҳаларда қалам тебратувчи икки қалб эгаси — олим ва адибнинг меҳнати ўртасидаги умумийлик табиат ва жамият ҳодисаларини тасниф қилиш ва тасвирлаш, тараққиёт ва маънавий камолот йўлида жамият манфаатларига хизмат қилишдан иборат. Бироқ фан билан адабиёт ва санъатнинг ўзига хослиги уларнинг ўз қонуниятлари, мақсади, вазифаси, тадбир ва воситаларга эга эканлиги билан белгиланади. Фан ва адабиёт ҳақида гап борганда, уларга муқобил равишда тадқиқ ва тасвир, факт ва образ, таҳлил ва мушоҳада, материал ва сюжет, структура ва композиция хусусида кўпроқ гапирилади. Масалан, фанда бирон илмий ҳодиса ёки проблема тадқиқ қилинса, адабиётда кишилар ўртасидаги муносабатлар тасвирланади: фаннинг асосий дастмояси — факт, адабиётнинг ашёси эса образдир ва ҳоказо. Албатта, фан билан адабиётнинг ўзига хослигини бу тарзда фарқлашда маълум шартлилик бор. Масалан, таҳлил ва мушоҳадани олинса, фанда фақат таҳлил, адабиётда нуқул мушоҳада қилинар экан, деб тушунмаслик даркор. Гап шундаки, фан таҳлили — илмий таҳлилдан, адабиётда эса бу бадий таҳлилдан иборат. Илмий мушоҳада билан бадий мушоҳада тўғрисида ҳам шундай дейиш мумкин. Илмий тадқиқот учун асос бўлган фактлар билан бадий асарга асос бўлган омиллар бир-бирдан жиддий фарқ қилганидек, бадий адабиёт образи билан фандаги шартли символлар бир-бирига сира ўхшамайди. Чунончи, математика, физика, техника, кимё каби фанларда қўлланиладиган формула, чизмалардаги шартли белгилар ҳам, аслида, ўзига хос «образ», тўғрироғи, фикр, муддао, ғояни абстракт тарзда умумлаштирувчи тимсоллардир. Лекин бирон роман ёки достондаги образ билан илмий монография ёнги рисоладаги шартли тимсолларда зоҳирий қиёсга йўл қўйилса-да, улар ўртасида чуқур ботиний тафовут бор.

Бадний таржиманинг бошқа турдаги таржималар — илмий-техника китоблари, ижтимоий-сиёсий асарлар таржимасидан фарқи бадний адабиётнинг фан соҳаларидан фарқланишига ўхшайди. Бошқача айтганда, бадний таржиманинг ўзига хослиги бадний адабиётнинг ўзига хос сифатлари билан белгиланади. Лекин бадний таржиманинг оригинал бадний адабиётдан фарқи унда филологик таҳлил ва лисоний-услубий қиёснинг иштирок этиши билан белгиланади. Чунончи, ёзувчи, шоир ёки драматургдан шу жанрлардаги асарларни ўз тилига ўгириш иши билан шугуланувчи ижодкорнинг фарқи шундаки, у (таржимон) авторнинг муддаосини бошқа тилда қайта ифодалайди, унинг асарини қайта тиклайди. Бунда эса, тасвирдан ташқари, қиёс ва таҳлил ҳам иштирок этади. Тўғри, ёзувчи ҳам баъзан соф услубий мақсадларда — ўзи тасвирлаётган давр ҳамда турли ижтимоий табақаларнинг тил хусусиятларини, персонажлар тилининг ўзига хослигини берганда ички лисоний-семаптик таҳлил ҳодисаларига дуч келади. Бунда у бир тил доирасида унинг турли қатламларини чоғиштиради, бамисоли бир тилда сўзлашувчи персонажлар ҳам бир-бирларининг «тил»ларини «таржимасиз» тушунмайдигандай бир ҳол рўй беради. Аммо бундай ҳолни таржима жумласига киритиб бўлмайди.

Услуб бадний асарнинг умумий жарангоси ва колорити, образни таҳлил қилиш усули, санъаткорнинг воқеликка бўлган муносабати, принциpidир. Булар бадний жараённинг якунловчи босқичида шаклнинг асосий томонларини яхлит акс эттирувчи хусусият сифатида асарда зоҳир бўлади. Услубни муаллифнинг умумий ижодий бисотидан ажратган ҳолда, кўр-кўрона асарнинг лисоний характеристикасига айлантириб қўйиш мумкин эмас. Образ билан услуб ўзаро чамбарчас боғланган. Образ билан услубнинг бир-бирига боғлиқлиги, ўзаро тақозодорлиги ёзувчининг воқеликни бадний акс эттиришига асосланади.

Услуб ёзувчи ижодининг унинг асарларида такролланиб турадиган асосий, типик ғоявий-бадний хусусиятлари мажмуасидир. Ёзувчининг дунёқараши ва у яратган асарларнинг мазмунига алоқадор асосий ғоялар, муаллиф кўпроқ тасвирлаган сюжет ва характерлар силсиласи, санъаткор ижодида тез-тез учраб турадиган бадний тасвир воситалари, ўзига хос тили унинг индивидуал услубини ташкил этади. Масалан, Умар Хайёмнинг рубойларида материянинг абадийлиги, инсон умрининг

фонийлиги, одамзодни реал ҳаёт лаззатларидан баҳраманд бўлишга даъват этиш ғояси ўзига хос классик шеърини шаклда (арузнинг муайян баҳри) кўза, кўзагар, май, тупроқ ва самовий жисмлар: қуёш, ой, юлдузлар воситасида тараннум этилади. В. В. Маяковский услуби хусусида гапирганда эса унинг асарлари коммунистик ғоя билан суғорилганлиги, ўз даврининг долзарб масалаларига доим «лаббай» деб жавоб берганлиги, шеърятга янги мавзу ва образларни дадиллик билан олиб кирганлиги, тилининг бойлиги ва ёрқинлиги, шеърини вази ва қофия борасидаги новаторлиги ёдга олинади. Булар барчаси Маяковскийнинг услубини белгилайдиган хусусиятлардир.

Ҳаёт ва адабиётнинг вазифаларини бир хил тушунадиган, бир эмас бир нечта ёзувчининг ижодига хос бўлиб, улардан ҳар бирининг ижодида такрорланадиган ғоявий-бадний хусусиятларни ҳам баъзан услуб деб атайдилар. Ижод аҳлини бирлаштирадиган бундай услубий муштараклик, якдиллик, аслида, адабий оқимдир.

Социалистик реализм методининг воқеликни ҳаққоний, тарихан конкрет, инқилобий тараққиётда тасвирлаш, партиявийлик, юксак ғоявийлик, халқчиллик, тарбиявийлик каби принциплари совет ёзувчилари ижодида бир талай муштарак хусусиятларни юзага келтириши табии. Аммо бу муштараклик ҳеч қачон таланти санъаткор ижодининг ўзига хослигини йўқотмайди, уни ёрқин индивидуал услубдан маҳрум этмайди.

Маълумки, Садриддин Айний, Ойбек, Ғафур Ғулом ва Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон ва Уйғун, Собир Абдулла ва Миртемир ўзбек совет адабиётига деярли бир вақтда кириб келиб, бир воқелик, бир хил мавзуларда асарлар ёздилар. Аммо шунга қарамасдан, социалистик реализм методи имкониятларидан кенг фойдаланиш асосида уларнинг ҳар бири ўз овози, ўз бадний эстетик оламига эга бўлган санъаткорлар бўлиб етишди. Шуниси диққатга сазоворки, жаҳон ва рус классик ҳамда совет адабиётлари сабоқларидан ўрганиш, улардан таржималар қилиш жабҳасида ҳам бу адиблардан ҳар бирининг ўз қизиқиш доираси, ижодий манфаатдорлик томонлари кўзга ташланади. Бадиий камолотда Садриддин Айний Максим Горькийдан сабоқ олди, тожик ва ўзбек тилларида баравар ижод қилди, зуллисонайн адиб сифатида, бу икки тил аро ўз асарларини ўзи таржима қилди. Драматург сифатида, Абдулла Қаҳҳорни Н. В. Гоголь комедиялари ўзига кўпроқ жалб этган бўл-

са, ҳикоячиликда — А. П. Чехов, романчиликда — Л. Н. Толстой, М. А. Шолоховлардан маҳорат сирларини ўрганди, уларнинг асарларини таржима қилди. Абдулла Қаҳҳорнинг таржималаридан фақат А. С. Пушкин, Н. В. Гоголь, Л. Н. Толстой, А. Серафимовичларнигина эмас; балки талантли таржимоннинг ўзини, унинг ўзига хос, такрорланмас услуби, тадбир ва тадорикини ҳам ҳис этамиз.

Лингвистика таърифни бўйича услуб тилнинг дифференциал турларидан бўлиб, ўзига хос луғати, фразеологик бирикмалари, жумла ва синтактик қурилмалари, бўлак турлардан ўз ички унсурларининг, асосан, экспрессив-таърифий хусусиятлари билан тафовут қилувчи лисоний системадир. (О. С. Ахманова).¹ Муайян бир услубдаги унсурлар бошқа услуб элементларидан тафовут қилганида, уларни аниқлаш осон бўлади. Масалан, масал услуби, халқ дostonлари услуби, жонли сўзлашув услуби, газета тили услуби, расмий-идоравий иш услуби, китобий услуб, адабий услуб, илмий услуб, илмий-техникавий услуб, ижтимоий-публицистик услуб, нотиклик услуби, расмий услуб, ёзма нутқ услуби, шеърий услуб, касб-ҳунар услуби ва ҳоказо.

Маъмурий ёки идоравий услубда расмий иш ёзишмаларига хос жумлалар сероб бўлганидек, академик услубда китобий иборалар, абстракт бирикмалар кўп учрайди. Архаик услубдан ҳозир ҳам ўтмиш воқеалар тасвирига бағишланган асарлар барпо этишда фойдаланилади (Ойбекнинг «Навойи», Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси», Уйғун ва Иззат Султоннинг «Алишер Навойи» драмаси, Мақсуд Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» тарихий фожиаси ва бошқалар). Бундай услуб ўтмишда яратилган классик адабиёт намуналари ёхуд тарихий мавзуда ёзилган замонавий совет адабиёти асаарларини таржима қилганда ҳам қўл келади (Вильям Шекспир трагедиялари, Алигъери Дантенинг «Илоҳий комедия», Жованни Боккаччонинг «Декамерон», Иоганн Вольфганг Гёетенинг «Фауст», А. С. Пушкиннинг «Борис Годунов», Н. В. Гоголнинг «Иван Иванович билан Иван Никифорович ораларида бўлиб ўтмиш низолар ҳикояти», Аветик Исаакяннинг «Абул Аъло Маъаррий» каби асарлари). Архаик ҳазил услубида, ўқувчида кулги уйғотиш мақсадида, ҳозирги кундалик ҳаёт тасвирида айрим персонаж-

¹ О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов, М., 1966, стр. 454—457.

лар тилида эскирган сўз ва иборалар қўлланилади (Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи» драмаси, «Майсаранинг иши», «Тухматчилар жазоси» комедиялари). Дабдабадор услубдан болохонадор, тантанавор мақомдаги монологлар, нутқларда фойдаланилади (Шекспирнинг «Ҳамлет», Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» трагедиялари, Сервантеснинг «Дон Кихот» романи). Индивидуал услуб деганда бирон авторнинг муайян даврда яратган асарларида доим учраб турадиган ёки унинг бутун ижодига хос асосий услубий унсурлар мажмуаси тушунилади. Шунингдек, ижодий фаолиятга муносабатидан қатъи назар, бирон шахснинг оғзаки ёки ёзма нутқда мунтазам ишлатадиган сўз ва иборалар ҳам индивидуал услубни келтириб чиқаради.

Услубий мослаштириш ёки тақлидда муайян жанр, ижтимоий муҳит, давр ва бошқаларга хос бўлган нақл ёки нутқ услубига тақлид, ўхшатма ёхуд монандлик гарзи тушунилади. Бундан мақсад бирон нутқ мақомининг «айни ўзи» ҳақида таассурот туғдиришдир.

Ўзининг ёрқин индивидуал услуби билан ажралиб турган ёзувчиларнинг ижодида бир эмас, бир нечта аниқ кўзга ташланадиган услублар мавжуд бўлади. Ёзувчи ижодидида янги услубнинг пайдо бўлиши, кўпинча, унинг ижодий эволюцияси, ҳаётни идрок этишдаги бурилиш, силжиш, бадий методнинг ўзгариши билан боғлиқдир. Ёзувчи қўлга киритган ҳаётий материал уни бадий тасвирлаш учун ўзига хос услуб қидириб топишга чорлайди. Албатта, бу янги ҳаётий материалга мурожаат қилгандагина янги услубий ҳодисалар пайдо бўлар экан, деган хулоса чиқаришга асос бўлмайди. Бовужуд, янги ҳаётий материал муаллифни жадал услубий изланишларга даъват этишини ҳам инкор этиб бўлмайди. Баъзан илгари қарор топган услубий системага айрим ўзгаришлар киритишга тўғри келади. Воқеликдан олинган материалдан ташқари, бутун ижодий жараён давомида беихтиёр ёки онгли равишда китобхонга бўлган мўлжал ҳам услубнинг қарор топишида муҳим аҳамиятга эга. Бу маълум бир муҳитда ёки ўзига хос тарихий, лисоний-эстетик шароитда тарбияланган ўқувчилар оммасининг эҳтиёжи, диди асосида содир бўлади. Чунончи, хусусан, таржималар вақтида, дидлар «тўқнашуви» юз берганда, таржимон бундай субъектив ҳолни ҳисобга олишга мажбур бўлади.

Чинакам сўз устасининг услуби ўз замондошларигагина эмас, балки келажак замон китобхонларига ҳам

таъсир қилиш қобилиятига эгадир. Маълумки, бадний асар барча ҳолларда ҳам дафъатан ўз китобхонларини топавермайди. У ўзи манзур бўладиган талабгорларини, ўқувчиларини топганига қадар орадан узоқ вақтлар ўтиши ҳам мумкин. Бироқ ана шундай жозибадор қизиқиш пайдо бўлиши учун асар оригинал образлар силсила-сигагина эмас, балки пухта ишланган услубий системага ҳам алоқадор муайян фазилатларга, эстетик туйғу тугдириш қобилиятига эга бўлмоғи даркор. Айтайлик, Алишер Навоий «Муҳокаматул луғатайн»да турк (қадимги ўзбек) тилининг фазилатлари ҳақида фикр юритар экан, бу билан ўз она тилини қандай бўлмасин форс тилидан устун қўйишни мўлжаллаган эмас, балки баъзи жабҳаларда унинг ҳам ўз лисоний афзалликлари борлигини намоён этиш баробарида, бунда ҳам салмоқдор, чуқур бадний асарлар, санъат обидалари яратиш мумкинлигини назарий томондан исботлади ва амалда кўрсатиб берди. Шунга эътибор қилиш лозимки, Навоий туркийнинг аллақанча услубий ифода воситаларини ҳам тил бойлигининг жавоҳирлари сифатида қайд этган. Ўз замонасида Алишер Навоийнинг дostonлари, ғазаллари, рисоалари, таржималаридан фақат маълум тоифа вакиллари— кам сонли саводхон кишиларгина баҳраманд бўлганлар. Шоирнинг ижоди нақ 500 йилдан кейин умумхалқ мулкига айланди, унинг беназир асарлари миллионлаб китобхонлар қўлига тегиб, миллий ифтихор воситаси бўлиб қолди. Албатта, беш асрлик тарихий давр Навоий асарларининг тилини тушунишни анча қийинлаштириб қўйган, лекин шундай бўлса-да, шоирнинг фасих услуби, ўзига хос гўзал, чуқур гуманистик, фалсафий ғоялари оҳанрабо сингари халқимизнинг диққат-эътиборини ўзига тортади. Аҳмад Яссавий ҳикматлари эса ҳеч қандай лисоний қийинчиликларга учрамай, тезда оммалашиб кетиши учун содда тилда, енгил услубда ёзилган.

Демак, услуб ҳаётни образли ўзлаштиришни ифода-лаш, китобхонларни ишонтириш ва қизиқтириш воситасидир. Ҳикоя қилиш, саҳна томошаси ва лирик идрокнинг таъсирчанлиги асарнинг асосий жарангосида ўз аксини топади. Асосий, етакчи оҳанг асарнинг тузилишида ҳам, қаҳрамонларни тасвирлаш йўсинида ҳам кўп нарсани белгилайди. Шу боисдан мақбул оҳанг топа билиш ёзувчининг ижодий меҳнатида ғоят муҳим нарса ҳисобланади.

Ғафур Ғуломнинг «Сен етим эмассан» шеърида вул-

қоний бир забткор оҳанг, кучли нафрат ҳисси, оташин нафас уфуриб тургандай, у барча ижтимоий иллатлар, ирқий камситиш, инсоннинг нафсониятига тегувчи ҳар қандай таҳқир ва ҳақоратларни ўз йўлидан супуриб, куйдириб кетаётгандай туюлади. Унинг «Вақт» шеъриси эса тамомила бошқа бир маром ҳукмрон. Босиқ, салмоқли, фалсафий-вазмин. Бутун шеър эмас, ҳар бир мисра, ҳар бир банд «жаранглайди» ва булар барчаси бамисоли катта, чуқур бир оҳанглар дарёсига қўшилиб кетади. Ҳар бир бадий мазмун ўшанга мос келадиган оҳангни талаб этади. Ҳарбий марш — лирик шеър оҳангида, рубоий — сочма оҳангида, ғазал — баллада оҳангида, марсия — ёр-ёр оҳангида ёзилмайди ва таржима қилинмайди.

Ҳар бир асарнинг табиатига мос тушадиган оҳанг кашф қилингандагина уни бошқа тилга таржима қилишнинг калити топилади.

Қўнгли тилаган муродиға етса киши,
Ё барча муродларни тарк этса киши.
Бу ики иш муяссар ўлмаса оламда,
Бошини олиб бир сориға кетса киши.¹

Л. М. Пеньковский таржимаси:

Желанной цели должен ты добиться, человек,
Иль ничего пускай тебе не снится, человек,
А если этих двух задач не сможешь ты решить —
Уйди куда-нибудь, как птица, человек.²

Рус шонрининг бадий талқини асл нусахага нисбатан «муфассалроқ», унга баъзи бир янги деталлар қўшилган. Зеро, таржима тақозоси шундай. Оҳангни ҳам мутлақ бир-бирига мос деб бўлмайди. Аслида, бир-биридан узоқ шеърин системаларда «мутлақ» мосликни талаб қилишнинг ўзи ўринли эмас. Лекин шуниси таҳсинга сазоворки, таржимон Бобир рубоийсининг оҳангига яқинлашниш йўлини қидирган. У ҳатто рус шеърини хос бўлмаган р а д и ф ни ҳам ўрнида тиклаган (киши—человек), қофиялар тўлиқ (*етса—этса—кетса; добить—снится—птица*).

Таржимада бадий асар оҳангини бериш барча адабий жанрларда ҳам муҳим. Алоҳида олинган мақол ёки маталдан тортиб то сонет, ғазал, поэма, ҳикоя, роман-

¹ Бобир. Танланган асарлар. Тошкент, 1976, 62-бет.

² Бобур. Избр. соч. Ташкент, 1959, стр. 125.

гача агар ҳам оҳанглик таъминланмаган бўлса, у таржима сохта жаранглайди. Оҳанг эса, ўз навбатида, бадий асарларнинг бошқа компонентлари, лугавий бирлик, синтаксис, инверсия, сажъ, радиф, қофия, вазн ва бошқалар билан боғланган ҳолда таржимада ётабнийлик, ёки аксинча, сохталик, сунъий контекст, ясама бадий муҳит пайдо бўлишига олиб келади.

Шарқ шеърятини ва халқ оғзаки ижоди асарларининг моҳир таржимонлари айниқса фольклор обидаларини ўгиришда ритмни тўғри акс эттириш ниҳоятда муҳим эканлигига эътиборни қаратади. Фирдавсийнинг «Рустам ва Сўҳроб»и бир ярим асрдан буён Жуковский ўгирмасида мавжуд, унда байт системаси ҳамда байтларнинг қофияланиш принципига амал қилинмаган, яъни мисралар қофияланмаган. Адам Мицкевичнинг «Саркардалар» асариндаги икки туроқли ва тўрт туроқли анапестни А. С. Пушкин тўрт туроқли хорей билан алмаштириб таржима қилган.

Эпос таржимасида бундай алмаштиришга йўл қўйиб бўлмайди. «Манас» жирини, «Жонгориод» ва «Гэсер» анафорасини, «Калевала»га хос хорей, «Маҳабхарата» ва «Рамайна»га хос шлокни ўқувчи дарҳол фаҳмлайди. Эпос таржимасига бегона ритмни тиркаш эпоснинг миллий моҳиятини йўқ қилиш билан баробар.

Мутахассислар жанубий Хитой фольклоридан айрим дostonларни рус тилига ўгиришда хитойча асл нусха ритмини акс эттиришдан қийналган таржимонлар анойилик қилиб, бу асарларни «Калевала» оҳангига солиб таржима қилганларини қайд этаркан шундай табний сўроқни кўндаланг қўядилар: хўш, жанубий Хитой халқларининг эпик дostonлари билан кареллар ва финларнинг «Калевала»си ўртасида ҳозиргача бироқ кимсага маълум бўлмаган аллақандай алоқа ёхуд муштараклик топилдими? Қаёқда! Шунчаки, таржимонларнинг фикри ожизларича, бундай вазннинг бошқаларидан ҳеч бир қолишадиган жойи йўқ эмиш...

«Бундай анойилик чалғитиб қўяди,— эътироз билдиради автор.— Бу таржимонлар шоир, эмас, балки билагон филологлар, дейлик. Хўш, бундай ҳолда ўзбек халқ дostonи «Тоҳир ва Зухра» русча шеърини таржимасида

Нет повести печальней в этом мире,
Чем повесть о Зухре и Тахире

(Йўқ экан жаҳонда монанди афлок,
«Тоҳиру Зуҳро»дек қиссан гамнок)—

деб бошланаркан, биз бунда нимани ҳис этишимиз керак? Фольклорчи олимлар энди, эҳтимол, ўзбек бахшиларига Шекспирнинг, инглиз фожнанависи эмас, тагин... «Нет повести печальней на свете, чем повесть о Ромео и Джульетте»

(Ромео ва Жульеттанинг қиссасидан ҳам,
Ғамли қисса кўрган эмас тарихда олам*)—

деб бошлаган рус Шекспирнинг таъсири ҳақида илмий тадқиқот бошлаб юборишларини кутишга ҳам тўғри келар?»¹

Сохта оҳанг эса, қизиғи шундаки, ўз навбатида, муаллифда бўлмаган уйдирма воқеалар, «илова»лар, луғатлар ва бошқа «ижодий» тафсилотларнинг таржимага келиб қўшилишига сабаб бўлади.

«Мне — гатчиские мёртвые законы?
Мне — палочная прусская муштра?
Нет! Лучше старой колокольни звоны
Да сельский сон... Мне отдохнуть пора!»²

В. Луговской билан С. Сомовалар бир вақтлар таржима қилган асардан олинган бу парчада бирон ўзбек адибининг ижодига нисбат берса бўладиган бирон нарса, «илгак» ёки «илинж» йўқ: на биронта хослик, на биронта сўз, на биронта оҳанг. Ўзбек шоирининг нафаси сезилмайди. Ваҳоланки, ахир бу шоир Зокиржон Фурқатнинг «Суворов» шеъридан олинган, деб даъво қиладилар иккита гуппа-тузук таржимон. Мен асарнинг асл нусхасидан худди шу жойига «мувофиқ» келадиган жойини топиб қарасам, деб ҳикоя қилади таржимашунос олим Масъуд Расулий, не кўз билан кўрайки, у ерда атиги мана бу мисрани топдим: «Дебонким: «Бу нечук сўздур, нечук кор?» Энди асл нусха оҳанги билан юқоридаги тўқима мисраларнинг забтини бир солиштириб кўринг. Агар бир ўнгидан келиб, маз-

* М. Шайхзода таржимаси—*Ф. С.*

¹ Журн. «Дружба народов», 1977, № 12, с. 259.

² «Антология узбекской поэзии», М., 1950, с. 270. Қаранг: М. Расулий. Ўзбек адабиётидан рус тилига қилинган таржималарга бир назар. «Таржима санъати» (мақолалар тўплами), Т., 1973. 166-бет.

кур таржима Фурқат ижоди тўғрисида рус тилида бир нима демоқчи бўлган бирон адабиётшуноснинг қўлига тушиб қолсами, роса гапни «олиб қочади»... Бундай ҳоллар учраган¹.

Услуб бу «ўзига хослик» экан, ҳар бир йирик санъаткорнинг ўз услуби — ижодига хос гоъвий йўналиш, баъдий - тасвирий воситалари, лексик - фразеологик унсурлар ва баъдий шаклга алоқадор ўзга компонентлар мавжуд бўлиши юқорида айтилди. Бирон ёзувчи, шоир, драматургнинг услубини аниқлашда, унинг ўзига хос индивидуал ижодий биографияси, қалам тебратиш йўсинини тайинлашда қиёс муҳим воситалардан биридир. Ҳамонки, услуб адабий-тарихий анъаналар, ижодкорнинг дунёқараши, диди, эстетик эътиқоди ҳамда у яратган конкрет асарда олға сурилган гоъя, мақсад ва бошқалар билан чамбарчас боғлиқ экан, қиёсда шуларнинг ҳаммаси асос қилиб олиниши мумкин. Лутфий билан Навоий бир тарихий даврда яшаган эканлар, шу икки адибнинг ўзига хос услубини XV аср ўзбек адабий тилининг тараққиёт даражасидан қидириш амри маҳол. Шунинг учун қиёсда уларнинг «ўз» баъдий-тасвир воситалари, образлари, ғазалиётининг гоъяси, шаклидан қидириш ўринлидир. Лекин, айтайлик, Навоий билан Ғафур Ғуломнинг ўзига хос услубини белгилашда XX аср ўзбек адабий тилининг XV аср тилидан қанчалик фарқланиш фактори ҳам юзага қалқиб чиқади. Бу икки шоирнинг индивидуал услубини уларнинг ҳатто бир мавзуда яратган асарларидан ҳам билиб олиш мумкин.

Индивидуал услубий тафовутни бир адибнинг ижоди доирасида ҳам аниқлаш мумкин. Масалан, «Хамса»га кирган «Лайли ва Мажнун» «Фарҳод ва Ширин»дан, «Садди Искандарий» «Сабъаи сайёра»дан гоъя, образ, тил, галқин ва шоирнинг нияти жиҳатидан фарқ қилади. Ойбек-шоир ва Ойбек-носирнинг услуби, адибнинг Улуғ Ватан уруши даври ижоди билан ундан олдинги (ёки кейинги) ижодида ҳам, қаламга олинган мавзулар тақозоси билан, услубий тафовутлар бор («Қутлуғ қон», «Олтин водийдан шабадалар», «Покистон», «Улуғ йўл»). Шароф Рашидовнинг «Бўрондан кучли» романи билан «Кашмир қўшиғи» дostonи ўртасидаги услубий фарқ уларнинг бошқа-

¹ В. Л. Россельс. Сметская переодическая цикла в 60-х годах. «Slavica slovasa» Ropcik» 6, 1971, cislo 4, c. 11.

бошқа адабий жанрларда ёзилганидагина эмас, балки қаламга олинган мавзуларнинг хусусияти, авторнинг бу асарларни ёзишдан кузатган мақсади ва ҳоказолар тақозоси ўлароқ содир бўлган.

Ҳар бир ижодкорнинг услубий ўзига хослиги тил ресурслари асосида юзага келар экан, тил ва услуб тушунчалари бир-бирига яқин, аммо улар ўртасига тенглик аломати қўйиб бўлмайди. Башарти, тил билан услуб бир нарса бўлганида, бирон адибнинг асарини бир тилдан бошқа тилга таржима қилганда унинг фақат луғавий бисоти эквивалентларини ўтказиб, услубий хослигини бериб бўлмасди. Ҳолбуки, ҳар бир муаллифнинг ўз «тили», яъни услубини қайта яратиш бадиий таржиманинг асосий, муҳим шартларидан биридир. Айни бир тил, рус тилида ижод қилган Ф. М. Достоевский билан А. П. Чехов услубида кагга фарқ бор. Шунингдек, ўзбек тилида ижод қилган Ойбек билан Абдулла Қаҳҳор услубида ҳам жиддий ўзига хослик мавжуд. Лекин бошқа-бошқа тилларда қалам тебратган А. П. Чехов билан Абдулла Қаҳҳорнинг услуби бир-бирига яқин. Бу услубий ҳамоҳанглик икки адибнинг адабий-эстетик қарашларидаги яқинлик, тилдан фойдаланишдаги маҳорат (қисқалик) билан изоҳланади. Араб романисти Жўржи Зайдон билан Абдулла Қодирий, Максим Горкий билан Садриддин Айний услубидаги муштаракликда эса мавзу ва тарихий колорит муҳим ўрин эгаллайди.

Услубий ранг-баранглик, шакл ва маънолар жилвакорлиги ҳар бир миллий адабиётнинг катта бойлигидир. Агар турли-туман услублар, бўёқлар бўлмаганида, ягона услубий сидирғалик, якраңглик, сийқалик туғилган бўлар, бу эса фикрий тўмтоқлик, адабий қашшоқликка олиб келар эди. Шу сабабли ҳар бир миллий адабиётнинг чинакам бойлиги унда ижод қилаётган адибларнинг қанчалик кўплиги билан эмас, балки ўзига хос ёрқин услуб намуналарини яратган ва яратаётган ижод аҳлининг бунёдкорлик қуввати билан ўлчанади. Шу сабабли ҳар бир ижодкорнинг ўзига хос услубини тайин этишда унинг ижодини бошқа тарихий даврда яшаган шоир услуби билан қиёс қилиш шарт эмас, замондош ёзувчиларнинг ишларини чоғиштирса ҳам бўлади.

Бу ўринда яна оригинал ижод билан таржимавий ижод хусусиятига, уларни қиёслаш заруратига тўхташга тўғри келади. Мақсуд Шайхзода яратган «Мирзо Улуғ-

бек» фожиаси билан унинг таржимасида қайта ҳаёт топган Вильям Шекспирнинг «Ҳамлет», «Ромео ва Жульетта трагедиялари таржималарини услубий чоғиштириш адибнинг бадий камолоти, ўзига хос лафзи, миллий характерга сайқал бериш маҳоратининг қарор топиш эволюциясини кузатишда жуда катта самара беради. Ойбекнинг «Евгений Онегин» шеърӣй романи таржимаси устида олиб борган матонатли меҳнати билан унинг ўзи яратган поэмаларини қиёсий-услубий аснода ўрганувчи кишини бадий ижод қонуниятларига алоқадор ҳайратомуз янги кузатишлар кутади.

Услуб масаласи совет таржимашунослигида ҳам лингвистик планда, ҳам адабиётшунослик йўналишида тадқиқ қилинди. Бунинг сабаби шуки, бадий таржиманинг қайси бир муаммосига қўл текизилмасин, уни услубни четлаб ўтган ҳолда ўрганиш мушкул. Шунинг учун ҳам таржимашунослик юзасидан яратилган илмий тадқиқотларда, гарчи услуб муаммоси махсус қўйилмаса ҳам, уларда масала аксарият ё услубга бевосита бориб тақалади, ёки услубий концепция асосига қурилган бўлади. Шу тариқа, зоҳиран қараганда бадий таржимада муаллифнинг асарда акс этган индивидуал услубини қайта яратиш баҳси анча кенг ўрганилгандай кўринади. Лекин шу билан бирга, бу соҳада ҳали қилинадиган ишлар жуда мўл-кўл.

Ўзбек таржимашунослигини кўздан кечирайлик. Бизда филология фанлари докторлари Жуманиёз Шарипов, Э. А. Азнаурова ҳамда Н. В. Владимировалар, филология фанлари кандидатлари С. Саломова, Қ. Музаев, Г. Фафурова, Н. Комилов, Р. Файзуллаева, М. Сулаймонов, Л. Абдуллаева, М. Қаримова, К. Жўраев, Д. Фуломоваларнинг илмий ишларини мазкур проблеманинг турли қирралари таҳлил қилинган.

Лекин бир қанча ишларда проблема тўғрисида азалдан маълум бўлган гаплар такрорланади, баъзиларида эса, аксинча, шу соҳада бундан муқаддам яратилган тадқиқотлардан хабарсизлик, бинобарин, бир ёқламалик сезилади; айрим тадқиқотчилар услуб тўғрисидаги умумий мулоҳазалар билан чеклансалар, бошқалари ўзлари таҳлилга олган мавзу доирасида масаланинг тавсифий томонларини ўрганадилар ва ҳоказо. Бизда услубнинг мавзуи ва мундарижасини белгилайдиган, уни тўла қамраб оладиган яхлит тадқиқот ҳозиргача яратилган эмас. Чунончи, ғарбий Европа адабиёти, рус адабиёти ва қардош халқлар адабиётларидан ўзбек тилига, ёки

Ўзбек адабиётидан бошқа халқлар тилларига қилинадиган, ўзига хос бутун бир адабиётни ташкил этувчи сертармоқ таржималарни олиб қаралса, буларда муаллифларнинг турфа хил услуб жилоларини қайта ифодалаш масаласида жафокаш таржимонлар олдида ҳар гал маҳсус таҳлил ва таҳсилни, ҳар сафар ўзгача бир чора-ю, тадбирни талаб этадиган муаммолар кўндаланг бўлиши кўзга ташланиб туради. Таржима қилинаётган авторнинг дунёқараши-ю, синфий мавқеидан тортиб, мактаб, ақида, мавзу, ғоя, материал, давр тақозоси билан унинг қандай, не йўсинда қалам тебратганини инobatга олган ҳолда, турли-туман услуб жилваларини акс эттиришга мажбур бўлади таржимон. Шундай қилиб, таржима қилинаётган асар азалдан халқимизга танишми ёки бегонами, унинг тили генетик тарафдан ўзбек тилига яқинми ё йироқми, таржима бевосита асл нусха яратилган тилнинг ўзидан амалга оширилмоқдами ёхуд бу билвосита таржимами,— шу сингари омиллар тақозоси билан ҳар гал таржимон олдида мустақил ҳал этишни талаб қиладиган мураккаб вазифалар кўндаланг бўлади.

Ўзбек таржимачилиги амалиётида қўлланилаётган воситали тил орқали ўгириш тажрибаси, уларга муносабат, бундай таржималар методикасига алоҳида тўхташга тўғри келади. Маълумки, Ғарбий Европа адабиёти, жумладан, инглиз, немис, француз, испан, итальян ва бошқа адабиётлар асарлари бевосита ўша тилларнинг ўзларидан эмас, балки русчадан таржима қилинади. Бу адабиётлардан ўзбек тилига анча кўп асарлар ўгирилган. Воситали таржимага муносабат билдириш эса ҳозиргача ғарбий Европа адабиётларидан ўзбек тилига таржималар тарихига баҳо бериш ҳамда бу соҳада истиқболда қилинадиган ишларнинг мундарижасини белгилаш, тегишли тадбирлар ишлаб чиқиш демакдир.

Ғарбий Европа адабиётидан ўзбек тилига қилинган воситали таржималарни умумий адабий-тарихий планда ўрганиш йўли билан бу таржималарнинг сифатига таъсир қилиб бўлмайди. Тор лингвистик аспектда қилинадиган ишлар эса кўпроқ грамматик категория ва тушунчаларни қиёслашдан иборат бўлиб қоладики, бу йўл билан бунёд қилинган тадқиқотларнинг ҳам самараси сезилмайди. Шунинг учун бу тахлит таржималарни тадқиқ этишда қуйидагиларни ҳисобга олишга тўғри келади.

Биринчидан, хорижий адабиётлардан ўзбек тилига ва ўзбек адабиётидан хорижий тилларга қилинган таржималар икки томонлама адабий алоқаларни реаллаштирувчи қудратли восита сифатида ана шу алоқаларнинг ажралмас таркибий қисми деб қаралмоғи лозим.

Иккинчидан, хорижий-ўзбек адабий алоқаларини ўзаро маданий айирбошлаш — бадний таржималар асосида ўрганишда масалани бир томонлама, тор йўналишда олиб текширмасдан, балки бу жабҳада бошқа қардош республикаларда ҳам эришилган ютуқларни кузатиш зарур. Бу эса тадқиқотларнинг адабий-қийёсий план асосига қурилишини тақозо этади.

Учинчидан, бадний таржима масалаларини, жумладан, воситали тил орқали қилинган таржималарни бир ёқлама, «соф» адабиётшунослик ёхуд «соф» тилшунослик аспектида ўрганиш кутилган натижани бермайди. Бу билан биз, умуман, таржима назариясининг лисоний (лингвистик) ва адабий-эстетик аспекти борлигини инкор этмоқчи эмасмиз. Айтмоқчимизки, аксарият ҳолларда бадний таржима назарияси бўйича лисоний аспектда қилинадиган ишлар бадний ижод хусусиятларини, бадний матн спецификаси ва қонуниятларини ҳисобга олмай иложи йўқ; аксинча, адабиётшунослик методикаси асосида бажариладиган ишлар эса, муқаррар суратда, камида икки тил ҳам икки лисоний анъана хусусиятларини ҳисобга олган бўлиши керак. Зотан, таржима истилоҳининг замирида «икки тил», «тилдан тилга ўгириш» тушунчалари ётади.

Тўртинчидан, ҳар қандай таржимани, хусусан, бадний таржималарни тадқиқ қилишнинг энг тўғри, қулай ва самарали назарий замини — стилистика, икки тил воситалари, икки адабий-тарихий тажрибани қийёсий услубиёт ва типология асосида тадқиқ этишдир. Бадний таржимага халқлар ўртасидаги адабий алоқаларнинг боғловчи ҳалқаси сифатида қараган ҳолда, уни қийёсий-ўслубий-типологик аснода ўрганиш бирёқламаликдан қочиншга, бадний таржиманинг адабий эстетик ва тил масалаларини қўшиб, яхлит ва мунтазам таҳлил қилишга имкон туғдиради.

Таржима ва қийёсий услубиёт

Таржима қилиш учун сўзларнинг асосий луғавий мазмуни-ю, тилнинг грамматик қондаларини билишнинг ўзи кифоя эмас. Бунинг учун тилни ҳис этиш лозим.

Тилнинг ана шундай «ҳиссий» томонларидан бири муайян асарда автор тилнинг қайси қатламларидан, қандай, не йўсинда фойдаланганида ўз ифодасини топади. Бу эса услуб билан боғлиқ. Албатта, ҳар бир конкрет ёзувчи, конкрет асар, конкрет жанрга мансуб ишлар таржимасида биринчи ўринга чиқадиган талаблар бўлади. Олайлик, И. А. Кривов масалари таржимасида — миллийликни бериш, Муҳаммадшариф Гулханийнинг «Зарбулмасал»и таржимасида — перемиология, фразеология, идиоматика; комедия таржимасида ҳажвиёт ва юмор, лирика ва халқ қўшиқларида — туйғу, шартли символика ва ҳоказо.

Ҳатто бир тил тараққиётининг турли босқичларида муайян бир хил сўз, таркиб, грамматик воситалар орқали ифодаланган услубий маъноларда ҳам турли фарқлар, силжишлар, торайиш ва кенгайишлар содир бўлади. Кенг маънода, тиллар аро таржимада ҳам конкрет лисоний воситаларнинг услубий коэффициенти бир хил қимматга эга эмас. Чунончи, бошқирд адабиётидан — эстон тилига таржима қилишда бош масала туйғу ва соддаликни акс эттиришнинг мураккаблиги, эстон адабиётидан — бошқирд тилига ўгиришда эса поэзиянинг рационал асосини акс эттириш жиддий қийинчилик туғдиради. Лекин ҳамма гап шундаки, муаллиф услубини акс эттириш бадий таржиманинг барча аспектлари учун умумий ва зарурий шарт ҳисобланади.

Бадий таржимани қиёсий услубшунослик асносида ўрганиш проблемасини йирик рус таржимашунос олими проф. А. В. Фёдоров ва бошқа мутахассислар илмий асослаб бердилар.

Назария соҳасида ишлаётган кишилар ўртасида бадий таржимада асосий бирлик деб нимани қабул қилиш масаласида бир тўхтамга келинган эмас. Бундай бирлик: И. Кашкиннинг айтишича — образ, Вл. Росельснинг фикрича — парча, А. Фёдоровнинг эътиқодига кўра — гапдир. Аслида, тилларнинг лексик, синтактик ва услубий воситаларини чоғиштириб ўрганиш масалани бундай умумий тарзда қўйиб бўлмаслигини кўрсатади. Зотан, муайян бир тилдан бошқа тилга кимни, нимани ва қандай таржима қилинаётганига қараб, таржима қонуниятлари, талаблари, принциплари ҳам ўзгаради.

Ҳар бир тилнинг ҳам ўзига хос кучли ва заиф томонлари бор. Дунёда бошқа тилларда мавжуд барча луғавий-услубий хусусиятлар, семантик-грамматик ре-

сурсларни батамом қоплай оладиган мутлақ бой тил йўқ ва бўлиши мумкин эмас. Ҳар бир тил ўзича бой ва ўзича гўзал. Бинобарин, ҳеч қачон бирон А-тилдан Б-тилга таржима қилиш аини вақтда Б-тилдан ўша А-тилга таржима қилишга тенг эмас.

Бир тилдан бошқа тилга ўгириш ишида таржима жараёнида «қатнашувчи» тилларнинг имконияти масаласига доир жуда қизиқ бир кузатиш Жорж Муненнинг таржима назариясига доир асарида келтирилади. Фақат бу ўринда умуман тилнинг имконияти эмас, балки «субъектив» омил — аини тилнинг лексик-услубий нормалари нечоғли ишланганлиги ҳамда «демографик» омил — таржимада қатнашувчи тилларнинг эгаси бўлган халқлар ўртасидаги иқтисодий-сиёсий, илмий, адабий-маданий алоқаларнинг қанчалик ривожланганлиги назарда тутилади. «Рус тилидан французчага таржима бўлиш (*traduc-tibilité*) масаласини тадқиқ қилиш ҳар икки тилнинг қиёсий типологиясини (соф тилшунослик асносида) ҳисобга олади ёки ҳисобга олиши керак: лекин бу икки тил ўртасидаги бутун алоқалар тарихини ҳам эътиборга олиш лозим: рус тилидан французчага 1960 йилда таржима қилиш — бу 1760 йилда ёхуд қатто 1860 йилда ҳам рус тилидан французчага таржима қилиш билан сирая» бир хил нарса эмас, олдинги даврда (ҳали биринчи французча-русча луғат (1786) ҳам яратилмаган бир вақтларда) алоқа кам эди. XVIII асрдан эътиборан рус тилидан қилинган ҳар бир таржима, ҳар бир саёҳат, шундай саёҳатлар ҳақидаги бир тафсилот ва ҳикоя руслар ёхуд французлар учун умумий бирдамлик вазиятини юзага келтира бошлади, ҳар бир алоқа ундан кейинги алоқаларни тақозо эта бошладик, ниҳоят, бора-бора Францияда Тургенев, Толстой, Достоевскийларнинг шуҳрати авжга минди, бу алоқалар эса миллионлаб француз китобхонларининг қалбига йўл олди, бунинг натижасида хоҳ тилда бўлсин, хоҳ бошқа соҳада бўлсин, тафвутлар ҳар гал камай борди».¹

Маълумки, француз тилининг бобокалонни лотин тили ҳисобланади. Ҳолбуки, ҳали қадимги француз тили қарор топган даврдаёқ лотин тили ўлик тиллар қаторига ўтиб улгурган эди. Шунинг учун ҳам М. В. Ломоносов ўз аждодларининг тилини тушунмайдиган халқ де-

¹ Қаранг. С. Mounin. Les problèmes théoriques de la traduction. Р., 1963, 277 / Қаранг. А. В. Фёдоров. Очерки общей и сопоставительной стилистики. М., 1972, с. 21.

ганда французларни назарда тутган¹. Шу тариқа француз тили ўзининг негизи бўлмиш лотин тилидан батамом узилиб қолиши оқибатида унда архаик сўзлар сони ҳам жуда кам миқдорни ташкил этади.

Афсуски, бизда кўп ҳолларда тил луғатининг архаик қатламини қандайдир кераксиз, баъзан ҳатто «зарарли», ортиқча нарса деб қаралади. Ваҳоланки, бу тамомила тўғри эмас. Архаик сўзлар, В. Г. Белинскийнинг таъбири билан айтганда, «ҳақиқий, бебаҳо хазинадир». Чунки улар воситасида луғатнинг кўп маънолилик хусусияти ошади ҳамда махсус шеърӣ маъно ва лисоний муҳит яратиш учун катта имконият юзага келади.

Француз тилининг архаик луғат бойлиги жуда кам, борлари ҳам ўзининг мустақил ҳис-туйғу англатиш маъноларидан маҳрум бўлиб, фақат мақол, матал ва идиомалар таркибидагина шартли тимсол сифатида сақланиб қолган, холос. Худди шу сабабдан архаизм тушунчасига ҳамма тиллар учун ягона таъриф ҳам бериб бўлмайди. Масалан, француз тилида машҳур тилшунос олим Шарл Баллининг таърифи бўйича, «архаизм — бу тилдаги шундай бир фактки, агар алоҳида олиб қаралса, гапирувчи субъектга тушунарли бўлмайди, контекст ичидагина маъно касб этади: ана шу контекстгина маънога эга, унинг алоҳида унсурларини таҳлил қилганда бирон фикр англатмайди»². Демак, француз тилида архаизм фақат лексикологик пландагина ўрганилиб, услубий маънога эга эмас.

Рус тилида эса ҳамма сўз туркумлари бўйича архаик сўзлар ўз синонимларига эга. Рус тилининг архаизмларга ниҳоятда бойлиги, француз тилининг эса, аксинча, архаик сўзлари ниҳоятда камлиги рус тилидан француз тилига таржима қилиш ишини бениҳоя қийин аҳволга тушириб қўяди. Аксинча, француз тилидан рус тилига таржима қилганда эса бадийий матн хусусиятлари, таржима қилинаётган асарда француз тилининг бошқа лексик воситалари, морфологик-синтактик хусусиятлари орқали яратилган тантанаворлик ҳис-туйғуларини рус тилида мавжуд архаик сўзлар билан бемалол берса бўлади.

«Борис Годунов» трагедиясида Борис ҳамда, айниқса, патриарх ва Пимен тилида архаик воситалар орқали

¹ М. В. Ломоносов. Полн. собр. соч., т. XII., М., 1952, с. 587—592

² Ch. Bally. Traite de stueistique Hejdellberg, 1912.

акс этган чуқур миллий ўзига хослик билан поляк персонажларининг таъсирсиз, қуруқ, ясама тиллари ўртасидаги яққол фарқ асар услубининг жозибадор, сермазмун ва таъсирчан бўлишини таъминлаган. Мутахассисларнинг фикрича, ана шу услубий зид қўйиш асарнинг французча таржимасида, юқорида айтилган сабабга кўра, амалга ошмаган. Натижада трагедиянинг О. Лансере қаламига мансуб французча таржимаси русча асл нусхасидан услубан анча йироқлашган.

«... Черков китобларидаги славян тилларидан фойдаланган русия тилининг ҳозирги Европа тиллари олдида ушбу штиль туфайли афзаллиги бор», деганда М. В. Ломоносов юксак услубни ҳосил қилишда архаизмларнинг ролини алоҳида қайд этган эди. А. С. Пушкин асарларида ўзининг бутун луғавий-услубий жиљоси билан акс этган ана шу чуқур бадий мазмун, ширадор маъно, «афзаллик»ни француз тилида худди шундай муқобил воситалар билан бериш амри маҳол бўлганлигидан, француз китобхонлари уни катта носир сифатида таниганлари ҳолда, шоирнинг поэзияси уларнинг қалбига деярли бориб етмаган.

Зиҳор, изҳор этилган бу фикрлар тиллардан-тилларга таржима бўлмаслик назариясини қувватлаш, уни тасдиқлашга хизмат қилмаслиги керак, балки масалани қуйидаги таҳлитда қўйишни тақозо этади.

Биринчи тезис. Француз тили боғ арханк қатламга эга бўлмасдан, ундаги арханк унсурлар лексикологик аснода ўрганилгани ҳолда, мустақил услубий маънони ифодалашга хизмат қилмас экан, бошқа тилларда, жумладан, рус тилида ранг-баранг архаизмлар воситасида ҳосил қилинган барча бадий-услубий жиљоларни француз тилида умуман бериб бўлмайдими?

Иккинчи тезис. Француз адабиёти асарларида француз тилининг архаизмлардан бўлак луғавий, морфологик-синтактик воситалари орқали ифодаланган бадий-услубий хусусиятларини рус тилининг «афзаллиги» (М. В. Ломоносов) бўлмиш архаизмлар билан берса бўладими?

Таржима бўлиш назариясининг асосий тезисларидан бири шуки, бирон тилда шундай бир нарса йўқки, уни бошқа тилларда ифодалаб бўлмасин. Тўғри, муайян тилда бирон лисоний категория, ё услубий қатлам, ё мантиқий тушунча, ё лексик восита бўлмаслиги мумкин. Аммо бу ҳол бир тилдаги ўша лингвистик ўзига хослик ёхуд афзаллик воситасида ифодаланган фикрни

бўлак тилларга бошқа фонетик, морфологик, синтактик ёки лексик-услубий воситалар билан умуман бериб бўлмаслигини билдирмайди. Юқорида таҳлил қилинаётган икки тил мисолида эса шуни айтиш мумкин: рус тилида арханк қатлам воситалари билан ифодаланган услубий маъноларни француз тилида бошқа, билвосита йўллар билан берса бўлади. Бу «билвосита» тадбирлар нимадан иборат эканлигини, мутахассисларнинг фикрича, француз адабиётининг намояндалари, сўз усталари келажакда ихтиро қиладилар.

Ҳар бир тил унинг ўзингагина хос бадний тасвир воситаларига эга. Таржимада бу хусусиятларни тўғри бериш баъзан айни таржиманинг умумий бадний-эстетик қимматини белгилашда муҳим омиллардан биринга айланади.

Шарқда гўзалнинг юзини ойга писбат бериш чуқур ижобий анъанавий ўхшатиш ҳисобланади. Масалан, «Навий асарлари луғати»да *моҳ*, *маҳ* сўзлари асосида қуйидаги бирикмалар қайд этилган: *моҳи дилафрўз* — кўнгилни хуш қилувчи ой, кўнгил овловчи гўзал; *моҳи жаҳонгард* — дунёни кезувчи ой; *моҳи Зухражабин* — Зухрадай порлоқ, гўзал; *моҳи Канъон* — Канъон гўзали (ҳусндор Юсуф лақаби); *моҳи нав* — янги ой; *моҳи сарв қад* — барваста гўзал; *моҳи тоб*, *моҳи тобон* — порлоқ ой, товланиб турган гўзал; *моҳи хиргоҳ* — чодирдаги ой, гўзал; *моҳи шабафрўз* — тунни ёритувчи ой; *моҳи шабгард* — тунда кезувчи ой; *моҳу меҳр* — Ой ва Қуёш; *моҳи нўшлаб* — ширин сўз ой, ширин сўз гўзал; *моҳваши*, *маҳваши* — ойга ўхшаган, гўзал севгили; *моҳлиқо*, *маҳлиқо* — ой юзли, гўзал, севгили; *моҳпайкар* — ой суратли, ойдай, гўзал; *маҳпора* — ойпарча, гўзал, *моҳрухсор* — ой юзли, гўзал; *моҳрўй* — ой юзли, гўзал, чиройли; *моҳталъат* — ой юзли, гўзал, чиройли; *моҳтоб*, *маҳтоб* — ойдин (НАЛ, 399 — 400).

Ўзбекча-русча луғатда *маҳваши*, *маҳлиқо*, *маҳпора* сингарини, негизи форсча-тожикча *моҳ* — «ой»дан тузилган сўзлар билан бирга, ўзбекча ой англатган «гўзаллик» маънолари қуйидагича берилди: *ойдек қиз* луноликая (красивая) девушка; *ойни этак билан ёпиб бўлмас* посл. луну подолом не прикроешь: соотв. шила в мишке не утаишь; *ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига*, посл. букв. всякому свое кажется луною (свое не мыто, да бело); *оймўма* перен, круглолицый, лунолицый. Рус тилида эса *луна* (ой) сўзининг деярли биронта ҳам кўчма маъноси луғатларда қайд этилмаган.

«Рамаяна»да ой, қуёш, юлдузлар фақат табиат «мўъжизаси», беаги, сайёра, ёритгич эмас (гарчи дostonда мафтункор манзаралар тасвирида масаланинг бу томони ҳам кенг ўрин эгалласа-да), балки инсоннинг маънавий олами, жисмоний гўзаллиги, таровати, ҳусни латофати таърифида тез-тез қўлланиб турадиган «ярашиқ» анъанавий услубий восита сифатида кенг истифода этилган.

Самовий жисмлар — Ой, Қуёш, юлдузлар ер юзининг турли қисмларида кишилар наздида гўё ҳар хил жилваланади. Турли миллатларга мансуб одамлар осмон ёритгичлари тўғрисида ёки улар асосида шу қадар раиғ-баранг ривоятлар тўқишган, шунчалик кўп мақол, матал, мажозлар яратганларки, булар бир-биридан жиддий фарқланади. Лекин шарқ халқларининг оғзаки ижоди, мифологияси ва паремнологиясига хос умумийлик шундаки, масалан, ой гўзал ёр, маҳбуба сиймосининг латифлиги, хушрўйлигини ифодалаб келади. Бундай қараганда, гўзалнинг юзи, андомини тасвирлаганда нуқул «ойга мурожаат» қилавериш ифодавий сийқалик ва ғализликни келтириб чиқарадигандай туюлади. Йўқ, буёғи санъаткорнинг маҳоратига боғлиқ. Ернинг табиий йўлдоши ҳисобланмиш Ой ўз фазасини айланиб чиқаркан, инсонларга кўринадиган кундан бошлаб қандай «чиқиб», «ўзгариб», «тўлишиб», «катталашиб», «тутилиб», «ботиб» борса моҳир санъаткор қўлида, унинг дидли тасвирида ҳар гал ўзгача бир чирой, латиф тароват пайдо қилади.

Бадний тасвир воситаси сифатида «ой»дан фойдаланиш борасида асл нусха, айни ҳолда русча таржимада қўлланилган тадбир билан ўзбек таржимони ишлатган усуллар ўртасида фарқ бор. Чунончи, русча таржимада: 1) луна (ой) — осмон ёритгичи сифатида табиат тасвирида иштирок этади; 2) бошқа мавжудотлар (масалан, қушлар) ёки ҳар хил иншоотларнинг (кўшк ва бошқа) кўркини ифода этишда қўлланилади; 3) маҳбуба чеҳрасининг гўзаллигини чизишда доимий услубий объект бўлиб келади. Таржимада эса ой бу уч вазифадан ташқари, яна бошқа бадний-тасвирий мақсадларни ҳам рўёбга чиқаради. Биринчидан, ҳинд оғзаки ижодида «ой» анъанавий образ, тимсол эканлигидан фойдаланган Муҳаммад Али тасвир ва таржиманинг «келишига» қараб, русча таржимада қўлланилмаган ўринларда ҳам бу мажоздан фойдаланади; иккинчидан, рус тилида гўзал маҳбубага нисбатан қўлланилган

прекрасная, красавица, дорогая сифатлари, *царица* ёки *царевна* ўрнида ҳам *ой* сўзида ясалган мажозий сўз ва ибораларни ишга солиди; учинчидан, тасвирда такрор ва ғализлик туғилишига йўл қўймаслик, аксинча, ранг-барангли бадий воситалардан истифода этиш мақсадида «ой»нинг бошқа синонимлари асосида ясалиб, бир неча асрлар мобайнида ўзбек тилида, айниқса классик адабиётимизда мўл-кўл ишлатиб келинган сўз, иборалардан топиб, билиб, ўрнида фойдаланади. Шу тариқа таржимада *ой* сўзидан ясалган: *тўлин ойдаи* (21—22), *ойжамол* (37—49), *ойчеҳра* (43, 56), *ой қиз* (44), *ойдек* (47) *ойюз* (47, 58), *ойюзли* (55), *ойрухсор* (57), *ой монанд* (63), *ой мисол* (79) ўхшатиш ва сифатлашлари, *моҳ* сўзи асосида таркиб топган *маҳпора* (13, 59, 156), *моҳнайкар* (15, 156); *моҳтобон* (30, 58), *маҳлиқо* (57, 63) сингари мажоз ва иборалар жуда сероб. Булардан ташқари, *мисли қуёш*, *офтобжамол*, *хуришиди тобон* сингари «қуёш»дан таркиб топган муболағадор тавсифлар ҳам кўп учрайди.

Албатта, миллий колоритни ифодалаш орқасидан қувиб, бошқа тилларга хос мажоз, ўхшатиш ва сифатлаш каби бадий тасвир воситаларини кўр-қўрона, айнан ўзидай кўчириш китобхонда фақат тушунмовчилик туғдиради, холос. Бу асл нусха услубини ўзга тилда акс эттириш эмас, балки услуб ва таржима тушунчаларининг ўзига хилофдир.

Олайлик, кўзнинг чаросга ўхшатилиши унинг тим қора эканлигига ишорадир. Буни рус тилига айнан — «глаза, будто чарос» деб ўгириб, сатр остида «чарос — узумнинг яхши нави» тарзида изоҳ берган билан рус китобхонига ҳеч нарса тушунарли бўлмайди.¹ Энди рус тилида кўзнинг гўзаллигига ишора қилувчи ашъанавий гашбиҳ ва унинг ўзбек тилига қандай таржима қилиниши ҳолларини назардан ўтказайлик.

Л. Н. Толстой «Тирилиш» романида Катюша Маслованинг кўзлари қоп-қора эканлигини англатиш мақсадида смородина (қорағат) сўзидан фойдаланиб, «чёрные как мокрая смородина» иборасини бир неча бор такрорлайди. Буни таржимон Холида Аҳророва ўзбек тилида «чаросдай қоп-қора кўзлар» деб бериб тўғри иш қилган.

Хўш, рус тилида Катюша кўзларининг қоралиги қо-

¹ Қаранг. Ф. Саломов. Таржима санъати. «Ўзбекистон маданияти» газ., 1973, 29 июнь.

рағатга қиёс қилинган экан, бу бошқа қардош халқлар тилларида қандай ифодаланган?

Қозоқ таржимони буни, аслига мослаб, қорағатга нисбатан берган. Бироқ ўзбек таржимони кўзларнинг қорағатга ўхшатилишидан китобхон ҳеч нарсани тушунмайди, деган мулоҳаза билан иш кўради. Бунинг сабаби шуки, мева тури сифатида, русларга ўзбекнинг чароси қанчалик маълум бўлмаса, ўзбекларга руснинг қорағати ҳам шунчалик тушунарли эмас. Муайян тасвирни китобхонга маълум ва тушунарли бўлмаган предметларга қиёс қилиш ўқувчини чалғитади, хаёлини бўлади. Юқоридаги мисолга албатта, мантиқан, қуйидагича эътироз билдириш мумкин: нега рус кишиси образга хос бўлган луғавий-услубий ашёни (деталь) рус табиатига хос тушунчалардан эмас, балки ўзбекларнинг турмуш тахлитига оид нарсалардан оламиз? Лекин, маъно урғуси бундай бирикмаларда улар таркибидаги сўзларнинг луғавий мазмунига тушмайди. Кўзнинг қоралиги русларда қорағатга, ўзбекларда чаросга қиёс қилинаркан, ҳеч ким ўрмон меваси қорағат ёки чарос помли узум навини кўз олдига келтирмайди. Бошқача айтганда, бундай фразеологик бирикмаларда уларни ташкил қилган образларнинг луғавий маъноси нўлга тенг бўлади.

Адабиётшунос Андрей Белый уч рус шоири: Пушкин, Тютчев ва Баратинский ижодида табиатнинг уч хил ўзига хос услубда жонлантирилишини қайд этган эди. Уларнинг ижодида, деб ёзганди автор, уч табиат бири бири билан рақобат қилади: уч манзара, уч дунё, уч қуёш, уч ой, уч сув, уч ҳаво, ниҳоят, уч осмон ҳақида уч хил тасаввур тугилади. Чунончи, А. С. Пушкинда тонг қўйнидан балқиб чиққан қуёш ибодатхонанинг биллур шамчироғидай баланд, ёрқин, тиниқ. Ф. Тютчевда: ёлқинли, яшин сингари нур таратувчи, порлоқ шар; даҳшатли қуёш, мусаффо биллур эмас, балки учқун, лола ёғдирувчи ва камалак нурларни бошқарувчи яшин сифат мўъжиза. Баратинскийда эса қуёш жопли бўлса ҳам, қандайдир истар-истамас, ғира-шира ялтирайди ва сохта олтин сочади... Қуёшнинг уч образи¹.

Ҳар бир асарни таржима қилишга ё бўлмаса ўгирилган китоб таҳлиliga киришишдан олдин шу ижод намунасини яратган санъаткорнинг ўзига хос услуби, диди,

¹ А. Белый. Поэзия слова. Изд-во «Эпоха», Петербург, 1922, с. 13.

образлар олами, қисқаси, унинг «қуёши не тахлит порлаши»ни билмоқ керак. Бундан ташқари, таржимоннинг ҳам қалб тегиши авторникига ҳамоҳангми ёки улар ижодкор сифатида бошқа-бошқа кишиларми — буни аниқлаш жуда муҳим. Ҳадеганда ўзини намоён этавермайдиган ана шу ички семантик, услубий ҳодисаларни, ижод сирларини билиб олган адибгина таржима қила олади, тадқиқотчи эса уни чинакам пухта ва поэтик таҳлилдан ўтказади. Зотан, ёзувчининг шахсини чуқур билмай туриб таржимондан нимани талаб қилиш мумкин? Сўзними? Жумланими? Гапними? Йўқ, дафъатан шу сингари барча компонентлардан иборат лисоний материал орқали ифода этилган санъат, услуб, мусиқа, оҳанг, куйни, хуллас, муаллифнинг такрорланмас овози, ўзига хос қалам тебратиш йўсини, қалб қўрнини бера билиш бадний таржима санъати олдида турган бош масала деб қаралмоғи лозим, негаки, бу асл нусханинг сўзлар тизмасини бошқа тилга кўчиришга қараганда беқиёс мураккабдир. Бу иш ҳар қандай қаламкашнинг ҳам қўлидан келавермайди ва буни ҳар қандай тадқиқотчи ҳам тушунавермайди.

Еруғлик ва қоронғилик. Қуёш ва зулмат. Табиатнинг «ҳамма учун» бир хил ҳодисаси. Аммо бу «бир хил» ҳодиса бир ёзувчи, айтайлик, Ойбекнинг икки асари — «Қутлуғ қон» ва «Навоий» романида икки хил тасвирланади. Қолаверса, Ойбекнинг барча асарларида ҳам, таъбир жоиз бўлса, қуёш бирдай нур сочмайди, ҳаво бирдай эсмайди, сув бирдай оқмайди, шамол бирдай турмайди, япроқ бирдай шивирламайди... Унда айни бир табиат, борлиқ, моддий дунё ҳар хил товланади, турли «вазифа»ларни бажаради. Бадний таржимада булар барчаси аслига мос, ҳамоҳанг жаранглаши керак.

Бадний асар ҳар хил услубда, турлича маромда: мунгли ёки қувноқ, кўтаринки ёки текис, рангдор ёки сидирга, мусиқий ёки вазмин ёзилган бўлиши мумкин. Бунда кўп нарса китобда тасвирланаётган давр, танланган мавзу, воқеаларнинг характериға боғлиқ. Агар таржима қилиш учун танланган асарнинг бундай белгилари аниқланган бўлмаса, унинг руҳига мос калит топиб бўлмайди, натижада гарчанд китоб бошқа тилга кўчирилса-да, у янги китобхонга ўз «тилсимоти»ни очмайди. Шу тариқа таржима қилишдан кузатилган мақсад рўёбга чиқмайди.

Турли ёзувчилар услубининг бир-биридан фарқлани-

ши, ҳар бир ёзувчи бошқаларниқидан ажралиб турадиган ўз индивидуал услубига эгаллиги, бир ёзувчининг ижодида турли услуб йўналишлари намоён бўлиши, улар ўзларининг ҳар хил асарларини бир-бирдан хийла жиддий фарқ қиладиган услубда ёзиши ва, аксинча, бир асарнинг ўзида турли услуб жиҳллари чирмашиб кетиши — буларнинг барчаси таржимондан асл нусхага мос услуб калити топишни талаб этади. Таржимада мувофиқ услуб калитини топиш асарнинг ёзилиш услуби билан ғояси ҳамда муаллиф дунёқараши ўртасидаги боғланишни тўғри белгилаш, маром, оҳанг, синтактик тарз ва образлар силсиласига хос хусусиятларни тўғри тайин қила билишга боғлиқ. Бирон асарни таржима қилишда мақбул услуб калити топилмас экан, таржима асл нусхага эквивалентлик ҳолатида бўла олмайди.

Ҳар бир сўз ўзи истифода этиладиган тилда шундай маъноларни англатадики, бўлак тилдаги шунга муқобил калима ўша маъноларни қисман, бир қадар ёки бир тарафлама қопласа-да, кўпинча жиддий фарқ қилади. Хусусан, сўз бирикмаларида бундай тафовут яна ҳам ортади. Масалан, инглизча *White*, русча *белый*, ўзбекча *оқ* сўзларини олайлик. Оқлик, равшанлик, ёруғлик ҳамма халқларда ҳам қоралик, зулумот, бахтсизликка зид ўлароқ, эзгуликни англатади. Лекин бундан ҳамма тилларда ҳам «оқ» маъносида қўлланувчи сўзлар бир-бирига айнан мувофиқ келади, деб бўлмайди.

Инглизча *White as a sheet* «чойшабдай», «қоғоздай оқ» дегани. Ўзбекларда ҳам қоғоз — оқлик рамзи, тасаввурда бундай тушунчанинг пайдо бўлишига унинг табиий хоссаси асос бўлган. Бироқ ўзбек тилида «чойшабдай оқ» деган фразеологик қолип йўқ, бизда докдадай оқ дейилади. Инглиз, рус ва ўзбек тилларида *white as milk* — *белый как молоко* — *сутдай оқ* бирикмаларининг маъноси эса айнан тўғри келади: бу ўринда ҳар уччала тилда ҳам сут — оқлик рамзи. *White as snow* — *белый как снег* — *қордай оппоқ* бирикмаларида ҳам ҳар уччала тилда қор — оқликни ифодалайди. *White as chalk* — *белый, как мел* бирикмалари инглиз ва рус тилларида бир-бирига яқин бўлгани ҳолда, «бўрдай оппоқ» деган қиёс ўзбек тилига хос эмас. *White as wool* — *жундай оппоқ* эса фақат инглиз тилигагина хосдир, негаки, на рус тилида, на ўзбек тилида жун — оқлик тушунчасини ифодалашга хизмат қилмайди («жундай оппоқ» дейилмайди).

Оқлик ҳамма халқларда ҳам эзгулик рамзи экан, албатта, бу унинг асосий, етакчи маъносидир. Лекин баъзи ҳолларда оқлик мусибатли тушунчаларни ҳам англатади ва бу тилларда турлича зоҳир бўлади. Масалан, инглизчада white slavez «оқ чўри» дегани бўлиб, бу ярамас иш билан шуғулланишга мажбур қилинган «фоҳиша қиз» маъносини билдиради. Ўзбек тилида оқ қилмоқ ҳамда оқпадар тушунчалари отаси томонидан лаънатланган фарзандни билдиради.

Халқларнинг турли табиий, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий шароитларда яшашлари натижасида уларнинг онги, дунёқарашлари ва ахлоқида турли специфик тушунчалар, норма ва принциплар қарор топадики, буларнинг ҳаммаси тилда ҳам акс этади. Масалан, тропик иқлим шароитида яшовчи халқлар қор нималигини тасаввур қила олмас эканлар, уларнинг тилида «қордай оппоқ» деган қиёс ҳам йўқлиги ўз-ўзидан равшан.

Халқларнинг не тахлит иқтисодий, ижтимоий-сиёсий шароитда яшаётганлиги, тарихий-этнографик такомилли, маданиятининг қандай анъаналар асосида ривожланганлиги — булар барчаси таржимада жуда катта роль ўйнайди¹. Юқорида қайд қилинган омиллар жиҳатидан бир-бирига яқин халқлар тилларидан таржима қилишда хийлагина ўнғайлик туғилади. Аксинча, муштарак адабий анъаналарга эга бўлмаган халқларнинг тилларидан ўзаро таржима қилганда жиддий қийинчиликлар сезилади. Бу ўринда «яқинлик» ёки «узоқлик»ни фақат масофа маъносидагина тушунмаслик керак. Халқларнинг макони узоқ бўлгани билан улар ўртасида адабий-тарихий яқинлик, муштараклик сезилиши ва аксинча, яқин масофада яшаганлари ва ҳатто генетик томондан қардош тилларда сўзлашганлари билан ҳам улар ўртасида тарихан таркиб топган муштарак адабий жараён мавжуд бўлмаса, бу таржимада муайян қийинчиликлар тугилишига сабаб бўлади.

Табиийки, гул асосига қурилган классик шарқ ғазалиётини ўз шароити хусусиятларига кўра она табиатнинг инсонга инъом этган бу эстетик неъматидан маҳрум бўлган абадий музликлар шароитида яшаётган халқларнинг тилларига таржима қилиш кўп маҳол. Ай-

¹ Қаранг: М. Каратаев. Перевод «Тихого Дона» на казахский язык и некоторые вопросы художественного перевода. Сб. «Материалы регионального совещания по переводу литературы с русского на языки народов Средней Азии, Казахстана и Азербайджана». Алма-Ата 1960, с. 109—110.

ни вақтда уларнинг лугатида қор ва музликларнинг турли-туман хоссалари, турлари, белгилари, сифатларини акс эттирувчи ҳамда ўз хўжалик ва турмуш шароитлари тақозоси билан акс этган минглаб сўзларни иссиқ иқлим шароитларида кун кечираётган халқларнинг тилларига ўгириш ҳам осон эмас. Бу, албатта, бир-биридан қатъий фарқ қилувчи, эҳтимол, истисноли ҳолдир. Лекин бир-бирига яқин, қардош, жондош бўлган ўзбеклар билан қирғизларнинг тилларини олиб кўрайлик.

Қирғизча-русча лугатда «гул» сўзининг икки маъноси берилган, холос: 1) ўсимлик; 2) касаллик — чечак (178). Қирғиз тилида ўзбек ва тожик классик адабиёти намуналари асосида яратилган, уларнинг мавжуд лугатларида ўз аксини топган гул сўзининг юзлаб таърифу тавсифларини ифодалаш анча қийин эканлиги табиий. Негаки, қирғизлар туркий қавмлар орасида энг қадимги халқлардан бири бўлишига қарамай, ўз ёзма адабиёти намуналарини фақат Октябрь революциясидан кейингина яратганлар. Шундай бўлгандан кейин Низомий, Лutfий, Навоий, Жомий, Фирдавсий, Фузулий каби буюк адабиёт даҳоларининг классик асарларини, инжу ғазалларини бу тилга таржима қилишда маълум табиий қийинчиликлар туғилиши ўз-ўзидан равшан.

Биз бу билан бир тилни иккинчисидан устун қўймоқчи эмасмиз, балки ҳар бир тилнинг лугат бойлигидаги барча аспектлар баравар, бир меъёردа ривожланган бўлмайди ва бу ҳол, айниқса, таржима жараёнида ўнғайсизликни келтириб чиқаради, деган фикрни айтмоқчимиз, холос.

Маълумки, проф. А. К. Боровков таҳририда нашр қилинган ўзбекча-русча лугат (1959) қирқ мингга сўзни қамраган. Проф. К. К. Юдахин тузган қирғизча-русча лугат ҳам (1965) худди шунча сўзни ўз ичига олади. Бошқача айтганда, бу ажойиб манбаларнинг ҳар иккаласи ҳам талқин этилган бир хил миқдордаги сўзларни жамлаган. Бу икки лугатни бир-бири билан чоғиштириш шундан далолат берадики, ҳар иккала тил учун муштарак бўлган умумтуркий ёки бошқа тиллардан кирган «хорижий» сўзлар ҳам миқдор, ҳам сифат, ҳам кўлам жиҳатдан жиддий фарқ қилади. Бундай *умумий* сўзларнинг лексик, семантик, стилистик идиоматик маъноларида, грамматик структураси ва орфоэпиясида бир талай тафовутлар кўзга ташланади. Бу эса, қисман, ҳар икки халқнинг ўзига хос табиий шароити, тарихий такомил жараёни билан белгиланади.

Чунки халқ ҳаётини ўраб турган табиий муҳит, иқтисодий-ижтимоий-сиёсий шароит хусусиятларининг ҳаммаси унинг тилида ўз аксини топади.

Азалдан деҳқончилик билан тирикчилик қилиб келган ўзбекларнинг тилида қишлоқ хўжалигига алоқадор барча соҳалар: пахтачилик, ипакчилик, боғдорчилик, полизчиликка оид сўз ва терминлар кўп бўлиши табиий. Азалдан чорвадор халқ бўлган қирғизларда эса чорвачилик билан боғлиқ тушунчалар, сўзлар, истилоҳлар мўл-кўл бўлиши ҳам турган гап. Дарҳақиқат, ўзбекча-русча луғатда ниҳоят 4 сатрда *йилқи* сўзининг икки маъноси ҳамда яна 6 сатрда *йилқичи*, *йилқичилик* сўзлари келтирилади, (192), Қирғизча-русча луғатда эса «жылкы», «жылкылуу», «жылкычы», «жылкычылык» сўзларига 39 сатр — қарийб тўрт барабар кўп ўрин берилган. Гап фақат ҳажмдагина эмас. Қирғиз тилида «жылки» ўзбек тилидаги шу лексик бирликка қараганда анча маънодор¹. Чунончи, ўзбекча-русча луғатда *йилқи* ва *йилқичи* сўзларининг биронта ҳам кўчма маъноси акс этмаган. Қирғиз тилида эса бу сўзлар асосий луғавий маъноларидан ташқари, мақол, матал ва идиомалар таркибида ҳам келади.

Қирғиз тилида «қырк жылкы» (қырк от) бирикмаси мажозий маънода қиз дегани. Масалан: **Ат токуурбу?** (отбоқарми — ўғилми? маъносида); **ат токуур эмес, кырк жылкы** — ўғил эмас, қиз (айнан: отбоқар эмас, қирқ йилқи). Ўзбек тилида бу маънода «қолва» дейилади. Ўзбеклар «қолва» деганда, афтидан қизи бўй етиб, уни узатаётганида келадиган қолвани, қирғизлар эса унинг қалинига олинадиган қирқ отни назарда тутишган бўлса керак. Яна: **жылкыны кылына жарыбаган** — отнинг қилинга ҳам ёлчимаган; **кара жылкы** — зотсиз от; **жылкы мунез** — йилқи мижоз («ит мижоз» маъносида); ал мин **жылкы айдап калыптыр** — парвойи фалак; **жылан чакпай, жылкы теппей** — ҳеч жойда ҳеч гап йўқ, бирданига; **жылкычынын биркоргонун кан, бир кergenун ит кербайт** — йилқичининг бир кўрганини — хон, бир кўрганини ит кўрмайди; **жылкычынын ичкенин бирде ит ичпейте, бирде кан ичпейт** — йилқичининг ичганини баъзан ит ичмайди, баъзан хон ичмайди (280, 745).

¹ Мутахассисларнинг шаҳодат беришича, худди шундай ҳол қозоқ тилида кузатилади. (Академик Муҳаммаджон Қоратоевнинг бундан олдин қайд этилган доклади (мақоласи) га қаралсин, 110—112-бетлар).

Ўзбекча-русча луғатда *байтал* сўзига «урғочи от» маъносида 13 белги берилган, холос. Қирғизча-русча луғатда эса 1.100 белги ажратилган ва бу ҳайвоннинг халқ тилида юритиладиган асосий тур номлари ва сифатлари мукамал берилишидан ташқари, *байтал* сўзи асосида яратилган учта матал ҳам келтирилади.

Шуни қайд этиш керакки, ўзбек тилида маълум ахлоқ-одоб тақозоси билан қўпол, дағал деб қаралиб, ғайри нормал ҳисобланган баъзи сўзлар қирғизларнинг луғатида росмана берилаверади. Демак, қирғизнинг тилида, қирғиз нуқтаи назаридан бундай сўзлар одатдаги калом, нормал лисоний ҳодиса ҳисобланаверади. (Бу ҳолни проф. Қ. К. Юдахин луғат муқаддамасида ҳам таъкидлаб ўтган.)

Турли миллат вакилларига хос психофизиологик хусусиятлар бирлиги мавжудлиги ҳеч кимга сир эмас. Агар кишиларга хос қардошлик аломатларини топиб бўлмаганда, «башарият» деган тушунчанинг ўзи ҳам бўлмас эди, дейди Георгий Ломидзе.¹ Шу билан бирга, ҳар бир халқ ўзига хос тарихий, ижтимоий, табиий ва бошқа шароитларда яшайди ва тараққий этади. Умумий хусусиятлар деган нарса ҳар сафар ўзининг такрорланмас қиёфасида, ҳам умумий ва ҳам, айни вақтда, конкрет хусусиятлар сифатида намоён бўлади. Ҳамма учун онг ва психикавий ягона стереотип бўлиши мумкин эмас. Ҳар бир халқнинг миллий ўзига хослигини тушуниш учун умумий нарсанинг конкрет воқе бўлишинигина эмас, балки худди шу халқнинг ўз тажрибасидан келиб чиққан конкрет такрорланмас нарсани аниқлаш керак.

Р. Чхеидзенинг «Солдат отаси» кинофильмидаги Георгий Махарашвили образини олайлик. Махарашвили — кахетиялик уста соҳибқор боғбон. Махарашвилининг ота-боболари асрлар бўйи ток парвариш қилган, уни ардоқлаган. Ток новдаси кахетиялик грузин деҳқоннинг тарихий тирикчилик асоси, яшаш умиди тимсоли. Ток эътибор, парвариш, эҳтиёткорлик талаб қилувчи нозик, инжиқ ўсимлик. Совет солдати Махарашвили фашизм Германияси территориясида иттифоқо тоқзорга дуч келиб қоларкан бу душман ерида ўсаётганлигини унутади. Махарашвили уни ўз ҳолига ташлаб қўйилган ҳимоясиз болани эркалаётгандай ардоқлайди, силаб-сипайди, токка муҳаббат ва ачиниш тўла нозик, дил-

¹ Георгий Ломидзе. Интернациональный пафос советской литературы. М., 1970, с. 123.

ни қитиқловчи аллақандай сеҳрли грузинча сўзларни айтади. У токни ўз танкининг занжирлари билан янчиб ўтмоқчи бўлган жангчига пўписа қила кетади, оқибат шапалоқ туширади. Махарашвили учун ток интиқом олишдан кўра қаров, парвариш, ҳимояга муҳтож бўлган жонли нарса. Кекса грузиннинг бу алфози, ҳаракатида ўзи мансуб бўлган халқ тажрибаси, қиёфаси, тасаввури, малакаси шундоққина ўз аксини топган. Георгий Ломидзенинг фикрича, чиндан ҳам, масалан, ёқут, қозоқ ёки белорусда ток новдаси бундай қитиқловчи кечинмаларни, бу тариқа ҳиссий энергия портлашини қўзғамаган бўлар эди. Инсоний ҳаяжонларнинг бу соҳасини улар эгаллай олмагани сабабидан эмас. Инсон маълум муҳитда, маълум ҳаётий шароитларда яшайди, бу унинг психикасида, барча ҳаётий, ахлоқий малакалари ва тасавурлари комплексида ўз изини қолдиради.

Ҳар бир миллатга хос ана шундай нозик психик симптомлар санъат асариде жуда зийраклик билан илғаб олинади, адиб улардан ўзи тасвирлаётган воқеанинг туб социал моҳиятини ифодалашда, тип яратишда, ёрқин индивидуал характер барпо этишда усталик билан фойдаланади. Бу сингари майда-чуйдаларни таржимон эътиборсиз қолдириши мумкин эмас.

Турли халқларнинг маданий ҳаётида тарихан қарор топган адабий-услубий муштараклик мавжудлиги ўзаро таржимачилик ишида ўнғайлик туғдириши табиий ҳолдир.

Саъдий Шерозийнинг «Қаримо» достони таржимасида (1913) Сирожиддин Шавкат Сидқий Хондайлиқий мана бу байтни ўғирмасдан, ўзбекчалаштирмасдан айнан қолдирган:

Хушо оташи шавқи арбоби ишқ,
Хушо лаззати дарди асҳоби ишқ.¹

Ҳозир ҳам ўзбек классик адабиёти асарларини тожик тилига ўгиришда ана шундай имконият мавжуд. Чунки қадимги ўзбек адабиёти намуналари тилида форсий ҳамда тожикча луғат ва таркиблар сероблиги, вазн муштараклиги таржимонларга жуда қўл келади. Айтайлик, Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги

Суманбарлар бари зебоу нозук,
Хунарварлар бағоят чусту чобук,—

¹ Раҳимо таржимаи Қаримо. Тошкент, 1913, 16-бет.

байтини Муҳиддин Аминзода

Суманбарҳо ҳама зебову нозук,
Ҳунарварҳо бағоят чусту чобук,¹—

тарзида ўғирган экан, икки кўплик қўшимчаси ва *бари* олмошининг *ҳамма* синоними билан алмаштирилганини ҳисобга олинмаса, матн қарийб, ўша-ўша. Бироқ шуниси қизиқки, акс ҳолда, яъни форс-тожик адабиёти асарларининг ўзбек тилига таржимасида ҳозирги вақтда бундай қулайликлар мавжуд эмас. Бошқача айтганда, ўзбек таржимонлари асл нусхадаги деярли барча сўзларни ўғирришга мажбур. Бунинг устига вазн муаммоси ҳам кўндаланг бўлади: ўзбек совет шеърятининг асосий вазни бармоқ бўлиб қолган, ҳозирги тожик адабиётига нисбатан аруз тажрибасининг мавқеи хийла бўшашган.

Шарқ классик адабиёти асарлари таржимасида тиллар орасидаги луғавий муштараклик ёки тафовут қофия санъатини қайта яратишда ҳам ўз ифодасини топади. Масалан, «Фарҳод ва Ширин»да Аминзода байт таржимасида гоҳо қофияларни айнан сақлаб қолади. Л. М. Пеньковский эса, турган гап, таржима йўлини ихтиёр этишдан бошқа чораси қолмайди. Бу тиллар орасидаги фарқдан келиб чиқади.

Бу бўлғай дарду ишқ оинни, ваҳ-ваҳ,
Вафоу меҳро шарт, оллаҳ-оллаҳ?!²

Магар онни ишқ ин аст ваҳ-ваҳ,
Вафоу меҳр шарти, оллаҳ-оллаҳ?!³

Лабидан жон томиб бисёр-бисёр,
Сўзидин шаҳд оқиб харвор-харвор (196)

Чакад жон аз лабаш бисъёр-бисъёр,
Равон шаҳд аз гапаш, хирвор-хирвор (103).

Октябрь инқилобидан олдин Умар Хайём ижодидан бир гуруҳ форсийдонлар, форсий ашъор мухлисларигина хабардор эдилар, холос. Рубоий, ғазал сингари ки-

¹ Алишер Навоӣ. Фарҳод ва Ширин. Сталинобод, 1958, саҳ. 19.

² Алишер Навоӣ, Фарҳод ва Ширин. Асарлар. Ҷанб беш томлик, 7-жилд. Тошкент, 1964, 258-бет.

³ Алишер Навоӣ. Фарҳод ва Ширин, Сталинобод, 1958, саҳ. 150.

чик шеърӣ асарларни ўзбек тилига ўғриш унчалик расм эмас эди. Назми бошқа тилда бериб бўлмайди, унинг фақат аслидан лаззат топиш мумкин, таржимада рубоӣ чиқмайди — оҳанг, тароватига путур етади, деб ўйлайдиган шинавандалар ҳам йўқ эмас. Гафур Гулом, Хуршид, Чустий, Шонслом Шомуҳамедов ва бошқа ўзбек совет шоирларининг шарқ классик адабиёти хазинасидан қилган завқбахш таржималари бундай тезисни рад этди.

Абулқосим Фирдавсий — маснавийда, Саъдий Шерозий — ҳикоятда, Ҳофиз Шерозий — ғазалиётда, Умар Хайём — рубоӣда машҳур бўлди. Унинг рубоӣлари табиатшунос олим кўзлари билан кузатилган дунё фалсафасининг шеърӣ ифодасидир. Ҳикмат, фалсафа — унинг мағзи. Буни яхши пайқаган Шонслом Шомуҳамедов аввало шу мазмунни ўзбекча мисраларда ёрқинроқ, тўлароқ акс эттиришга куч сарфлайди. Чунки бадий-фалсафӣ асарлар, жумладан, Хайём рубоӣларини тилимизга ўтказганда асосий эътиборни унинг мағзи маъносини ўқувчига тўғри етказиш муҳим.

Эътироз жониз: ахир, мазмунни шаклдан ажратиб бўладими, хусусан шеърӣ асарда мазмунни бериб, шаклни эътибордан четда қолдирилса қандай бўларкин? Бундай қилинса, шеърнинг бадий-эстетик таъсири, ижодкорнинг санъати йўқолади-ку.

Тўғри. Таржимада фалсафӣ маънони сақлашга интилган ҳолда шеърнинг шаклини акс эттириш шарт эмас, деб бўлмайди. Бунда гап шеърӣ таржима хусусиятларни устида боряпти. Шеърни таржима қилганда ижодкор таржимоннинг асл нусхага эркин ёндошниши муддаога олиб келиши, у асарни қайта тикларкан, ниманидир қурбон бериши зарур эканлиги моҳир сўз усталари тажрибасида амалда исботланган. Таржима қурбонсиз бўлмайди. Қимки асарни айнан ўзидай, соф ҳолда кўришни истаса, унинг аслига мурожаат қилсин (Лев Гинзбург).

Таржиманинг асл нусхага нисбатан аниқлигини белгиловчи универсал критерий, ҳамма ҳолларга баравар мувофиқ келадиган мезон йўқ ва бўлиши мумкин эмас. Аниқлик таржима қилинаётган асар бадий ижоднинг қайси турига мансуб эканлигига, у қайси даврда бунёд этилганига, айти таржимани яратишдан кузатилган мақсадга қараб ўзгарувчи, турғун бўлмаган адабий-тарихий, диалектик тушунчадир. Айтайлик, сўз ўининини акс эттириш зарурати кўндаланг бўлган ўринда асл

нусха сўзларининг айни ўзини сақлашни талаб қилиб бўлмайди; юмор, киноя, пичинг, қочирим, муболаға сажь ва ҳоказоларни ҳам оригинал матнига, унинг луғавий материалига маҳкам ёпишган ҳолда акс эттириш амри маҳол. Халқ қўшиқлари билан, олайлик, сиёсий публицистика, ғазал билан сочма, эпиграмма билан рубой, лирик асар билан эпик дoston, новелла билан поэма ва ҳоказолар таржимасида бир хил «аниқликка» эришиб бўлмайди. Чунки асар адабиётнинг қайси жанри, турида яратилганига қараб, аниқликни ҳар хил талаб қилишга тўғри келади.

1905 йилда Валерий Брюсов ўзининг «Қолипга солинган бинафша» мақоласида шеърини таржима усулига ўз муносабатини билдирган эди. У шеърини асарнинг таркибий унсурлари сифатида қуйидагиларни қайд этади: тил услуби, образлар, вазн ва қофия, сўз ва товуш ўйини — «таржимада бу элементларнинг ҳаммасини тўла ва аниқ қайта тиклаш ақл бовар қилмайдиган ишдир. Одатда, таржимон бу элементларнинг биттасини, жуда деганда иккитасини (кўпинча образ ва вазни) беришга ҳаракат қилади, бошқаларини ўзгартиради (услуб... қофия, сўзнинг товушлари). Лекин шундай шеърлар борки, уларда образ эмас, балки, масалан, сўзларнинг товушлари (Эдгар Понинг «The Rells» асари) ёки ҳатто қофия биринчи даражали аҳамиятга эга (кўпгина ҳазил шеърлар). Таржима қилнаётган асарда ўзинг ҳаммадан муҳим деб билган элементни танлаш таржима усулини белгилайди»¹ Шеърини таржима эстетикаси асосида худди ана шу принцип ётади.

Алишер Навоий:

Э нигоро, кўзларингдек кўз қани,
Йиглабон ҳажрингда оқди кўз қони.
Телмурибон йўлингга эй, бағри тош,
Интизорингда оқибдир кўз, қани?²

С. Иванов таржимаси:

Никто таких, как тебя, ввек не имел очей,
Мир без тебя исполнен слёз, обид и мелочей,
Жестокая, когда в тоске я выплакал глаза,
Любимый образ пред собою ты имела чей?³

¹ В. Брюсов. Избр. соч. в двух томах, т. 2. М., 1955, стр. 188—189.

² Навоий. Рубойи ва туюқлар. Т., 1944, 53-бет.

³ Навои. Стихотворения и поэмы. М.—Л., 1965, с. 233.

Асл нусхада жами 17 та, такрорланиб келганларидан ташқари, 13 та сўз бор. Таржимада эса бу миқдор 24 га 21 нисбатида ўзгарган. Бошқача айтганда, асл нусхада, Навоий матнида мавжуд бўлмаган аллақанча сўзлар қўшилган. Чунончи, «обида» [гинахонлик], «мелочь» (икир-чикир), «любимый» (севимли), «образ» (сиймо) ва бошқа кўп нарсаларни таржимон ёнидан киритган. Бундай қараганда ҳар бир қўшилган нарса бу янги тушунча, янги унсур, янги тафсилот деган сўз. Шунга қарамай, мазкур таржима муаллиф билан асар андозаси, унинг жанри ҳамда кузатилган мақсад нуқтаназаридан бадний аниқ, пухта, завқбахш таржима дейиш мумкин. Аввало, ҳар бир мисра охиридаги «кўз қани», «кўз қони», «кўз, қани» сўзларига мос равишда «имел очей», «и мелочей», «имела чей» тарзидаги фавқулодда топқирлик билан эришилган бирикмалар кашф этилган. Дарҳақиқат, бу бадний-ижодий кашфиёт намунаси. Бундан ташқари, таржимон росмана «глаза» (кўз) билан бирга, русларда юксак услубда қўлланувчи «очи» (чашм) сўзидан ҳам фойдаланиб, яна сўз ўйини ясаган. Бунда ҳам у Навоий тажрибасига таянган. Чунончи, биринчи мисрада («Эй нигоро, кўзларингдек кўз қани») кўз такрорланиб келган. Таржимада ҳам ўша биринчи мисрадаёқ асл нусханинг бу хусусияти ҳисобга олинган: «ввек не имел очей» бирикмасида «ввек» сўзи «ҳеч қачон» маъносини беради, айни вақтда бу «веко» (қабоқ) сўзига ҳам оҳангдош («қабоқ — кўз» муносабатига ишора бор.)

Турли-туман сўз ўйинлари, аския, қочириқларни беришда таржиманинг асл нусха сўзларига қанчалик номинал тўғри келиш-келмаслиги шарт эмас. Муҳими, сўз ўйинини тўғри беришдир.

Фалсафий шеърлар таржимасида асосий эътибор фикрнинг тўғри акс эттирилишига қаратилмоғи даркор. Бунда китобхонга тушунарли қилиш мақсадида шеърини сийқалаштиришга, соддалаштиришга йўл қўйиб бўлмайди. Романтик поэзияда асардаги образларни тўғри акс эттиришга интилиш талаб қилинади. Мутахассисларнинг фикрича, «мутлақ таржима» жуда камданкам ҳолларда, аҳён-аҳёнда яратилади. Одатда эса қурбонсиз, алмаштирмай туриб шеърини таржимани амалга ошириб бўлмайди.

Шеърини таржима меъёрини билган ҳолда қурбон бериш ва ўзгартиришларга йўл қўйишни рад қилмайди, балки шуни тақозо этади. Зотан, қурбонлар ва ўзгар-

тиришларга журъат қилолмаган киши бошқа халқ шеърини билан юзма-юз келолмайди. Шеърни таржима қилишга бел боғлаган ижодкор, энг муҳими, ҳар бир конкрет ҳолда нимани, қаерда, қандай қурбон бериш ва матнни қайси йўналишда ўзгартириб бўлиши мумкинлигини аниқлаб олиши даркор.

Масала нимани қурбон қилишда. Бунда эса таржима қилинаётган шеърнинг хусусиятларини ҳисобга олиб иш кўрмоқ лозим. Бинобарин, ҳар бир конкрет шеърнинг бош гоаявий-бадний, муסיқий-услубий хоссаси, яъни уш санъат асари сифатида китобхонга манзур қилиб турган бисоти нимадан иборат эканлиги билиб олинади ва таржима жараёнида ана шу сифатларни сақлаб қолишга ҳаракат қилинади. Юқорида фалсафий шеърларда фикрни, ҳикматни рўёбга чиқариш таржимачи олдида турган муҳим талаблардан бири эканлиги айтиб ўтилди.

Гар бода хўри ту бо хирадмандон хўр,
Е бо санами лоларухи хандон хўр.
Бисъёр махўру рад макун, фош масоз,
Андак хўру, гоҳ хўру, пинҳон хўр (50.)

Тўртликдаги деярли ҳамма сўзлар: бода, хирадманд, хўр, санам, лола, рух (сор), хандон, бисъёр, рад, фош, андак, гоҳ, пинҳон қарийб «ўз» сўзларимиз. Бинобарин, бу мисраларни ўгириш ҳам ўнғай, албатта. Мазмуни:

Гар бода ичсанг, сен хирадманд (доно)лар билан ич,
Е бир гулрухсор, қувноқ санам билан ич,
Кўп ичма, рад қилма, фош бўлма,
Андак ич, гоҳо ич, пинҳон ич.

Лекин бундай «ўнғай» таржимадан рубоий эмас, балки шеърин таржима учун асқотадиган «лисоний ашёлар» яратилди, холос. Рубоийнинг Ш. Шомухамедов таржимаси билан қиёс қилганда бу яққол кўзга ташланади:

Май ичсанг оқилу доно билан ич,
Еки бир гул юзли зебо билан ич.
Оз-оз ич, гоҳ-гоҳ ич ҳам яширин ич,
Эзма, расво бўлма, ҳаё билан ич.

Рубоийнинг юқорида келтирилган сўзма-сўз «жўн» мазмуни ҳам бемалол тушунарли: маъно бор, муддао

аниқ, ҳикмат ҳам жойнда деса бўлади. Бундан чиқадикки, яхши асарнинг ёмон таржимасида ҳам оригиналдан бирон нарса қолади. Ана шу «бирон нарса»нинг ўзи ҳам кўпинча адиб помининг эл орасида кенг шоён бўлиб кетиши учун кифоя. Бироқ ҳамма гап шундаки, шеърин таржимадан кузатиладиган мақсад бу эмас. Таржима тенг қийматли, тенг сифатли бўлиши лозим. Бинобарин, таржимон ҳам муаллиф билан бўйлаша ва беллаша оладиган «эквивалент ижодкор» бўлмоғи даркор.

Таҳлил қилинаётган рубойда таржимон қўллаган тадбирнинг сирини нимада?

Аввало, *бода — май, хирадманд — оқилу доно, санам — зебо...* сўзлари билан алмаштирилган. Шуниси қизиқки, бу «луғавий айрибошлаш»да таржимон муайян форсча-тожикча калимага унинг ўзбек тили луғати-га худди шу тилнинг ўзидан кириб ўзлашиб қолган бўлак маънодош эквивалентларидан фойдаланади (масалан, *зебо* ва бошқалар). Иккинчидан, аслида бир хил формал-грамматик шаклда келган таркибни таржимада тўғри маъно таносибни ҳосил қиладиган зид формал-грамматик шаклдаги сўзлар билан алмаштирилган: «бисъёр» — *кўп*, «махўр» — *ичма*: *кўп* *ичма* дегани; бу «кам-кам ич» деб берилган. (Мантиқан тўғри: *кўп* *ичма* — кам ич демакдир.) Учинчидан, охириги икки мисранинг ўрни алмаштирилган. Шу тариқа доно ва зебо сўзларга ҳаё қофия қилиниб, тенг қийматли, бадий мантиқий хийла мукамал рубой барпо этилган.

Юқорида келтирилган кузатишлар шуни кўрсатадики:

1. Икки халқ ўртасида тарихан таркиб топган лисоний-услубий муштараклик мавжуд бўлганида, ҳозирги даврда улар ўртасида классик меросни таржима йўли билан ўзаро айрибошлашда қулайлик туғилади.

2. Юқорида баён қилинган тезисдан бундай ҳолларда (услубан, албатта) таржима муаммоси йўқ экан, деган хулоса келиб чиқмайди.

3. Ўзбек ва тожик тиллари аро таржимага татбиқан айтилса, бундаги муаммолар қуйидагилардан иборат:

а) бу иккала тилда арабий ва форсий луғавий унсурлар ҳам миқдор, ҳам сифат жиҳатдан фарқ қилади;

б) бундай унсурларнинг а р х а и к л а ш у в жараёни тожик тилига қараганда ўзбек тилида анча жадал ва фаол кечган;

в) бунинг натижасида классик адабиёт намуналарини ўзбек тилидан тожикчага таржима қилишда хийла ўнғайлик сақланиб қолгани ҳолда, форс-тожик адабиёти намуналарини ўзбек тилига ўгиришда жиддий қийинчиликлар туғилади.

Услуб ёзувчи ижодининг ўзига хослигини белгилловчи асосий кўрсаткич ўлароқ, унинг қалам тебратниш йўсини, бадий мушоҳада формаси, тасвирлаш мароми демакдир. Шу сабабли унинг даҳоси ва қалби ҳар бир асарининг алоҳида олинган бадий воситаларидан тортиб, муддаоси, асар ғояси, мавзуи, сюжет — композицион қурилмаси, синтаксиси, оҳанги, ритмикасиғача қамровдор ёхуд майда баёний-тасвирий унсурларда зоҳир бўлади. Бинобарин, услуб проблемасини хоҳ оригинал ижод асари, хоҳ бадий таржимага татбиқан кенг, умумлаштирувчи ёки тор, конкрет план асосида ўрганиш мумкин. Ҳар бир асарнинг услубини автор танлаган мавзу белгилайди. Лекин айни бир мавзуда турли адиблар ёхуд айни бир адибнинг ўзи ҳам турлича услуб билан ёритилган бадий асарларни бунёд этишлари мумкин. (Қайд этилган кейинги ҳолда бир ёзувчининг айни бир мавзуда турли жанрларда яратган асарлари назарда тутилади.)

Шеъринг интерпретация, вазний трансформация

Асл нусха (оригинал) таржимага нисбатан умрбоқийлиги билан ҳам фарқланиши, бошқача айтганда, таржиманинг умри асл нусханикига нисбатан қисқа бўлиши маълум. Бунинг бир қанча сабаблари бор. Шулардан бири таржиманинг услуб тарафдан «кексайиши» ҳамда бундай табиий лисоний жараённинг содир бўлишига тил ва услуб юзасидан ёхуд улар атрофида ҳукм сурган назарий ақидалар, шундай назарий қарашлар асосида қарор топган муайян адабий концепциялар, анъаналарнинг таъсирини ўрганиш жуда муҳим. Бундан ташқари, ҳар бир конкрет таржима, таъбир жоиз бўлса, таржимоннинг таржимани қандай тушуниши маҳсулидир. Бу ерда фикр услуб тушунчасига бош маънони юклаган ҳолда ифодаланаётгани инobatга олинди, деб ўйлаймиз. Агар бундай нуқтаи назарни оригинал адабиётга нисбатан ҳам татбиқ этиладиган бўлса, айтиш мумкинки, ҳар бир конкрет бадий асар уни ёзган адибнинг адабиётни қандай тушуниши маҳсулидир.

Классик аруздан — ҳижовий системага

«Шоҳнома»нинг биринчи жилдидан жой олган таржимон қайдларида эпоеяни ўзбекчага ўгириш принциплари ҳақида жуда қизиқ фикрлар, мунозарали, қисман зиддиятли тезислар акс этган. Булар, асосан, дoston таржимасида вазн, луғат, ҳозирги ўқувчининг арузга муносабати ва уни тушуниш даражаси масалаларига тааллуқлидир.

«Шоҳнома» мутақориб баҳрининг махзүф ва мақсур тармоғида ёзилган экан, унинг рукнлари фаулун фаулун фаулун фаул (ёки фауул,) парадигмаси (тақтеи) V — — V — — V — — V — (ёки V —) бўлади. Ўзбек классик адабиёти учун бу нарса «янгилик» эмас эди. Барчага аёнки, Алишер Навоий «Хамса»сининг бешинчи жангнома достони «Садди Искандарий» шу баҳрда ёзилган. Чунончи, XXIV боб шоирнинг одамлар орасидаги кин ва адоватдан афсусланиб ёзган ўксик байтлари билан бошланган:

Жаҳон аслида йўқ вафо э рафиқ,
Эрур рифқ алардин жудо, э рафиқ!

Адолат била киндир ойнлари,
Туганмас адоват била кинлари.

Жаҳон ичра мавжуд эрур неча хайл,
Ки бориғадур кина қилмоққа майл

Икки шахс ўртасида эмас, башарти давлатлараро муносабатларда ҳам адоват бошланса, бунинг фожиаси миқёси кенгайиб ва чуқурлашиб кетади. Зеро:

Топар кўп киши ул адоватда бийм,
Бузулур бaсе хонадони қадим.

• • • • •
Бу гўё жаҳон ичра тўфон эрур,
Ки андин жаҳон аҳли вайрон эрур.

Не тўфон, бало баҳри чайқолгани,
Жаҳон аҳли сув остига қолгани.

Агар дашту тоғ узрадур ҳар фариқ,
Қилич баҳри суйиға бўлмоқ фариқ.

• • • • •
* Не тўфон, бедоду селоби ғам,
Эрур ончаким даҳр элига алам.

Адоватқа боғлаб камар икки шоҳ,
Жаҳон аҳлини айлаб икки сипоҳ.

Бори тортибон қатл учун тиғи тез,
Қилиб тиғи тез ўлтурурга ситез.

Ато бир тараф гар эрур, филмасал
Яна жониб ўлса ўғулға маҳал.

Иккисига кин ўти солғай ғазаб,
Ул ўт қон ичарга қилиб ташна лаб.

Ато жон бериб, ўғлин ўлтургали,
Ўғул ҳам анга тиғи кин сургали.

Қариндoш топса қариндошини
Дамодам тилаб кесгали бошини.

Тушуб ошноларға бегоналик,
Кетиб ҳамнишинларға ҳамхоналик.

Бу нав ўлса мундоқ ики зот аро
Не бўлғай гумон қил ики ёт аро?

Ниҳоят, буюк мутаффақкир шоиримиз ўзаро адоват билан тиглашаётган икки шоҳдан кўра бир-бирига шубҳа қилмай, дўстона тинч яшаётган икки дарвеш яхшироқ, деган хулосага келади:

Рафиқ икки дарвеш беиштибоҳ,
Эрур яхшироққим аду икки шоҳ.

(«Хамса», 1113—1116)

«Садди Искандарий» достонининг мазмунин ва мундарижасидан, жумладан, келтирилган парчада илгари сурилган фикрлардан ҳам шу нарса маълум бўладикки, буюк шоирлар бир-бирларини жуда яхши тушунганлар, минг йил илгари ижод қилган Абулқосим Фирдавсий илгари сурган умуминсоний ғоялар ундан беш юз йил кейин фаолият кўрсатган Алишер Навоий замонида ҳам бирдай долзарб, бирдай актуал аҳамиятга молик бўлган. Эндиликда-чи? Ҳозир ҳам, яна минг йилдан кейин ҳам шундай бўлади. Буюк дарҳолар яратган мислсиз санъат, улар илгари сурган тараққийпарвар ғоялар ҳеч қачон завол топмайди. Узоқ ва яқин, турли-туман қавму насллар, замонлар, маконлар, забонлар ичра улар барчага, ҳамниша ҳамкору ҳамдаст, ҳамдарду ҳамфикр бўлиб қоладилар.

Таржима ташвишларига қайтайлик. «Шоҳнома»ни «Садди Искандарий» йўлида, шундай вазн билан ўгирса бўладими? Бу хусусда таржимонлардан шарқшунос олим ва адиб, фақат Фирдавсий эмас, балки Умар Хайём, Шайх Саъдий, Абдурахмон Жомий, Ҳофиз Шерозий, Мирзо Бедил ва бошқа мутафаккир шоирларнинг бир қанча маснавий, ғазал, рубойларини ўзбекчага ўгирган Шонслом Шомуҳамедов баён этган фикрлар ва далиллар билан муфассал танишишга тўғри келади.

Биз дастлаб «Шоҳнома»нинг ўз вазнини сақлаш керак, деган фикрда эдик, дейди у. «Кейинчалик бу улкан эпосни ўзбекларга ёт вазнда эмас, балки ўзбекларнинг улкан эпослари (масалан Алпомиш ва Гўрўғли вазнларида таржима қилинса ўзбек китобхонига асарнинг бутун шавқушукуҳи яхши етиб бормасмикин, деган фикрга келдик ва бу фикр 1966 йил февралда бўлган Бутуниттифоқ таржимонлар кенгашида ўртага ташланган эди» (таъкидлов бизники — *F. C.*)¹

Шоиелом Шомуҳамедов «Шоҳнома»нинг биринчи китобига ёзган сўз бошисида, матбуотда эълон қилган мақолалари ва илмий анжуманларда қилган докладларида таржима вақтида туғилган энг катта муаммо — вазн масаласи эканини алоҳида қайд этади. Шундай бўлиши табиий. «Шеърнинг вазнини акс эттириш — унинг куйи, музыкаси, бинобарин кайфият ва туйғуларини акс эттириш демакдир».

Кўпгина таржимонлар, айниқса, назариячилар асл нусханнинг вазнини айнан сақлашни талаб қилдилар, ёки шундай принципга кўра иш тутадилар. Илмий тил билан айтганда, таржимада эквиметрикавий ақида дастур қилиб олинади. Бироқ амалда бу маънодаги тўла «вазний мувофиқлик»ка эришиш амри маҳол. Чунки вазн халқ тили, адабий тил, унинг тарихан таркиб топган миллий-эстетик анъаналари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда пайдо бўлган ҳодиса. Ҳар бир миллий адабиётнинг (баъзан бир неча қўшни халқлар адабиётларининг) ўз шеърий системаси, барқарорлашган вазн тури бор. Таржимада бу ҳол билан ҳисоблашмасликнинг иложи йўқ. Вазнини айнан сақлашга интилиш баъзан тилга «зўравонлик қилиш»га олиб келади. Немис таржимонлари бир вақтлар Шайх Саъдийнинг

¹ «Шоҳнома». Биринчи китоб. Тошкент, 1971, 711-бет.

машҳур «Бўстон»ини ўз вазни мутақорибда қайта яратишга уриниб кўрган эдилар, лекин кўзлаган натижага эришилмаган. Бунга мисоллар кўп. Шу сабабли бир-биридан узоқ адабиётлардан таржима қилганда вазни айнан сақлаш эмас, балки ватан адабиётидан унгу мувофиқ, яқин келадиган, ҳамоҳанг вазн турини топиб қўллашга уриниш мантиқан асослироқ кўринади. Бошқача айтганда, таржимада эквиметрия (вазний муқобиллик) эмас, балки эквиритмия (ритмикавий муқобиллик, оҳангдошлик) принципи кўпроқ қўл келади.

«Шоҳнома» В. Жуковский замонидан бери рус тилига ўн беш марта таржима қилинган бўлса, ҳар гал янги вазн қўлланган. Чунончи, В. Жуковский, М. Зотов, С. Соколовлар — олти туроқли ямб (оқ шеър), М. Дьяконов, М. Лозинский ва Ц. Бону — тўрт туроқли амфибрахий (Ц. Бонуда нуқул музаккарий қофияли), В. Державин — беш туроқли ямб (муаннасий ва музаккарий қофиялар алмашилиб туради), И. Сельвинский — рукнлари уч ҳижоли бўлган амфибрахий ва анапест, гоҳо 12 — 14 ҳижоли ямб, В. Левик ва К. Липскеровлар — тўрт туроқли амфибрахий ва тўрт туроқли ямб билан таржима қилганлар. Хуллас, бу азим эпопеяни қайта яратиш тажрибасида А. С. Пушкин замонидан тортиб ҳозирги давргача бўлган рус поэзияси вазнлари синаб кўрилган. Бу таржималардан ҳар бирининг ўз афзаллиги ва ўз камчилиги бор.

Мутақориб салобатли, тантанавор ритми юзага келтирадиган вазн тури. Дақиқий ва Фирдавсий мазкур баҳрни бежиз танламаганлар. У бошқа вазнларга нисбатан жангнома оҳангини ифодалашга мос тушади. «Шоҳнома»дан кейин барпо қилинган барча қаҳрамонлик дostonлари шу баҳрда эканлиги ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Тўғри, мутақорибда фақат жангнома эмас, бошқа назмий турлар ҳам ижод қилинган. Масалан, Абулқосим Фирдавсийнинг замондошлари Лўқари Чангзан, Абшукур Балхий, Манжиқий, Розий, Шокир Бухорий, Хусравоний, Масъуд Марвазий, Мусо Фароловий, Шаҳид Балхий ва бошқалар бу баҳрда қасида, қитъа, кичик маснавийлар ва насиҳатномалар ёзганлар. Фирдавсийнинг ўзи ишқий-романтик дostonи «Юсуф ва Зулайхо»ни шу баҳрда бунёд этган. Кейинги асрларда ҳам мутақорибда турли мазмундаги асарлар яратилди (Саъдийнинг «Бўстон»и, Қирмонийнинг «Ҳумой ва Ҳумоюн» дostonи ва бошқалар).

«Шоҳнома» татбиқида Фирдавсий мутақориб имкониятларидан шу қадар усталик билан фойдаланганки, гўё бу вазни унинг ўзи илк бор кашф этгандай. Достонни ўқиганда, у фақат шу баҳрда зоҳир бўлиши мумкиндай, бошқа баҳрда бундай тантанавор шеърини нома ёзишнинг иложи йўқдай туюлади. Шундан бўлса керак, мутақориб деганда классик адабиётда дафъатан «Шоҳнома» кўз олдимизда гавдаланади.

Шарқ классик адабиётидан таржима қилганда, бундай қараганда, ўзбек адиблари олдида вазн муаммоси йўқдай туюлади. Ҳақиқатан, кўп асрлик бой, ранг-баранг шеърятимиз арузда мужассам, адабий-эстетик анъаналар ва усуллар йўриғидан ўзбек ва форс-тожик поэзияси орасида яқинлик ҳамда муштараклик мавжуд. «Қутадғу билик» (Юсуф Хос Ҳожиб), «Садди Искандарий» (Алишер Навоий), «Чор дарвеш» (Хиромий), «Русия қўзғолони» (Сидқий Хондайликӣй) ва бошқа бир қанча дostonларимиз мутақориб баҳрида ёзилган. Ҳамонки, шундай бўлгач, «Шоҳнома»ни бемалол ўз вазни — мутақориб мусаммани мақсур баҳрида таржима қилиш мумкин, деган хулоса ўз-ўзидан келиб чиқади. Бироқ бунчалик «жўн» кўринган бу масала аслида жуда мураккаб. Башарти, «Шоҳнома»ни бир неча юз йил илгари ўзбекчага таржима қилиш ҳақида гап борганида, умуман вазн проблемаси кўндаланг бўлмас, муқаррар равишда «арузни аруз билан» формуласи асос қилиб олинар эди. Негаки, инқилобга қадар шеърятимизнинг етакчи вазни аруз эди, совет даври ўзбек поэзиясининг дастури эса ҳижо системасидир. Шунга биноан ҳозирги китобхонларнинг аксарияти бармоқ шеъряти руҳида тарбияланган. Шу маънода таржимонларимизнинг: ўзбек «интеллигенцияси» арузда ёзилган шеърни ҳазм қилолмайди, уни бармоқ қолипига солиб ўқийди, деган даъволарида қисман асос бор. Турган гап, бу тезисни китобхонларнинг барча тоифасига нисбат бериб бўлмайди. Мутлақо. Арузни талаффуз қилолмайдиган чала зиёлилар билан бирга, бу вазнда ёзилган шеърни жуда қадрлайдиган, бениҳоя севиб, тушуниб ўқийдиган «оддий китобхонлар» ҳам жуда кўпчиликини ташкил этади. Шу нарса шак-шубҳасизки, гап қайси вазннинг тилимизга мос келиш-келмаслигида эмас, балки кишининг қандай муҳитда, қайси адабий анъана руҳида тарбия топганидадир. Ҳам аруз, ҳам бармоқ шеърятига бирдай «тиши ўтадиган» адабиёт шинавандалари бу икки хазинадан бемалол

бахраманд бўлмоқдалар. Умуман, вазнлар хусусидаги баҳс фақат таржима муносабати билан қўзғолган бўлмай, балки оригинал адабиёт танқидчилигида давом этмоқда. Оригинал адабиётда бармоқ ва аруз вазнларида яратувчилик тажрибаси ёнма-ён, қўлтиқма-қўлтиқ ривожланиб бораётгани ва булар бир-бирига тўсиқ бўлмаётгани каби, шарқ шеърятидан таржима қилишда ҳам икки хил вазн муваффақиятли равишда баравар қўлланмоқда. Масалан, Рўдакий, Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Камол Хўжандий ғазаллари, айрим дostonлардан парчалар аруз вазнида ўгирилган, Хайём ва Бедил рубойлари, «Искандар хирадномаси» (Жомий), «Бўстон», «Гулистон» (Саъдий) асарлари бармоқда таржима қилинган. Шу жумладан, «Шоҳнома» ҳам бармоқ вазнида ўзбекчалаштирилди.

Хуллас, масала қайси вазннинг афзаллиги, дуруст ёки нодурустлигида эмас. Аъло ёки яроқсиз шеър, тўғри ёки қинғир таржима бўлиши мумкин, лекин яхши ёки ёмон вазн бўлмайди (қаловини топган шоирга барча вазнлар яхши). Ҳар бир вазн маълум даврда ённи айрим вазиятда: махсус контекст ичида кишиларнинг кайфияти ва туйғуларини, муайян ижтимоий мазмунни акс эттиришга хизмат қилади. Аруз шунчаки бир ўлчов чорчўба бўлмасдан, балки тарихий колоритни белгилайдиган, замон нафаси ва қалб тепишини етказадиган адабий ҳодисадир. Бошқача айтганда, вазнни бир қолип деб билиб, унинг ичидаги мазмунни олиб бошқа шакл — қолипга солса бўлаверади, деб ўйлаш тўғри эмас. Бинобарин, ҳар қандай вазн, жумладан, аруз — бу бир система, тарихан қарор топган адабий анъаналар, қонун-қондалар, талаб ва андазаларни мужасамлаштириб келадиган ҳодиса. Асардаги тасвирий унсурларни маълум ритмик оҳанглар оқимига йўналтириб турадиган тарозу. Арузда ёзилган асарнинг образлари, жамики бадний тасвир воситалари, мусиқаси, хуллас, бутун вужудияти шунга муқобилан бичилган бўлади. Бу унсурлар бошқа вазн қолипига кўчганда аксарият бегоналашиб қолади, қандайдир қовушмаганлик пайдо бўлади.

Оташин лаъле, ки тожи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.

Бу улуг ўзбек шоири Алишер Навоийнинг машҳур «Тухфатул афкор» номли қасидасининг матлаъидир.

Мазкур қасида кейинги вақтларда Ш. Шомуҳамедов таржимасида босилиб чиқди.

Подшоҳлар тожида ёлқинли лаъл бўлса безак,
Бошдаги ҳар хом хаёлга тоб берувчи чўғ демак,

Ўз вазнидаги жуда аниқ, ғоят чиройли таржима. Олтмиш байтли каттакон қасида бошдан-охиригача шу зайлда ўгирилган. Дарвоқе, Ш. Шомуҳамедовнинг «Шоҳнома»дан қилган илк таржималари ҳам арузда эди. Бунинг таъсири таржиманинг биринчи китобида маълум даражада сезилиб туради. Аруз оҳангига мос, мутақориб баҳри рукнларига бемалол тушадиган байтлар баъзан учраб қолади.

Ҳамон низ чун Соми чангий бувад,
Далеру хушивору санги бувад.

Агар Сом каби ул тиришқоқ экан,
Баҳодир ақлли тиришқоқ экан. . .

Демак: Фирдавсий шеърини қиссасининг жарангоси таржимон-шоирларни беихтиёр мутақориб баҳрига мувофиқ оҳанг берадиган ритмикавий муқобиллик излашга рағбатлантирган, натижада айрим ўринларда байтлар ё соф арузда, ёки арузий тахлитда ижод қилинган. Шунинг оқибати бўлса керакки, таржимада мисраларнинг кўпи ўн бир ҳижоли вазнининг 6+5 ёки 5+6 туроқлашув қабилда эмас, балки 3+3+3+2 ёхуд 3+3+5 туроқлашув системасида тартиб берилган.

Завора филтанга келади яқин,
Яқоси йиртилган юзлари сўлғин.

Бу андоза мутақориб руқилари ҳижоларининг гуруҳланиш тартибига мосдир. Мутақорибда ҳам, агар уни бармоқ вазни сингари, ҳижолар системасига солиб чиқилса, 3+3+3+2 ҳосил бўлади. Бу таркибот паузалар такрорига, бир хилдаги ритмнинг давом этишига қулай бўлиб, бармоқ вазнининг мутақориб баҳрига ҳамоҳанг вариантни топиш йўлидаги таржимонлар илмий ва ижодий изланишда эканликларидан дарак беради.

Ш. Шомуҳамедов яхши биләдики, таржимада шеърни ўз вазни билан бериш мураккаб назарий масала, амалда эса бу — шеърнинг куйи, мусиқаси, бинобарин, кайфият ва туйғуларини акс эттириш деган сўз. Таржи-

мага асос қилиб олинган вазн китобхонга т у й ғ у бахш эта олиши керак, бошқа тилдан айнан монанд вазн қидириб топиш мушкул иш, одатда, асл нусхага яқин, унга монандроқ жараңглайдиган вазн танлашга тўғри келади. Бу ўринда таржимон «Шоҳнома»ни ўзбек тилига ўгиришда унинг вазни, яъни арузда ёзилганидан кўра, ж а н р и, яъни эпос, жангнома эканлигини асос қилиб олиш муҳим, деган тезисни илгари суради. «Шоҳнома» сингари эпосни арузда, унинг муайян баҳри ва тармоғида ўзбекчалаштириш шарт эмас, асти, бунинг ҳожати ҳам йўқ, деб ҳисоблайди таржимон. Сўнгра у илгари сурилган бу ақидани асослашга ва далиллар билан мустаҳкамлашга ҳаракат қилади.

«...Аруз системаси ўзбек тилининг фонетик системасига у қадар қойим эмас,— деб даъво қилади таржимонимиз.— Бу вазнлар ичида айримлари, масалан, рамал, ҳазаж ўзбек классиклари поэзиясида кенг қўлланилар, чунки улар баъзи вазнлар (масалан, мутақориб, ражаз кабилар)га нисбатан ўзбек тили хусусиятига мос тушар эди. Аруз вазнида яратилган шеърларда *арабий, форсий сўзлар* кўп учрайди, шу ваздан ҳозирги вақтда ўзбек классикларининг бу шеърларини ш а р ҳ л а м а с д а н тушуниш анча мушкул»¹.

Шу тариқа «Шоҳнома» таржимонлари олдида кўндаланг бўлган муаммо ошкор этилади: асарнинг ўз вазнини сақлаш керакми ёки уни дostonларда («Гўрўғли», «Алпомиш»...) яратилган «ғоят бой, ўзбек китобхонига манзур бўлган» бармоқ вазнига кўчириш маъқулми? Муаммони қандай ҳал қилишни ҳаётнинг ўзи кўрсатади, дейди проф. Ш. Шомуҳамедов. Унинг айтишича, «Рустам ва Сўҳроб» дostonи дастлаб арузда таржима қилиниб; муҳокамага қўйилган. «Аммо уни ўқиган интеллигенциямиз вакилларининг кўпи уни бармоқ вазнига солиб ўқир, туроқларини тополмай, қоқилиб қолар эди» (712).

Асарнинг матний мослиги, сюжет ва воқеаларнинг аниқлигини таъминлашда арузни бармоқ билан алмаштириш яхши натижа беради, дейилса, бу гапга ишонса бўлади. Худди шуларнинг барини насрий табдилда ҳатто янада пухтароқ етказиш мумкин. Бироқ «Шоҳнома»дай шеърний эпопеяни мутақориб баҳридан ўн бирлик бармоққа ўтказиш орқали... асарнинг бутун шавқу шу-

¹ Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. Биринчи китоб, Тошкент, 1975, 710—711 бетлар.

куҳини ўқувчига етказиш мумкин деб ўйлаш ва бу гапга бошқаларни ҳам ишонтириш жуда қийин. Бунинг учун китобхон асарнинг фақат ўзбекча таржимасидан хабардор, унинг форсий асл нусхасини кўзи кўрмаган, қулоғи эшитмаган бўлиши даркор. «Алпомиш» бармоқ вазнида қанчалик гўзал бўлса, «Шоҳнома» ҳам аруз мутақорибиди шунчалик шавқли, шуқуҳли, жарангдор ва такрорланмасдир. Таржимон, агар у зўр бўлса, дostonни ўз вазнида ўгириб қойил қилсин.

Бундан ташқари, агар «интеллигенциямиз вакиллари» «Шоҳнома»ни арузга солиб ўқий билмаган бўлсалар, яъни агар биз бу дostonни ҳатто яхши «ўқий олмасак», унда ҳали таржимага зарурат етилмаган экан, қабилда мантиқсиз бир хулоса келиб чиқади. Ёки аксинча, худди шу ҳолнинг ўзи ташвишли бўлиб, асарни айнан аруз вазнида таржима қилишга ундовчи, даъват этувчи оми эмасми?

Аслини олганда, Фирдавсий асари фақат «интеллигенциямиз вакиллари»ни деб таржима қилинмаган. Мабодо шундай бўлганда, уни Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида оммавий тиражда (ўттиз беш минг нусха) эмас, балки «Фан» нашриётида атиги бир-икки минг дона қилиб чоп этишга тўғри келар эди.

Бадий асар фақат «тушуниш», «англаш» учунгина эмас, балки шу билан бирга, «лаззатланиш», «маънавий озикланиш», «ҳис этиш», «таъсирланиш» учун ҳам ёзилади ва ўқилади. Қалб торларини чертмайдиган, ўқувчини ҳаяжонлантирмайдиган қисса бадий асар бўла олмайди. Ҳар бир ижод намунаси эса ўз жанри, ўз вазни, ўз шаклу шамоили билан гўзал, маънодор, таъсирчан. Айтайлик, эркин шеърда изҳор этилган ҳамма нарсани ҳам сонетда ифодалаб бўлмагани сингари, лапар текстини балладага айлантириш мумкин эмас. «Шоҳнома» аруз вазнида тушунарли, виқорли, завқбахш. Муштарак шеърини системага эга бўлмаган бошқа халқлар уни ўз тилларига ўгириб, Фирдавсий даҳосидан баҳраманд бўлиш учун вазн излар эканлар, бу зарурат тақозосидир. Лекин, агар биз, ўзбеклар, бугунги кунда арузни «ёт вазн» деб эълон қилиб, шарқ классик шеърийнинг мислсиз обидаларини ҳам бу вазнда ҳатто таржима қилишда ўзимизни ожиз сезсак ва яна буни назарий аснода эътироф этсак, унчалик инсофдан бўлмас.

Принцип юзасидан айтганда, башарти, шеърини таржимада вазни ўзгартириш, яъни поэтик асарни бошқа

вазига ўтказиб таржима қилиш қатъиян ман этилганида, поэзияни бир тилдан бошқа тилга, хусусан, адабий-эстетик анъаналари бир-биридан узоқ халқлар тилларига ўгириш ноимконий бир нарсага айланиб қолган бўларди. Бундай тақдирда шарқ тилларига, айтайлик, терцина ёки сонетни, ғарб тилларига эса, олайлик хокку ёки туюқни таржима қилиб бўлмасди. Бу эса шеърятда аксил таржимачилик қарашларининг тўла тантанаси деган сўз эди. Йўқ, таржима санъатида вазн ўзгариши нормал ҳол ҳисобланади. Бироқ... ҳар бир шеърин асар ўз яратилган вазнида яшайди ва у ўз вазни, ўлчови, шакли, оҳанги билан чиройли. Шакл алмашуви эса муқаррар суратда мазмунга таъсир кўрса-тади. Шундай бўлгач, таржимада шакл ўзгариши мазмунга ҳам таъсир этаркан, бошқа тил заминига ўтганда асл нусха ҳеч қачон айнан ўзидай сақланиб қолмайди, маълум камомат ва орттирмалар содир бўлади.

Таржимада ҳар қандай асар ҳам янгиладиди. У ўзининг бир қанча хусусиятларидан маҳрум бўлади, аллақанча янги фазилатлар орттиради ҳам. Бу ёни таржимоннинг иқтидори ва тажрибасига боғлиқ.

Принцип эътиборида, таржимада бутун бошли шеърин системанинг ўзгариши у ёқда турсин, баъзан ҳатто айнаи бир вазн чегарасида бир шеърин тур ёки баҳрдан бошқасига ўтказиб ўгирганда ҳам асар ўз қиёфасини ўзгартиради.

Ғазал таржимасига диққат қилайлик.

Маълумки, ғазал арузнинг турли баҳрларида ёзилади. Масалан, Алишер Навоий ўз ғазалларида арузнинг 19 баҳрига кирадиган 80 дан ортиқ шохобчаларидан фойдаланган.¹ Аруз вазни — бу мусиқий оҳанглар ўлчови демак. Шунинг учун ёзилган ғазалларнинг аксарияти қўшиқ қилиб айтилган. Классик «Шашмақом»нинг матни фақат ғазалдан иборат. Ғазални «оддий» ўқиганда ҳам, «ўз куйи»га солиб хониш қилинмаса, дуруст чиқмайди. Қадимда девонларни мутолаа қилганда овоз чиқариб, «қироат» билан ўқиганлар. Бу бежиз эмас. Ғазал ўз ярашиқ оҳанги билан «қулоққа қабул қилинади». Мақсуд Шайхзода таъбири билан айтганда, «қулоқни хафа қилмаслик» учун ҳар бир ғазални ўз «йўлида» ўқиш лозим.

¹ Қаранг: Алишер Навоий. Хазойинул маоний. Танқидий матн. Ҳамид Сулаймон тайёрлаган. Тошкент, 1959.

Модомики шундай экан: ҳар бир ғазал учун танланган аруз баҳри ўша асар интонацияси ва ритмини ифода-далаб, лирик қаҳрамон кайфиятига мос тушиши керак. Чунки арузнинг ҳар бир баҳри муайян мусиқий оҳангни акс эттириб келади ва кишида ўшанга мос руҳий кайфият пайдо қилади. Мазмуни ҳазин бўлган ғазалнинг вазн-оҳанги ҳам ҳазин; қувноқ, ўйноқи мазмунли ғазалларнинг вазни енгил, таронали бўлади. Шунинг учун ҳар бир ғазални ўз ва з н и билан таржима қилган шоирлар муваффақият қозонганлар. Ҳофиз Шеърозий хазинасидан Хуршид қилган таржималарнинг ҳофизона чиқишига асосий сабаблардан бири уларда баҳр турларининг айнан сақланганидир. Чустийнинг бир қанча таржималарида эса гоҳо бу нарсага кам эътибор қилинган. Шу сабабли унда ғазалнинг мазмуни, образлари хийла яхши берилган бўлса ҳамки, баҳр бошқа бўлгани сабаб, оҳанг ўзгарган, ғазалнинг умумий пафоси ҳам ўзгачароқ тус олган.

Ҳофизнинг мана бу ғазалига эътибор қилинг:

Гул жамоли дилга ёқмас бенигор,
Завқи йўқдир бодасиз бўлса баҳор.

Баҳраси йўқ боғу бўстон сайрини,
Бўлмаса бир лола юзли гулзур.

Қилмаса булбул тараннум боғаро,
Сарву гул рақсида бўлмас эътибор.

Нозу неъмат, боғу гул яхши, вале —
Лаззати йўқ бўлмаса суҳбатда ёр.

Ёр юзидан ўзгаси манзур эмас,
Ҳушни банд этгувчи ҳар суратки бор.

Гулбадан, лаъли шакар дилдор билан
Бўсасиз бўлса висол не завқи бор?

Қадри йўқ Ҳофиздаги жон нақдини,
Арзимас қилмоқ учун ёрга нисор.¹

Айрим майда қусурларни инобатга олинмаса (бешинчи бандда мисралар бир-бири билан боғланма-

¹ Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз Шеърозий. Ғазаллар. Тошкент, 1958, 101-бет

гандай; шунингдек, бешинчи ва олтинчи байтларнинг иккинчи мисраларида қофияланишнинг нуқсонли эканлиги), бу мукамал шеър. Аллитерация асарни жарангдор қилган (биринчи мисрадаги *бенигор, бодасиз, бўлса, баҳор* сўзларининг тизилиб келиши), қофиялар тўлиқ, вазн тўқис, маъно-мазмун бут. Қисқаси, ҳамма нарса жойида. Буюк Ҳофизнинг масиҳий нафаси димоққа уриб тургандай, оромбахш, завқли, жонон ғазал. Таржиманинг бу фазилатлари уни асл нусха билан қиёслганда ҳам кўриниб туради.

Гул бе рухи ёр хуш набошад,
Бе бода баҳор хуш набошад,

Тарфи чаману ҳавои бўстон,
Бе лолаи зор хуш набошад.

Рақсидани сарву ҳолати гул
Бе савти ҳазор хуш набошад.

Боғу гулу мул хуш аст, лекин
Бе сўҳба ти ёр хуш набошад.

Ҳар нақш, ки дасти ақл бандад,
Бе нақшу нигор хуш набошад.

Бо ёри шакарлаби гуландом,
Бе бўсу канор хуш набошад.

Жон нақди муҳаққир аст Ҳофиз,
Аз баҳри нисор хуш набошад.¹

«Хуш набошад» (хуш бўлмагай) радифли мазкур ғазалда саккиз марта такрорланган, таржимада эса радифни бермаслик оқибатида бўлишсиз формадаги феъл воситасида қайта-қайта таъкидланган инкор маъноси мисралар таркибига едирилиб ифодаланган (*ёқмас, йўқ, бўлмаса, қилмаса, эмас, арзимас*). Асл нусха билан таржимада қофияга олинган сўзлар: ёр — бенигор, баҳор — баҳор, лолаизор — гулғузор, ҳазор — эътибор, ёр — ёр, нигор — бор, канор — бор, нисор — нисор.

Бунда *ёр, баҳор, нисор* сўзлари ўзбекчада ҳам айнан қофияланган, *нигор* таржимада бўлишсиз формада берилган (*бенигор*), *лолаизор* эса бошқа синоними билан алмаштирилган (*гулғузор*).

¹ Ҳофизи Шерозий. Мунтахаби девон. Сталинобод, 1967, саҳ. 235.

Шуниси ажабланарлики, таржимада асл нусхадаги «ҳамма нарса» муҳайё, ҳатто «ортиғи» билан бор. Айни вақтда унда «нимадир», жуда муҳим «бир нарса» етишмаётганлиги аниқ сезилиб турибдики, бу форсча асл нусхага нисбатан таржимани ниҳоятда фэйзсиз қилиб қўйган. Энди ана шу ортиқча ва етишмаётган нарсаларни тайин этишга уриниб кўрайлик. Ишни соф технологиядан, шеърний материалнинг луғавий-фонетик таркибини аниқлашдан бошлайлик.

Ҳофизнинг форсча оригиналида жами 383 белги мавжуд. Жумладан, 8 мисрада такрорланиб келган ҳар бири 11 белгидан иборат «хуш набошад» радифларининг умумий ҳажми — 88 белгини чиқариб ташланса, мазкур ғазал 285 белгидан ташкил топганлиги маълум бўлади. Ҳар бир мисра, ўрта ҳисобда 21,07 белгини қамрайди. Ўзбекча таржимада эса ҳаммаси бўлиб 449 белги бор. Ҳар бир мисра, ўртача 32,07 белгидан иборат. Шундай қилиб, атиги 285 белгидан таркиб топган бир кичик ғазал таржимасида асар ҳажми нақ 154 белгига ошиб кетган. Ҳар мисра бошига ҳисоблаганда, оригиналга нисбатан (21,07) 11 белги зиёд. Бу ҳисоблар кўрсатадики, таҳлил этилаётган ғазал таржимаси ҳажман аслига қараганда учдан икки ҳисса ошириб юборилган.

Энг муҳими, Ҳофиз ғазали хушвақтлик, кайфи чоғликни ифадалайди (бундай ўринда ҳар қандай тафсилот ортиқча). Шунга мувофиқ шоир ҳазажи мусаддаси махсур вазнини танлаган. Парадигмаси: мафъўлу мафоилун мафойил. Таржимага эса рамали мусаддаси маҳзуп асос қилиб олинган бўлиб, парадигмаси: фоилотун фоилотун фоилун. Худди шу нарса Ҳофиз шеърининг оҳангини ўзгартириб юборган, мастона шўхлик, энгил кайфият ҳисси сустлашган. Тўғри таржима тамоман тескари кайфият тугдирмайди, у ҳазин ёки мунгли туйғу уйғотадиган бўлиб қолган, деб бўлмайди. Ўзбекча байтлар ҳам баҳору ёр-висоли, унинг лаззати, нашидаси ҳақида хабар беради. Аммо китобхонда фаол, жонли туйғу қўзғамайди, уни форсий нусха сингари ҳаяжонлантормайди. «Таржима унинг аслидай ўйноқи ва энгил жангламайди...» аслидан анча узоқлашиб қолган.¹

Ҳофизнинг ғазали таржимасига қарата айтилган бу ҳаққоний эътироз Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си таржимасига ҳам баб-баравар тааллуқли, деб ўйлаймиз.

¹ Ш. Шомухамедов. Ҳам санъат, ҳам илм. «Таржима санъати» (мақолалар гўплами). Тошкент, 1973, 46-бет.

Классик адабиёт намуналарини таржима қилишдан мақсад ўқувчинини бошқа тилда яратилган асарнинг мазмуни билан таништириш, уни ўша асарда ҳикоя қилинган воқеалардан воқиф этиш, асл нусханнинг ўзига хос қўшиғини ўз куйимизга солиб куйлаш, унинг бадий хусусиятларини ҳозирги кунги адабиётимиз учун традицион ҳисобланган бадий шакллар андозасига солишдангина иборат эмас. Муаллифнинг ўзига хос индивидуал услубини қайта яратиш, асл нусхада акс этган миллий, тарихий ва замон колоритини акс эттириш талаби ҳамда принциплари таржиманинг асосий, энг муҳим проблемаларидан ҳисобланади. Булар эса мавҳум тушунчалар эмас, балки оригиналда акс этган конкрет тарихий воқелик, айти асарни келтириб чиқарган, уни жаҳон адабиёти хазинасига узатган муҳит, ўз даври учун характерли бўлган адабий анъаналар билан боғлиқ фалсафий-эстетик концепциялар инъикосида ўз ифодасини топадики, таржимон бу омилларни четлаб ўта олмайди. Владимир Маяковскийнинг йнқилобий руҳ билан суғорилган ажойиб поэма, марш, шеърларини... қасидага айлаштириб таржима қилиш қанчалик ғайри табиий бўлса, айтайлик, Алишер Навоий «Хамса»сини эркин шеърда ўгириш ҳам шунчалик ақл бовар қилмайдиган бир уриниш бўлар эди.

«Шоҳнома» таржимасининг вазнига келганда, ҳозир бу вазн ўзбекларга ёт, дейди таржимон. Йўқ, ёт эмас, балки тобора узоқлашиб, «бегоналашиб» бораётган вазн дейилса тўғрироқ бўлар. Бас шундай экан, дostonни ўн бирлик бармоқда ўгириш унинг шавқу завқини сақлашдан кўра, бўсиз ҳам узоқлашиб бораётган аруз таронасини янада сўндириш, уни шеърний санъатимиздан янада йироқлаштиришга «салмоқли ҳисса» қўшиш билан баробар эмасми? Классик адабиётимизда мавжуд бой маънавий бисот — аруз вазнида ёзиб қолдирилган мислсиз улкан шеърин хазинанинг ранг-баранг шакл ва имкониятларидан ўз-ўзимизни бепасиб этиш, маҳрум қилишга уриниш қачондан бери «шавқли ва шукўҳли» бўлиб қолган? Ҳолбуки, «Шоҳнома» ва шу сингари жанриномалар, классик ғазалиёт дурдоналарини ҳозир арузда таржима қилинмаса, қачон таржима қилинади? Ахир, таржимадан мақсад, ўзгалар яратган санъат асарларини ўз андозамиз ва услубимизга солишгина эмас, балки улар яратган янги адабий шакллар, янги жанрлар, янги восита ва услубларни ўз адабий заминимизга соҳибкорларга хос дид ва тажриба билан авайлаб ўтка-

зиш, пайвандлаш билан бирга, азалдан маданий меросимизда мавжуд, ammo ҳозирда маълум сабаблар оқибатида узоқлашаётган, унутилаётган, лекин ҳаётбахш анъаналар, удумлар, воситалар, адабий жанр ва турлар, луғатларга ҳам янги ҳаёт нафасини пуркашдан иборат.

Шонслом Шомуҳамедов «Шоҳнома» билан «Садди Искандарий» вазндоз эканлигидан дарак берар экан, Навоий достонидан яхши бир байт келтиради:

Кн ҳар ким аён этса яхши қилиқ,
Етар яхшиликдан анга яхшилик

Ҳикмат, ибрат, идрок билан суғорилган бу каби байтларнинг маънодорлигию таъсирчанлиги шеърини санъат, мусиқа, шоирнинг маҳорати билан қўшнииб, ўқувчини жазб этадиган қуйма ҳолга келган, мақол ва афоризмларга айланиб кетган. Шунингдек, «Садди Искандарий» достонидан олинган ушбу байтда ҳам жуда чуқур фикр изҳор этилган:

Навосиз улуснинг навобахши бўл,
Навоий ёмон бўлса сен яхши бўл.

Фирдавсий яратган азамат эпопеянинг навоси унинг ўз вазни, шакли, санъати, радиф ва қофиялари, бадний тасвир воситалари ичида яширинган, унинг гўзал байтларини бармоқ вазида қайта қуриш билан Фирдавсийни... яхшилаяпмиз деб ўйлаш ё соддадиллик, ёки ожизликни ниқоблаш деган гап.

Одатда, арузнинг ҳозирги ўзбек адабиёти учун «яроқсизлиги»ни «исботлаганда», унинг луғатида арабий ва форсий сўзлар кўп қўлланилишини далил келтирадилар. Лекин «Шоҳнома» таржимасига келганда, мутақорибни рад этиб, бармоққа мурожаат қилиш эвазига унда араб ва форс сўзларининг салмоғи заррача камайган эмас. Бинобарин, ҳозирги таржиманинг луғати чегарасида ҳам бемалол маснавий бунёд этиш мумкин. Қолаверса, тилнинг интернационал луғавий бисоти мундарижасини тайин этишда бу жамғармага фақат ғарб тилларидан кирган сўз ва терминларни киритиб, Осиё, Африка ва Яқин Шарқ мамлакатлари халқлари тилларидан қабул қилинган, минг йиллар мобайнида халқимиз истифода этиб келаётган лексик бирликларни «эскирган» деб тушуниш объектив илмий

концепция бўлолмайди ва бу принципиал хатодир. Зотан, тилда «янги» деб қабул қилинган барча нарсалар ҳамма вақт ҳам ҳаётини бўлавермагани сингари, «эски» нарсаларнинг барчасини ҳам зарарли деб бўлмаслиги ўз-ўзидан маълум.

«Гарчи эски бўлса-да, ҳамма гўзал нарсани сақлаб қолиш керак,— деган эди В. И. Ленин,— ундан намуна сифатида фойдаланиш керак, унга амал қилиш керак. Нима учун биз ҳақиқатан ҳам гўзал бўлган нарсадан у «эски» бўлганлиги туфайлигина юз ўғирар эканмиз, ундан воз кечар эканмиз, нима учун ундан келгуси тараққиёт йўлида негиз сифатида фойдаланмас эканмиз? Нима учун биз янги нарсага худога сажда қилгандек сажда қилишимиз керак? Нима учун «у янги» бўлганлиги учунгина унга маҳлиё бўлишимиз керак? Бу бемаънилик, турган-битгани бемаънилик! Бунда мунофиқлик ва албатта, Фарбда ҳукм сураётган бадий модани онгсиз равишда афзал кўриш ҳоллари жуда кўп. Биз жуда яхши революционерлармиз, лекин биз нима учундир, биз ҳам «ҳозирги маданият чўққисидан» турибмиз, деб исботлашга уринамиз. Мен ўзимни «варвар» деб айтишга ҳам журъат этаман. Мен экспрессионизм, футуризм, кубизм ва шу каби «изм»ларга оид асарларни бадий маҳоратнинг олий намунаси деб ҳисоблай олмайман. Мен уларни тушунмайман. Улар мени завқлаётирмайди».¹

Ҳар бир санъат асари санъаткорнинг имконияти доирасида бунёд этилади. Бу санъат асарига бериладиган баҳо эса унга бўлган эҳтиёж билан белгиланади. Албатта, минг йил муқаддам фаолият кўрсатган Фирдавсийдек бир аллома шоир ўттиз беш йил ўз истеъдодини ишга солиб, ҳалол меҳнат қилиб, қайта-қайта таҳрирдан чиқариб я р а т г а н юксак санъат асарининг учдан бир ҳиссасини бизнинг тўрт забардаст замондош шоиримиз уч-тўрт йил ичида ўз вазни билан таржима қил олмасамиз, бунга ажабланмасамиз ҳам бўлади.

Биз форс-тожик тили билимдони, Халқаро Фирдавсий мукофоти лауреати Шоислом Шомухамедовни фақат шарқ адабиёти мутахассиси ва тарғиботчисигина эмас, унинг истеъдодли таржимони деб ҳам таниймиз. У шарқ адабиёти таржимасида ижод қилаётган бошқа

¹ Клара Цеткин. Ленин тўғрисида хотиралар. М., 1955, 12—17-бетлар. Қаранг: «Ленин маданият ва санъат тўғрисида». Тошкент, 1962, 577-бет.

шоирларнинг фаолиятига ҳам, ўз таржималарига ҳам талабчанлик ва масъулият билан қарайди, хусусан, ўгирилаётган асарнинг вазни ва мусиқасига жуда сезгир, эҳтиёткор. Чунончи, форс-тожик адабиётидан бир қанча асарларни у арузда таржима қилишнинг ажойиб намуналарини берди. (Дарвоқе, на ғазалсевар халқимиз, на маснавийшунос мутахассислар Шоислом Шомуҳамедовнинг бу таржималаридан арузнинг ўзбекларга «ёт»лигини сираям пайқаганлари йўқ, уларни ўз маънавий мулкларидай қабул қилдилар!)

Шерозлик буюк форс-тожик шоири Шайх Саъдийнинг якунловчи байтлари «Биншинаму сабр пеш гирам, Дунболаи кэри хеш гирам» мисралари билан якунланувчи ажойиб таржەъбандини Шоислом Шомуҳамедов «Лол ўлтирамен, сабр қилиб лол, Иш оқибати хаёлда алҳол» тарзида ўз вазни билан ниҳоятда чиройли таржима қилган.

Эй сарви баланди қомати дўст
Ваҳ-ваҳки шамоилат чи некўст.

Дар пои латофати ту мирод
Ҳар сарфи саҳий, ки дар лаби жўст!

Нозукбадане, ки менагунжад,
Дар зеби қабо чу ғунча дар пўст.

Маҳпора ба бом агар барояд,
Дар зеби қабо чу ғунча дар пўст.

Он хирмани гул на гул, ки боғ аст,
На боғи Ирам, ки боғи минўст.

Он ғўи муанбар аст дар жайб
Ё бўи даҳони анбаринбўст.

Дар ҳалқаи савлажони зулфаш
Бечора дилам фитода чун ғўст.

Месўзаду ҳамчунон ҳаводор,
Мемираду ҳамчунон дуоғўст.

Хуни дили ошиқони муштоқ
Дар гардани дидан балоҷўст.

Ман бандаи лўъбатони симин,
К-охир, дили одами на аз рўст.

Бисъёр маломатам бикарданд,
К-«андар ақибаш марав, ки бадхўст».

Эй сахтдилони сустпайванд,
Ин шарти вафо бувад, ки бедўст

Биншинаму сабр пеш гирам,
Дунболаи кори хеш гирам.¹

Таржимаси:

Эй қомати хуш сарви серноз,
Ваҳ-ваҳ, ки шамойилинг нечук соз.

Жон берди латофатинг пойида,
Кўргач, сени боғда сарви танноз.

Нозик баданинг қабо ичинда,
Мисоли гунча гул ичра эъзоз.

Маҳпора агар чиқса томга,
Ким фарқ этадур, ул ойга ҳамроз,

Ул хирмани гул, на гулки боғдир,
На боғи Эрам, беҳиштга пардоз.

Гўёки атр сочар яқоси,
Ё бўйи даҳанда мушки мумтоз.

Андухи фироқи тоғ каби зил,
Елдекки насиҳат этса устоз.

Зулфинг учинингми ҳалқасинда,
Бечора дилим юрар тўп алфоз.²

Жон куисада хоҳиши сену сен,
Ўлдирсада тил дуо учун боз,

Ошиқ дилининг хуну хирожи
Бўйингдадир, эй шўху сеҳрбоз.

¹ Гулшани адаб. Намунаи назм иборат аз панж жилд. Намунаҳои назми форсу тоҷик. Асрҳои XIII—XIV, жилд II. Душанбе, 1975, 128.

² Човгон ўйинига ишора (таржимон изоҳи—*F. C.*).

Ошуфтамен ул кумуш баданга,
Одам дили мис эмаску, дилбоз.

Бисёр маломатим қилишди,
«Юрма кетидан, тошдил бу шахноз».

Бу шарти вафо эмас-ку, эй ёр,
Зулминг жуда сахт, эй дўстга носоз.

Лол ўлтирамен, сабр қилиб лол,
Иш оқибати хаёлда алҳол.¹

Шеърӣ мазмун тўқислиги, вазнининг енгиллиги ва завқбахшлиги билан бирга, сурункасига тизилиб келган: *дўст — некўст — жўст — пўст — ўст — минўст — анбаринбўст — дўст — дуоғўст — баложўст — рўст — бадхўст — бедўст* сингари қофиялар ўзбекчада: *серноз — соз — танноз — эъзоз — ҳамроз — пардоз — мумтоз — устоз — алфоз — боз — сеҳрбоз — дилбоз — шахноз — носоз* каби янги қофиялар билан таржима қилиб берилган. Ана шундай қофияланиш тартиби сўнги туркумларда ҳам давом эттирилади (афсуски, Саъдийнинг мазкур таржеъбанди қисқартириб ўгирилган). Бу ёрқин маҳорат, саъдиёна шеър намунаси деса арзигулик таржима.

Шу нарса таҳсинга сазоворки, Ҳофиз Шерозийнинг ўз ватандоши Шайх Саъдий йўлида ёзган ғоят фараҳли ўхшатма таржеъбандини бошқа бир шоир — Чустий ҳам ўз вазни билан ўзбек тилига таржима қилган эди. Бу форсий асл нусхалар билан уларнинг ажойиб сўз санъати намунаси деб қабул қилса арзигули таржималари бир-бирига қанчалик яқин бўлмасин, уларнинг бири — Саъдий қаламига мансуб, бошқаси — Ҳофизники эканлиги услуб, бадний тасвир воситалари ва оҳангидан билиниб туради.

Эй дода ба ёди дўстдорӣ!
Ин буд вафову аҳди ёри?

Охир дили реши дардмандам,
То чанд ба дасти ғам супорӣ?

Аз зулфи ту ҳосиле надидам,
Жуз шафтагию беқарорӣ.

¹ Саъдий Шерозий шеърятидан, Форсийдан Шонслом Шомуҳамедов таржимаси. Тошкент, 1976, 141—142-бетлар.

Эй жони азиз, бар заифон
То чанд куни жафову хорий?

Ҳарчанд ки сўхтий ба жаврам,
Қардам мани хаста созкорий.

Гуфтам: магар аз сари тараҳҳум
Даст аз ситаму жафо бидорий.

Чун нест умеди он ки рўзе,
Бар ошиқи хаста раҳм орий.

Он беҳ, ки зи сабр рух натабам,
Бошад, ки муродам дил биёбам.¹

Чустий таржимаси:

Дўстликни нега совурдинг, эй ёр,
Шул бўлдиму ваъда, эй жафокор.

Мажруҳу заиф дилимга токай
Ғам илгида бергузарсан озор.

Зулфингга асиру беқарорман,
Айтгингки, бўлак не хислатинг бор?

Токай бу ғарибларингни жонин
Қийнаб этасан жафо билан хор.

Ҳар қанчаки дилни куйдурурсан
Мен тоқат этарман, э ситамкор.

Раҳмила дедим, ситам қилишдан
Қўл тортасан энди балки дилдор.

Йўқ зарра умидки сен бирор кун,
Ошиққа бўлурмидинг вафодор?

Энг яхшиси шулки, сабр этарман,
Мақсадга шу йўл билан етарман.

¹ Ҳофиз Шерозий Мунтахаби девон. Сталинобод, 1957, саҳ. 545.

² Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий. Ғазаллар. Тошкент, 1958, 229-бет.

Бу ерда ҳам асл нусха билан таржимада лугат ва қофия бир-биридан жиддий фарқланади. Чунончи, Ҳофиз қофиялари: *дўстдорий — ёрий — сунорий — беқарорий — хорий — созкорий — бидорий — орий*; Чустий қофиялари: *ёр — жафокор — озор — бор — хор — ситамкор — вафодор*. Булардан ёр ҳамда хор сўзларидан ясалган қофияларгина сақланган, холос.

Саъдий ва Ҳофизнинг икки таржеъбандининг Чустий ва Шоислом Шомуҳамедовлар қилган таржималарини асл нусхалари билан ва ўзаро чоғиштириш шуни кўрсатадики, арузда ёзилган асарни ўзбек тилига ўз вазнида ўгириш, таржималар матнида арабий ҳамда форсий сўзларнинг кўплиги бу асарларнинг таъсир кучи, уларнинг кенг халқ оmmasига тушунарли бўлишини заррача сусайтирмаган. Аксинча, мазкур асарларни бармоқ вазнида таржима қилишни умуман тасаввур қилиш ҳам қийин. Мабодо бунинг иложи топилган тақдирда ҳам, булар буюк Саъдий ва Ҳофизларнинг қаламига мансуб эканлигига шарқ классик адабиётидан яхши хабардор бўлган шеърсеवार китобхонни ишонтириш осон бўлмасди.

Таржимонни ўзга тилда бунёд этилган мафтункор, мислсиз сўз санъатини ўз она тилида кўриш, «бегона мўъжизани, бир лаҳза бўлса-да, ўзиники деб билиш, уни эгаллаш истаги» (А. А. Фет) ёндиради. Шунинг учун у энгиб бўлмайдиган бир иштиёқ билан қалам суради. Баъзан тантана қилади, шафқатсиз мағлубият аламини чеккан дамлари ҳам бўлади. Лекин В. Брюсов таъбири билан айтганда, «Данте билан курашда оқсоқ бўлиб қолиш ҳам катта шараф».¹ Бу кураш, бу халқаро ижодий турнир жаҳон адабиёти майдонида бир неча асрлардан буён давом этиб келади. Шоирлар ҳар гал ўзлари яшаб турган замонанинг адабий-эстетик ақидалари, янгича дид ва талаблар тақозоси юзасидан классика билан беллашишга жаҳд қилар эканлар, қандайдир ўзига хос тадбир, йўл, усул қидирадилар. Ўз бисотларидаги восита ва имкониятлардан фойдаланишга интиладилар. Бугунги ўзбек кишиларига бемалол тушунарли форсча-тожикча сўзлардан кенгроқ баҳраманд бўлиш «Шоҳнома» таржимонлари ихтиёридаги шундай манбалардан бири эди. Аммо бу хусусда кичик эътироз бор: қофияга олинган тожикча сўзларнинг бир қисми бугунги ўзбек ўқувчисининг фаҳмига тезу дуруст бориб етадиган эмас. Чу-

¹ «Русские писатели о переводе (XVIII—XX вв.)» .Л. , 1960, с 543.

нончи, байтларнинг асл нусхадаги ҳолати, бутунлигини сақлашга интилиб, гоҳо Фирдавсий лугатини кўпроқ олиб қолишга зўр берилган. Ҳолбуки, нима бўлганда ҳам мана бу сўзларни таржима қилиш зарур эди: *ганг, захра, дебо, чандин, дурри самин, муфид, яксара, раҳ-намун, шикан бар шикан, obu хок, фаррон, равон* («жон» маъносида), *домод, ож, ҳакимон, бохуш* ва бошқалар. «Шоҳнома»нинг ўзига хос архаика қатламидаги рой, гарон, ҳанзал, силеҳ сингари калималар ҳам ўзлигича олинган, ваҳоланки, булар ҳозирги тожиқларга ҳам шундоқлигича тушунарли эмас.

Қофия борасида ҳам аҳвол яхши эмас. Бу таржимада чала қофияли ёки умуман қофиясиз байтларнинг мавжудлигидир. Масалан, иккинчи китобда: *куйлар — ular, келур — етур, келди — жўнатилди, ёпибди — кутибди, чорва — гўё, ўлдирилди — бўлди, тўсин — устун, айёми — ани* сўзлари қофия деб тақдим этилган. 1200 байтли «Бежан ва Манижа» достонининг 300 га яқин байти мутлақо қофиясиз. Улар орасида *ёпирилдилар — эгалладилар, ўғлиман — қилгайман, мардсан — бўлурсан, ташланган — банд* каби антиқа «қофия» ларни учратиш мумкин. Қофиясиз шеър жуда хунук бўлади: шипшийдам қилинган уйнинг деворидай файзсиз. Эви топилган насрий баён ёки тахтуллафз (подстрочник) бундан кўра таъсирлироқ, чунки унда лоақал маъно тўлароқ акс этган бўлади. Абулқосим Фирдавсий ашъорининг бутун гўзаллигини беришнинг балки иложи йўқдир, лекин унинг қофияси ҳам қурбон берилса, нимаси қолади?

Иккинчи китобдан олинган мана бу байтларнинг охирига тиркалган сўзларни «қофия» деб бўладими? Бу пойма-пой мисраларни умуман классик шеърятга, хусусан, Абулқосим Фирдавсийга нисбат бериш мумкинми?

Қобонлар у ерга ёпирилдилар,
Ўрмон у яйловни эгалладилар (165).

«..Қўшинга даҳшатман, Гевнинг ўғлиман,
Қобон бошин тандан жудо қилгайман» (187)

.....

Фирдавсийдек даҳо санъаткор у ёқда турсин, оддий ҳаваскор шоир ҳам бу сингари юзлаб «байт»ларнинг остига имзо чекишдан уялган бўларди. Етарли тайёргарлик кўрилмаган экан, на вазн, на оҳанг, на қофияга эга

бўлмаган бу сўнгари қурама сатрларни буюк форс-то-
жик мутафаккирининг номидан талабчан, ашъорсевар
халқимизга тақдим этмаслик керак эди. Зеро, бу каби
қуруқ, бетаъсир жумлалардан кўра мавлоно Хомуший-
нинг нақ пкки аср муқаддам наср-назм аралаш қилган
таржимасидаги мана бу гўзал, мутақорибий, завқбахш
байтлар аъло эмасми?

Заҳомат била Рустами филтан,
Шижоат била сафдару сафшикан.

Қаду қомати ёл, болу баланд,
Басе дил пазиру, басе дилписанд.

Самангон эли барча шодоб ўлуб,
Бу тифл оти ичра Сўҳроб ўлуб.

Қилиб тўй шоҳи Самангон сарир,
Жавон бахт ўлуб шаҳриёри далир.

Ёки «Сўҳроб» достонидан ўз падари билан ғафлат
ичида унинг дастидан ҳалок бўлаётган забардаст ўғлон
диалоги Хомуший таржимасида бирмунча эркин, аммо
ҳозирги ўқувчини ҳам дилхун қилиб юборадиган тарзда
берилганки, бу парчалар бизнинг таржимонларимизга
«Шоҳнома»ни ўгириш юзасидан қандай қимматли са-
боқ, тажриба ва анъаналаримиз борлигини унутмаслик
даркорлигига далил бўла олмасмиди?

«Ки мундин кейин менга не шодлик
Бузуғ кўнглима недур ободлик!»

Муни дер эди йиғлар эрди басе,
Йўқ эрди ўзиким ўзида эси.

Сочиб бошиға хок, йиртиб юзин,
Кўтариб уриб ерга ўз-ўзин.

Тўкар эрди ёшу, юлар эрди мўй,
Хуруш айлабон ҳар замон тоза рўй.

Анга деди Сўҳроб: — «Кўб йиғлама,
Ғаму ҳасрату дарду қайғу ема,

Ки ўз қилгон ишға пушаймон недур
Басе сўгу зорию хирмон недур!

Бу эркан манга эзиди покдин,
Ато илкида ўлмак афлокдин.

Ки бу йиғламоқ ўлмакмига на суд?
Бу эркин манга мунча тобмоқ вужуд».¹

Чор мучаси ўзаро уйғун, бир-бирига монанд бўлган олиймақом санъат асарида адибнинг индивидуал услуби алоҳида олинган ҳар унсурда, жузъий ҳодисада намоён бўлади,— умумий жиҳатлар, жузъий ҳодисалар табиатини белгилагани сингари, аксинча, майда, типик тафсилотлар асарнинг умумий гоясига сезиларли таъсир кўрсатади. Бинобарин, «Шоҳнома»даги мухтасар тасвир услуби, долғали оҳанг, бадий-фалсафий умумлашма унинг образлари, ташбеҳ ва истиораларида ҳам из қолдирган.

«Шоҳнома» ўзи яратилган форс-тожик тили бағрида яшайди, ўз вазнида жаранглайди. Бошқа тилга, бўлак адабий заминга кўчар, ўзга халқ орасига йўлланма олар экан, аввало, у ўзининг бирламчи лисоний шаклидан маҳрум бўлиш туфайли табиий жаранглашининг бир ҳиссасини ўз-ўзидан, муқаррар равишда йўқотади.

Достоннинг хотима қисмида буюк шоир башорат қилиб айтган мана бу пуръмаъно байтлар келади:

Биноҳойи обод гардад хароб,
Зи борону аз тобиши офтоб.

Пай афкандам аз назм кохе баланд,
Ки аз боду борон наёбад газанд.

Намирам аз ин паски ман зиндаам,
Ки тухми суханро парокандаам.

Ҳатто асл нусхасида ҳам арузий қироат билан ўқилмаса, бу байтлар қандайдир «шеърнамо» оддий матнга айланиб қолади. Фирдавсийнинг башорати, ҳикмати, фикри рукнлари фаулун фаулун фаулун фаул билан белгиланган мутақориб вазнида куйга солиб ўқилганда гўё янгидан жон топади, ҳаракатга келади, қалбларни ларзага солади. Шуниси қизиқки, олти байтдаги жами 30 та сўздан қарийб тенг ярми, 12 таси ўзбек китобхо-

¹ «Шоҳнома» дан. Хомуший таржимаси. «Ўзбек адабиёти». Тўртинчи том, иккинчи китоб. Тошкент, 1960. 275, 289-бетлар.

нига яхши таниш. Булар: *бино, обод, хароб, тоб, офтоб, назм, баланд, бод, ман, тухум, сухан, пароканда*. Шунингдек, яна бир қанча сўзларнинг маъносини «тусмоллаб» билса бўлади. Масалан, *кох, газанд* калималарини олайлик. Ўзбек тилида *кох* «юксак бино, қаср» маъноларида қўлланган бўларди (НАЛ, 319). Бу ҳозирги вақтда эскирган. Албатта: бугунги ўқувчи «газанд — зарар, зиён-заҳмат, офат; г а з а н д е т м а к «—зиён-заҳмат етмоқ» (НАЛ,155) эканини билмайди. Лекин бу ҳаракатни ифодаловчи феълдан ясалган от — *газанда* сўзи тилимизда бор. Матн луғатининг эллик фоизи таниш экан, байтлар мазмунини тушуниш мумкин: «Обод бинолар ёмғир ва офтобнинг тобланишидан хароб бўладилар. Шеърдан шундай бир баланд қаср ясадимки, унга шамолу ёмғир таъсиридан офат етмайди. Сўз уруғини қадаб чиққан эканман, бас, мен ўлмайман, донм барҳаётман». Таржимада эса бу қуйидагича жаранглайди:

Қўп олий қасрлар бўлурлар хароб,
Уруб қору ёмғир, шамол, офтоб.

Вале шеърдан бу бинойи жаҳон,
Уни дарз этолмас шамолу бўрон.

Сухан тухмин экдим чекиб меҳнатим,
Мен ўлмам, асрлар яшайдур отим (1,6).

Юқорида келтирилган форсча матндаги бизга тушунарли эллик фоиз луғатни айнан олиб, қолган бегона сўзларнигина ўгириб, мисралар ичидан қофия чиқариш ҳам мумкин эди. Бунга озгина ўқув бўлса бас. Масалан, бир мутахассис адиб Фирдавсийнинг худди шу байтларини мана бу тарзда ағдарган эди:

Муҳташам бинолар хароб бўлажак,
Қуёшдан, ёмғирдан бари сўлажак.
Мен солдим шеърдан юксак бир бино,
Қор, ёмғир, селлар теголмас асло.
Ўтажак умрлар, ўтажак йиллар
Эслаяжак мени ўлкалар, эллар!¹

¹ Жуманиёз Шарипов таржимаси. Ўзбекистонда таржима тарихидан. Тошкент, 76—77-бетлар.

«Жақу-жақу»ни эслатувчи бундай «жак-жак»и ағдармани Абулқосим Фирдавсий номига нисбат бериш — қийинлиги кўриниб турибди.

Асл нухани яратишда Фирдавсий ўз замонасининг тили, луғати, услуби, тасаввурлари, адабий анъаналарига таянган ҳолда, ўз истеъдодига таяниб иш кўрган. Таржимон эса биладики, у минг йиллик кўҳна шеърни обида билан иш кўрмоқда. Демак, унинг таржимасида тарихий тадрижиёт, қадимий миллий ўзига хослик, узоқ ўтмиш нафаси сезилиб туриши керак. Лекин у яна биладики, таржимани бизнинг замондошларимиз, Фирдавсий кўрган, билган, эшитган одамлардан тамомила фарқланувчи; бошқача фикрловчи, ўзгача жамиятда, шароитда, бўлакча ахлоқ-одоб муносабатлари асос бўлган маънавий ҳаётда эркин яшаётган кишиларга бағишланмоқда. Ана шу икки омил ҳамма вақт таржимоннинг диққат марказида туради.

Келтирилган уч байтдан фақат биринчисида қофиялар айнан сақланган, қолганларида ўзгартирилган. Бундан ташқари, ҳатто мисраларнинг луғавий таркиби ҳам ўзгаришга учраган. Шуниси қизиқки, таржимон фақат бегона калималарнигина эмас, балки биз ўзбекларнинг тилимизда шу кеча-кундузда фаол амал қилиб турган сўзларни ҳам таржима қилган, бошқа синонимлар билан алмаштирган. Мана биринчи байт:

Биноҳойи обод гардад хароб,
Зи борону аз тобиши офтоб.

Бино, обод, хароб, борон, тобиш, офтоб сўзларининг таркибидаги би—об—об—бо—об—об товуш бирикмаларининг қуюлиб келиши, қофияга олинмаган сўзлар ҳам ўзаро оҳангдош, жарангли, уйғун эканлиги (*тобиш-офтоб*), боз устига, бу сўзлар семантик жинсдош (*биноҳойи обод*) ёки зиддиятли (*гардад хароб*), қолган байтлардаги луғавий унсурларга ҳам ҳамовозлиги (*кохе баланд — боду борон*) такрорланмас санъат, жўровозликни юзага келтирган. Шеърнинг фонетик таркиботини инобатга олган ҳолда, масалан, биринчи байтни, эҳтимол, қуйидагича ағдарса ҳам бўлар эди:

Кўп обод бинолар бўлурлар барбод,
Емғиру қуёшдан емирилиб бот-бот.

Бироқ таржимон *биноҳойи обод* бирикмасини айнан олишни (обод бинолар) истамай, уни *олий қасрлар* деб

Ўзгартиради, яъни синтактик таркибот ва семантик меъ-
ёрни кучайтирган. Бу мантиқан асосли ва зарурий тад-
бир: бизнинг ободончилик мисли кўрилмаган даражада
кенг қулоч ёйган замонамизда «обод бино» одатий,
«кундалик» бир тушунча бўлиб қолди. *Олий қаср* би-
рикмасида эса, маъно кучайишидан ташқари, тари-
хийлик «шираси» ҳам бор. Хуллас, сўзларнинг гуруҳла-
нишини бошқача қуриш, уларнинг маънодорлигида юз
берган ўзгаришларни ҳисобга олиш, айрим компонент-
ларни мисрадан—мисрага, байтдан—байтга кўчириб ўт-
казиш ва бошқа шу сингари жуда кўп тадбирларни
амалга ошириш натижасида «Шоҳнома»дай бир гўзал
асар ўзбек тилида қайта ҳаёт топди.

Арман-ўзбек адабий ҳамкорлигида Аветик Исаакян — Асқад Мухтор

Муҳаммадризо Огаҳий Бадриддин Ҳилолийнинг
«Шоҳу Гадо» достонини ўзбек тилига ўғирар экан, «Бу
қисса таржимасининг боиси» ҳақида ўз ижодий дасту-
рини қуйидагича баён этади ва асослайди:

Форсий лафз ила эрур манзум,
Аҳли атрок аро эмас маҳфум.
Турк алфози ила айла баён,
Назм баҳри била ул гуҳарафшон,
Нусхани вазни бирла маснавий эт,
Барча байтини баҳри маънавий эт...
Чунки доно мусаннифи онинг,
Назм қилгон муаллифи онинг.
Ҳар на сўздин қилибдурур таҳрир,
Байт-барбайт айладим таҳрир.
Барча сўзким дедим онинг сўзидур,
Мен демайким, деган онинг ўзидур.
Гўйиё мен анинг тилидурмен,
Тутгани хомани алидурмен.¹

Шеърин таржимани бундай принцип билан мазмун—
вазй—санъат бирлигида ўғиришни таржима идеали де-
йиш мумкин. Аммо турли сабабларга кўра, бундай олий
нав таржимага ҳамма вақт ҳам эришиб бўлавермайди.
Одатда шундай бўладики, агар таржима қилинаётган

¹ ЎзССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ-
шунослик институти кўлғезмалар фонди, ашё №809, 151-а—152 б.
варақлар.

оригиналнинг барча «ашёлари» — жанри, мазмуни, вази, мусиқаси, луғавий ўзига хослиги ва ҳоказоларни шартли равишда ўн бирликдан иборат деб олинса, энг сара таржимада бу узвларнинг олти ёки еттитасини сақлаш мумкин. Қолганлари турли ўзгаришларга учрайди, қурбон берилади. Бироқ ҳамма гап шундаки: таржимон ҳар бир конкрет асар таржимасида нимани сақлаш шарту, ниманинг баҳридан ўтиш мумкинлигини билиши лозим. Ҳар бир муаллиф, ҳар бир алоҳида олинган шеър, қасида, ғазал, достон, баллада ва ҳоказоларда бундай «зарурий» ва «нозарурий» компонентлар мундарижаси ўзгариб боради. Мабодо таржимон ўзида айни асар таржимаси учун ақс эттириш унчалик зарур бўлмаган унсурларнинг (олайлик, сўзлар, жумлалар, грамматик таркиблар) барчасини бирма-бир олиб қолган ҳолда, асосий нарсаларни (мусиқа, гоъвий талқин, услубий ўзига хослик, қофия ва ҳоказо) «қурбон» берса, на ўша шоирнинг ўзидан, на унинг асаридан ҳеч нарса қолмаган бўлар эди.

Шеърый таржима диалектикасига хос умумий, типик хусусият шундаки, асл нуханинг фақат луғавий мазмунини тўқис беришга ружув қилиш унинг бадий, назмий табиатига лат етказди, ёки аксинча, «шеър асосида шеър» яратишга зўр бериш таржимонни — автордан, таржимани — оригиналдан узоқлаштириб юборади.

«Нухани вази бирла маснавий эт». Бу асар, айнан шундай шеърый ўлчовга эга бўлган халқнинг тилига таржима қилинганда ҳам, мураккаб талаб. Муштарак адабий анъанага эга бўлмаган халқлар тилларига таржима қилинганда эса, бу талабни умуман амалга ошириб бўлмаслиги ўз-ўзидан аён.

Турли халқларнинг таржима соҳасида орттирган тажрибаларни билан танишиш шун кўрсатадики, мураккаб, баркамол шеърый асар бошқа адабий муҳитга кўчганида ўзининг аксар табиий фазилатларидан маҳрум бўлиб, «вазминлашиб» ўтса, баъзан бунинг аксича, аслига қараганда ҳам мураккаброқ, «сипороқ», қатъийроқ шаклга киради. Масалан, арманларнинг классик шоири, Абулқосим Фирдавсийнинг замондоши Григор Нарекаци (951—1003) ўз асарларини эркин шеър билан ёзган. Лекин Наум Гребнев уларни қатъий қофияга келтириб, рус тилига беш туроқли ямб билан таржима қилган¹.

¹ Григор Нарекаци. Книга скорби. На древнеармянском и русском языках. Изд-во «Советская грох», 1977.

Левон Мкртчянининг айни нашрга илова қилган сўзма-сўз, филологик таржималари билан танишар экан, Леонид Миль Наум Гребнев таржимага танлаган вазнга эътироз билдиради. Унинг фикрича, Нареканининг эркин шеърини қатъий қофияга олиш асл нусха стихиясини «сиполаштиришга», матни мазмунини бир қадар енгиллаштиришга сабаб бўлган. Бироқ эркин шеърни қофияли қилиб ўгириш ҳодисаси тез-тез учраб туради. Масалан, худди ўша Н. Гребнев М. Шайхзоданинг эркин шеърда бунёд этган «Мирзо Улуғбек» тарихий фожиясини, Н. Заболоцкий машҳур «Игорь жангномаси» дostonини қофиялаб таржима қилганлар. «Рамаяна»нинг русча ва ўзбекча таржималари хусусида ҳам гап шу.

Ст. Рассадин билан Л. Мкртчянининг фикрича, Наум Гребневнинг Григор Нареканидан қилган «қофиявий» таржималари муваффақиятли чиққан. Гап шундаки, Нарекани минг йил муқаддам ёзган эркин шеър бизнинг тасаввуримиздаги ҳозирги верлибрдан фарқ қилади. Ст. Рассадиннинг фикрича, башарти, Г. Нареканини рус тилига ҳозирги верлибр билан ўгирилса, уни Уитмен ва Аполлинерларнинг... «издошига» айлантириб қўйиш мумкин. Бошқача айтганда верлибрда қарор топган ҳозирги стереотип асосида таржима қилинган Нарекани ўқувчида тамомила ўзгача туйғу, сохта ассоциация туғдириши табиий¹.

Шеърин таржимада муқобил вазн ва оҳанг кашф этиш йўлида олиб борилган ўзига хос, оригинал изланиш тажрибаси ўзбек поэзиясида ҳам учрайди. Асқад Мухторнинг арман совет адабиёти классиги Аветик Исаакяндан қилган таржимаси бунга яққол мисол бўла олади². Исаакяннинг буюк араб мутафаккири Абул Аъло ал-Маъаррий образини бош қаҳрамон қилиб олган асари рус тилида дастлаб Валерий Брюсов таржимасида босилиб, арманча аслига мос ҳолда «етти сурадан иборат қасида» деб номланган эди³. Кейинчалик уни Павел Антокольский рус тилига қайта таржима қилди⁴.

¹ Қаранг. Леонид Миль, Левон Мкртчян. Как переводить классику на современный язык? Журн. «Дружба народов», 1978, №10, с. 262—263.

² Аветик Исаакян. Абул Аъло ал-Маъаррий. Тошкент, 1976.

³ Аветик Исаакян. Абул Ала Маари. Қасыда в 7 сурах. Пер. В. Брюсова. «Стихотворения и поэмы». Л., 1975, с. 400—416.

⁴ Аветик Исаакян. Абул Ала Маари. Пер. Антокольского. Избр. соч. в двух томах, т. I, Поэзия. ГИХЛ, М., 1956, с. 255—265.

Мазкур асарнинг ўзбекча таржимаси илк бор «Гулистон» журналида босилиб чиқди¹, орадан бир йил ўтар-ўтмас алоҳида китобча ҳолида чоп этилди. Ҳар икки ўзбекча нашр ҳам, асл нусхага монанд ҳолда «қасида» эмас, балки «достон» деб аталди. Таржиманинг журнал варианты билан алоҳида нашри ўртасида жиддий матний ёки талқиний фарқлар айтирли учрамаса-да (журнал босмасида достоннинг номи «Абул Аъло ал-Мааррий» деб аталса, алоҳида нашрда «Абул Аъло ал-Мааррий» тарзида ўзгартирилган), умуман, 156 та тузатиш кўзга ташланадикки, буларнинг айримларини «тузатиш» дейишдан кўра «бузиш» деб таърифланса, тўғрироқ бўлади.

Асқад Мухтор асарни ўзбекчалаштиришда муайян бир русча таржимага (В. Брюсов ёки П. Антокольский) таянмасдан, балки ҳар иккала таржиманинг ҳам «энг аниқ» жойларидан фойдаланган. Асар асл арманчасида, сўнгра биринчи русча таржимасида «қасида» деб номланганлиги, иккинчи русча таржимасида «маснавий» шаклини олганлиги (мисралар жуфтланиб берилганлиги), фасллар, Қуръонда бўлганидай, «сура» деб аталиши, бу қасиданинг «шоири» вазнида ёзилганлиги, асл нусханинг бош қаҳрамони — араб шоири ва мутафаккири, номи ўзбек халқига азалдан таниш бўлган Абул Аъло ал-Маъаррий эканлиги ва ҳоказо ҳолатлар Асқад Мухторга таржимада фавқулудда янги бир тадбир қўллаш — уни аруз вазнига солишга туртки берган. Бошқача айтганда, ўша ўзимизнинг минг йиллик қадимги аруз вазнимиз атоқли арман совет шоирининг ижодини ўзбек тилига таржима қилишда янгича талқин, фоятда маънодор, салобатли, жарангдор услуб яратишда ажиб бир восита ролини ўйнаган.

Достоннинг муқаддима қисми ҳар иккала русча таржимада ҳам, ўзбекчасида ҳам эркин шеър билан берилган (фақат озарбайжон таржимони дебочани ҳам қатъий вазн ва қофия билан ағдарган). Асқад Мухторда 9—12 бўғни ўртасида ўзгариб турадиган мисралар қатъий вазнга бўйсунмайди, қофиялар кўринмайди, аммо дебоча шундай оҳангда жаранглайдики, у содир бўлажак даҳшатли фожнадан тарак бераётгандай...

Абу Аъло Маарий эди номи,
У Бағдоднинг машҳур шоири.

¹ Аветик Исаакян. Абул Аъло ал-Мааррий. Асқад Мухтор таржимаси. «Гулистон» журн., 1975, 9-сон, 16—17-бетлар.

Яшар эди кўп йиллардан бери
Халифатнинг шу муҳташам пойтахтида.
Базмларда бўлди давлатмандлар билан,
Донишмандлар билан баҳслашди,
Синади у дўстлар вафосини,
Гоҳо гурбат чекди узоқ элларда;
Идрок этар экан урф-одатлару
Инсон ишларининг моҳиятини,
Юрагида бутун инсон зотига
Беомон бир нафрат уйғонди.
На хотин, на фарзанд бор эди;
Мол-мулкин улашиб бева-юпунга,
Теваларга ортиб йўл жабдуғини,
Кичик бир карвонни йўлга шайлади.
Дажла соҳилида хурмозорлар тинчиб,
Бағдод шом қўйнида мудраган маҳал
Абул Аъло бўлди йўлга равона... (5).

Шундан сўнгра вазн «фоилотун фоилотун фоилотун
фоилун» тарзида қатъий тус олиб, охиригача оғишмай
давом этади.

«Чўли жазираи ваҳмноки оташ»да қум тўфони тас-
вири Валерий Брюсовда шундай:

Смертоносную дрож вызывали, свистя, и на сто голосов
завывали вокруг,

Словно звери на воле, от боли рыча, из железных
затворов ринулись вдруг (408).

Худди шу тасвир Павел Антокольскийда:

Рычали и выли ветры на тысячи голосов,

В ущельях метались гулко, шумели в глуши лесов (261).

«Росмана» таржимада, одатда, асл нухадаги щеър
ўзбекчага сўзма-сўз ўгирилади-да, сўнгра, нари борган-
да, мисралар охирига қофия «тиркалади», иш қистовроқ
бўлса, баъзан ўша қофия ҳам «қурбон»лар қаторига ўт-
казилади. Аммо байт, банд, фасллар ичидаги ўзига хос
оҳанг бирлигини акс эттириш ҳақида ўйлаб кўрилмай-
ди. Жумладан, юқорида келтирилган мисолда (В. Брю-
сов) биринчи мисра ичидаги «вызывали — завывали»,
«свистя-сто-смерто (носную)» ҳамда иккинчи мисрада
«воле-боли...» сўзларининг ички қофия, оҳангдошлик
ҳосил қилиб келаётганига эътибор қилинса, буларни

таржимада акс эттириш имкони йўқдай туюлади. Асқад Мухтор эса бу жўровозликни «умуман» акс эттиришигина эмас, балки гўзал аруз мақомида фасоҳат билан таржима қилади:

Қум бўроннинг бўғзида минг хил суронлар тугилар,
Ғор ичида изғириб, чангал ичида бўғилар (13).

Чўл стихиясида минг хил оҳангда ҳуштак чалаётган тентак шамол тасвири Асқад Мухторда, таъбир жоиз бўлса, фавқулудда ажойиб «товушлар ўйини» ҳосил қилган. Агар Валерий Брюсов билан Павел Антокольский таржимасини «асл нухса» деб олинса, Асқад Мухтор-шеърини, с а н ъ а т а с а р и сифатида, аслидан ўтказиб қилинган таржима қаторига қўшишга тўғри келади. Энг муҳими, бу аруз вазни бизга «ёт», унда фақат қандайдир қолипга сиғадиган ҳисларнигина бериш мумкин, мураккаб туйғулар, ранг-баранг, нозик кечинмаларни унда ифодалаб бўлмайди, қабилидаги «назарий» қарашлар тўғри эмаслигини кўрсатади.

Ҳамда ҳорғин кўзларига қум сочар ҳалқумидан,
Рақс этар мисли қутурган гулдирак ёлқинидан.

Бунда ҳам — *ғин* — *қум* — *қум* — *қин* товушлари уюшиб, ички оҳангдошликни келтириб чиқарган («қум сочар ҳалқумидан: гулдирак ёлқинидан»).

Олтинчи суранинг охири (Павел Антокольскийда):

Спеша вперед без оглядки, он, как мертвец, молчал,
Не слал ничему привета и встречных не замечал (264).

Сўзма-сўз таржима қилинса, тахминан, шундай бўлади: «Ортига қарамай еларди у, мурда сингарни, гунг бўлиб, на салом берар, на алиқ оларди».

Ҳеч нима кўрмас гўё, йўлда йўловчи лол эди,
Ўй сурар, ўйда оқар, мисли ўзи хаёл эди (19)

Асл нухсадаги сўзлар юз фонз алмаштирилиб, тамомила бошқа калималар топилган. Бироқ шуниси ҳайратомузки, айни бир фикр, ўша-ўша мазмун бутунлай «номатлуб» сўзлар орқали ифодаланган. Аммо ўзбек таржимони луғавий бирликларни қандай бўлмасин, муқаррар равишда ў з г а р т и р и ш, уларни бошқалари билан

алмаштиришни ўз олдига мақсад қилиб қўймаган. Бошқача айтганда, Асқад Мухтор сўзни эмас, балки куй, мусиқа, оҳанг, санъатни таржима қилган. Бас, шундай экан, шоирга ҳар қандай «луғат» эмас, балки «махсус», «таронали», «арузбоп», «мақом»га ўйнайдиган, бир-бири билан товушда уйғун сўзларгина ҳожатбарор ҳисобланади. Эътибор қилинг: йўл — йўл—лол—ёл; ўй—товушлари ҳамоҳанг бўлиш баробарида, «йўлда йўловчи», «ўй сурар, ўйда оқар» бирикмалари ҳам оҳангдош. Йўқ, бу қуруқ такрор, тавтология эмас, балки оқим, манзара, жонли ҳаётнинг табиий тасвири деган сўз.

Валерий Брюсовда бешинчи суранинг бешинчи байти Павел Антокольский ва Асқад Мухторда олтинчи суранинг учинчи байти бўлиб келган.

Уже вижу я львов рыжешерстных вдали, что глядят на
меня, тая свой порыв

И ветер свеваает тысячу искр на желтый песок с их
желтеющих грив (Брюсов, 411).

П. Антокольскийда:

Вы рыжие львы, смотрите, глаза широко раскрыв!

Пусть ветер огненный треплет золото ваших грив (263).

В. Брюсов «ветер свеваает тысячу искр» (шамол учқунланиб) дер экан, мисра охирини «желтеющие гривы» (сарғиш ёл) билан тугаллайди; П. Антокольскийда бу — «огенный ветер» (мисдай қизиган шамол) ҳамда «золото ваших грив» (ёлларингиз олтини) бирикмалари билан уйғунлашади. Ўзбек шоирининг шу қадар омади юришадики, у ҳаттоки айнан, сўзма-сўз ўгирганда ҳам, сўз ва жумлалари, ибора ва таркиблари уйғунлашиб кетгандай, булар барчаси «ўз-ўзидан», «туйқусдан», «оёқ остидан» чиқиб қолгандай кўринади:

Сиз сариг девлар, биёбонларга даҳшат солингиз,

Утли еллар титкилаб куйдирсин олтин ёлингиз (17).

Сиз — сариг — солингиз; ол — ел — ол — ёл — товушлари ўзаро ҳамоҳанг. Аммо бунда ажиб ҳодиса рўй берган: таржимон русча «ветер» сўзини — ел, «грив»ни эса ёл деб ўгирар экан, аслида қофиядош ёки умуман ҳамоҳанг ҳам бўлмаган калималар ўзбекчага қофиядош бўлиб ўтган ва байтнинг умумий таронасига қўшилиб

кетган. Чамаси, Асқад Мухтор шеърни «ўғирмайди», балки и ж о д қ и л а д и. Ҳа, ўзбек тилида у шеър ёзди, таржиманда эса гўё куй басталайди. Оригиналда бадний яратувчиллик ҳам, бадний таржима ҳам Асқад Мухтор учун — бир дай масъулиятли, бир дай и ж о д.

Асқад Мухтор таржимасида арузнинг ўзига хос луғати, сўзларнинг «одатий», адабий талаффузига нисбатан бошқача, махсус орфоэпия ва транслитерацияга амал қилинган. Чунончи, биринчи суранинг тўртинчи байти журнал вариантыда дастлаб шундай ўғирилган эди:

Мисли кулгу, янграб инжу зарралар фаввораси,
Мушк анбар бунда эзгу гўшалар овораси.

Китоб нашрида эса овораси сўзи аруз вазнининг талаби талаффузига кўра аввораси деб дуруст тузатишган. Бу ерда яна шу нарса характерлики, «водометы» (В. Брюсов), «фонтаны» (П. Антокольский) калималари ўзбекчага — *фаввора* деб, «благовонные лобзания» бирикмаси — *мушк-анбар* деб берилгани ҳолда, В. Брюсовда «дворцы» (саройлар) тарзида қўлланилган сўзи Асқад Мухтор П. Антокольский талқини асосида («чертог») гўша деб берган. Хуллас, шу бир байт таржимасида қўлланилган *инжу*, *фаввора*, *мушк-анбар*, *гўша*, *аввора* сўзлари «аруз луғати» учун жуда хосдир. Худди шундай аруз вазни ва талаффузига хос сўзлар қаторига *сарсари* (иккинчи сура, биринчи байт), *меҳвар* (учинчи сура, биринчи байт), *дайр* (ўн бешинчи байт) *нажим* (олтинчи байт), *асиғ* (ўн тўққизинчи байт), *мози* (тўртинчи сура, еттинчи байт), *шабпарак* (биринчи байт), *фаллоҳ* (бешинчи сура, ўнинчи байт), *кент* (олтинчи сура, ўн еттинчи байт), *тева* (охирги сура, еттинчи байт), *хуммор* (тўртинчи байт) сингариларни қўшиш мумкин. Шунингдек, аруз оҳангига кўра, айрим мисраларда унлиларга махсус урғу берилмаса, вазн ноқислиги содир бўлади.

Тонг юрти, кимсасиз, алвон кенгликлар томон
Парвоз эт, қалбим қуёшдек, ҳам қуёшдек ён, ён! (6).

Биринчи мисрадаги *тонг* ҳамда *алвон*, иккинчи мисрадаги *ён* калималари чўзиб талаффуз этилмаса, вазн бузилади.

Майли, йиртқич/ҳамла қилсин/куйласин бў/ронлар!
То ажал кел/гунча, шахдам/босабер, кар/вонлар! (7).

байтида ҳам *бўронлар, карвонлар* «настрий мақомда» ўқилса, вазн мукаммал чиқмайди, «нимадир» етишмагандай туюлади. Бу етишмовчиликни тўлдириб мақсадида мазкур сўзларни тантанавор оҳангда *бўро-онлар, карво-онлар* деб қироат ила талаффуз этиш лозим.

Таржиманинг сифатини яхшилашда таҳрирнинг аҳамияти жуда катта. Чунончи, А. Исаакян қасидаси (достони)нинг қайта нашрида унга муҳаррирлик қилган, дидли шоир Рауф Парфи қаламининг излари билиниб туради.

Дебочада тўртинчи мисрада «хилофат» сўзи учрайди. Бу қўпол хато «халифат» деб тузатилган. Иккинчи суранинг тўққизинчи байти В. Брюсовда:

Но жаждушим душам женщи любовь только горечь
сулит, как морская вода
В сладострастном томленье ты тело лобзал, не насыщен
и с новым желаньем всегда.

П. Антокольскийда:

О, женская плоть! О, бренность! О, хрупкий сосуд греха!
О ты, что черна как полночь, как наважденье глуха!

Таржимаси:

О, аёл зоти! Ҳаётнинг энг нафис, мўрт косаси,
Сен ярим тундек қоронғу, сен хаёл васвасаси!

Биринчи мисрадаги *ҳаёт* сўзи «ҳаё» деб ўзгартирилган.

Тўртинчи сура, тўртинчи байтнинг иккинчи мисрадаги ўшқириб сўзи ш а м о л г а нисбат берилгани учун «изғириб» деб тузатилган.

Еттинчи суранинг ўн бешинчи байти (П. Антокольский):

И в губы сухие влейся лобзаннем огневым,
И осчастлив меня, солнце, объятием светлым твоим,

қуйидагича ўгирилган эди:

Қовжираб лабларга бос оташлабингни, офтоб,
Оч менга қайноқ оғушингни, менинг бахтимни топ.

Биринчи мисрадаги *қовжираб* сўзи қуёшга нисбат берилиши натижасида маънога халал етганди, бундаги—«аб» қўшимчасини—оқ деб ўзгартириш, яъни бир қалам туртиш билан равишдош—сифатга айланиб, сифат қуёшдан лабга кўчган (*қовжироқ лаб!*). Қисқаси, бу каби ўринли тузатиш, таҳрирлар таржимада жуда кўп. Лекин шу билан бирга, афсуски тузатаман деб бузиб қўйиш ҳоллари ҳам бирмунча учрайди.

Иккинчи суранинг ўн еттинчи байти. дастлаб қуйидаги кўринишда эди:

То денгиз мавжи ураркан, то минг йиллар ўтар,
Мен кўнгил қўймам аёлга, ошён қурмам, етар.

Бу П. Антокольский таржимасига мос:

И столько веков, покуда моря прибоями, бьют,—
Я женщин не пожелаю, у них не найду приют!

Биринчи мисрадаги *минг йиллар ўтар* жумласи китоб нашрида «минг йўллар ўтар»га айланиб, маъно бузилган—вақт масофага айланган.

Дунёнинг ибтидосию интиҳоси, ўтмишию кечмиши, минг турли сеҳр-мўъжизалари хусусида ал-Маъааррийни шундай муаммолар банд этади:

Кто же сплел эту сказку, роскошный рассказ, спел
с ней вместе созвездья, бессчетность чудес?
Говорит беспрестанно с таким волшебством на
бессчетность ладов, говорит; но исчез?

П. Антокольскийда ўша мазмун ихчамроқ ифодаланган:

Но кто сложил эту сказку, кто выдумал звездный кров,
Кто создал в нечетный формах явленья дивных миров?

Асқад Мухтор таржимаси:

Аммо ким эртак тўқувчи, ё ҳокаму, ё нажим,
Беҳисоб шаклу шумул оламини барпо этди ким?

Ўзгартирилган:

Аммо ким эртак тўқувчи, ё ҳакаму, ё нажим,
Беҳисоб шаклу шамойил оламин барпо этди ким?

«Кто выдумал звездный кров?» жумласини арабча *нажим* (юлдузлар) *бунёдкори* (худонинг 1001 сифатидан бери) сўзи билан ўғирилган. Бу жуда яхши. Лекин дастлаб ҳоким деб берилган сўз нимани англатади? Муҳаррир уни «ҳакам» деб тузатган. Тангрига нисбатан бу калимани қўллаш ҳам асосли кўринмайди. *Ҳакам, ҳоким, ҳаким...* Қай бири маъқул? *Ҳоким* — сифат, *ҳаким* эса от. Булардан яратувчининг ўша 1001 сифатини ифода этувчи калимани танлаган маъқулга ўхшайди. Лекин асосий қусур бунда эмас. Иккинчи мисрада *шаклу шумул* бирикмаси бор. *Шумул ўраб олиш, ўрнашиш, жойлашиш* (НАЛ, 708) маъноларини беради. Икки бўғинли бу сўзни уч бўғинли шамойил билан алмаштириш, *оламни* калимасини *оламин* деб ўзгартириш орқасида вазн бузилган.

Кимсаки, ким бўлмасин бир кирдикори бордур,
Бой такаббур ва беор, қашшоқ — лаганбардордур.

Биринчи мисра арузга яхши қойим бўлгани ҳолда, иккинчи мисранинг жаранглашида бирозгина оғирлик сезилади.

Лекин худди шу оғир иккинчи мисрадаги *бой* — «бою», *такаббур* — «такаббуру» деб ўзгартирилиши, ва боғловчисини олиб ташлаш оқибатида вазн ноқислиги келиб чиққан.

Албатта, турган гап арузнинг таржима учун бир қанча ўнгайсиз томонлари йўқ эмас. Бу, даставвал, бизнинг бадий тарбиямизда **арузий талаффуз** масаласининг оқсашидир. Бироқ бу вазннинг камчилигидан кўра, шу вазнга муносабатда бўлувчи кишилар, мутахассисларнинг нуқсонида ўз ифодасини топади. Бундан ташқари, мазкур классик вазнда маълум шаргликлар, «навбатчи» сўзлар мавжудки, булар маҳорат пайдо қилмаган шоир амалиётида меъеридан ошиб кетиб, сунъийлик, ғализликни келтириб чиқариши мумкин. Назарий томондан олиб қараганда, арузда ёзганда ёки таржима қилганда, ҳар хил «навбатчи» сўзлар, «шаблон» эвазига матн ҳажман кенгайиб кетиши керакдай туюлади. Лекин, масалан, Асқад Мухтор таржимасида ҳатто акс ҳолат кўзга ташланади. Буни исбот қилиш учун баъзи формал ҳисоб-китобларга мурожаат қиламиз (ўйлаймизки, бундай аниқ ҳисоблар ва фактлар формализмга олиб бормайди, аксинча расмиятчилик иллатига қарши курашишга кўмаклашади).

Валерий Брюсов, Павел Антокольский, Асқад Мух-

тор таржималарининг ҳажмини аниқлаш учун ҳар бир сурадан ихтиёрий бир байтни олиб, уларда сўзлар ва белгилар сонини санаб чиқилди. Сўнгра уларни жамлаб, еттига тақсим қилиб, ўртача кўрсаткич аниқланди ва буни ҳар бир таржимада байтлар миқдорига зарб урилди. Чунончи, ҳар уччала таржимадан: 1-суранинг 3-байти, 2-суранинг 8-байти, 3-суранинг 1-байти, 4-суранинг 9-байти, 5-суранинг 2-байти, 6-суранинг 7-байти, 7-суранинг 4-байти ҳисоблаб чиқилди ва қуйидагилар аниқланди:

Таржимон	Сўзлар сони
Валерий Брюсов	166
Павел Антокольский	100
Асқад Мухтор	85

Маълум бўлишича, ўрта ҳисобда, ҳар бир байгда В. Брюсовда — 24 сўз, П. Антокольскийда — 14 сўз, Асқад Мухторда — 12 сўз бор экан. Бутун дoston таржимасида:

Таржимон	Сўзлар сони
В. Брюсов	3. 912
П. Антокольский	2. 030
А. Мухтор	1. 908

Қизиғи шундаки, одатда, таржимада текст ҳажман муайян миқдорда кенга яди. Айни ҳолда аксинча ҳолат юз берган: Асқад Мухтор таржимасида дoston Валерий Брюсовникига қараганда ҳар иккала кўрсаткич бўйича ҳам салкам икки баравар қисқарган, П. Антокольский таржимасига эса қарийб тенгдир.

Текширишлар шуни кўрсатдики, Асқад Мухтор таржимасида аруз талаби билан асл нусха матнининг бирмунча қисқариши асар учун унчалик характерли бўлмаган тафсилотлар ҳисобига юз берган. Арман шоири Аветик Исаакян қасидаси (достони)нинг фалсафий-эстетик моҳияти, бадий қиймати, тасвир кучи, санъати ўзбек шоири Асқад Мухтор таржимасида ўз кучини мукамал сақлаган.

Айрим қайдлар

Таржиманинг муваффақияти, аввало, таржимон истеъдодига алоқадор бўлса, бошқа тарафдан, объектив шарт-шароит ҳисобланмиш ўгирилаётган асар билан ватан адабиёти орасидаги даврий ва миллий «масофа», яқин-йироқлик, адабий-эстетик анъаналар, дид ва тушунчалар орасидаги тафовутлар, адабий алоқа ва таъсирнинг характери, халқ тилининг бойлиги, адабий тилнинг тараққиёт босқичи, поэтик имкониятлар ҳамда китобхон савияси, шунга мувофиқ талаб ва эҳтиёжларига вобастадир.

Таржимон ўзи севган, фойдали ва зарур деб билган асарни бутун салмоғи, гоёвий-бадий нафосатини сақлаган ҳолда қалб қўри билан ўгиришга шайланади, ўз қалам тебратини йўсинини авторнинг услубига мослаб ижод этишга киришади. Бунинг самараси ўлароқ, санъат асари бошқа тилга, ўзга адабий муҳитга, янги китобхонлар орасига қараб йўл олади. Энди бу меҳнатни, таржимон чеккан заҳматни қадрлай оладиган дидли китобхон керак. Мабодо таржимани китобхон тушуниб, севиб қаршиламаса, завқ олмаса, мутаржимнинг барча саъй-ҳаракати зое. Баъзилар бундан қочиб, асарни ватан адабиёти руҳига батамом мослаштириб, бус-бутун «ўзимизники» қилиб юборишга зўр берадилар. Бу муаллиф услубини сохталаштиради, унинг асарида ифодасини топган миллий-этнографик ўзига хосликдан маҳрум этади, давр нафасини сўндиради, натижада ўқувчи айти таржимадан кутган янгиликни ололмайди. Ваҳоланки, таржимадан мақсад ўзимизда мавжуд бадий асарларнинг бошқачароқ талқини ёки «варианти»га эга бўлиш эмас, балки янги гўзаллик олами, янги адабиёт, янги ёзувчи кашф этиш, оммага янги эстетик олам эшигини очишдан иборат. Худди шундай таржиманинг ватан адабиётини бойитишга қурби етади. Ҳозирги ўзбек таржимонларининг кўпи ана шу иккинчи йўлни ихтиёр этганлар. Улар ўзга адабиётларга мансуб нодир бадий обидаларнинг ўзига хос гоёвий, миллий мазмуни ва муъдарижасини, услубий безакларини сақлаган ҳолда, уларни ўзбек адабиёти бағрига ўтказиб, ўқувчиларни хушнуд этмоқдалар. Зотан, совет даврида қарор топган реалистик таржима принциплари шуни талаб қилади, бу эса ўзига хос таржимонлик ўқувчи, малакаси ва истеъдодини тақозо

этадиган чинакам катта ижодий меҳнат орқали қўлга киритилади.

Шеърый асар насрий асардан нима билан фарқланса, назм таржимаси ҳам насрий таржимадан худди шундай ва шунчалик фарқланади. Шеърый асар, жанр тақозосига кўра, шаклан қатъий чегараланган, унинг таржимасида эса ана шу чегараланганлик янада ортади. Чунки маълум система, вазн, бҳангдорлик нуқтаи назаридан муайян бир ўлчовга солинган бадий асарни бошқа тилда қайта яратиш жуда мураккаб ижодий жараёндирки, бу муаммони шоирлик иқтидоридан ташқари, икки тилни мукамал эгаллаган моҳир таржимонадибгина ҳал қила олади.

Шеърый таржима проблемасининг мазмуни ва талаблари поэтик жанрнинг тур, хил, баҳр тармоқларига кўра ўзгаради. Бир шеърый тур таржимаси учун зарур ёки шарт ҳисобланган нарса бошқа баҳр, шохобчалар учун унчалик муҳим бўлмаслиги мумкин. Масалан, рубоийда — ҳикмат, туюқда — сўз ўйини, эпосда — мазмун ва салмоқ, қасидада — оҳангни қайта тиклаш талаби биринчи планга қалқиб чиқади.

Шеърый асарда лугат, услуб, вазн, қофия бир-бири билан ҳамбарчас боғлиқ. Ҳар бир конкрет асар таржимасида унинг жанр талабини ҳисобга олиб иш кўришга тўғри келади. Башарти, бу нарса инобатга олинмаса, таржимада шакл билан мазмун бирлигига жиддий путур етади, оригинал-таржима бирлигининг эквивалентлик ҳолати барҳам топади.

Бадий таржимада эквивалентлик қатъий зарурий талабдир. Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Зулфия, Усмон Носир, Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Асқад Мухтор, Эркин Воҳидов, Абдулла Ориповлар Байрон, Гёте, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Н. А. Некрасов, Леся Украинка, В. В. Маяковский, Самад Вурғун, Расул Ҳамзатов, Мустай Карим, Муса Ғали ва бошқа шоирлардан кўплаб мукамал таржималар бердилар.

Ўзбек тилида муайян бир асарнинг икки ёки бир нечта таржималари мавжуд экан (А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Байрон, Гёте, Леся Украинкадан такрорий таржималар бизда кўп учрайди):

— бу таржималарнинг савияси ҳар хил, уларнинг баъзилари ҳозир эскирган;

— улар орасида тенгқийматлилари ҳам учрайди.

Леся Украинкадан айни бир шеърнинг Зулфия, Эркин Воҳидов, Абдулла Оришовлар қилган таржималари аслига яқинлиги тарафидан тенг қийматли. Демак, эквивалентлик ҳодисаси конкрет бир таржима ичра чегараланган эмас. Бошқача айтганда, айни бир асарнинг бир нечта тенг қийматли таржималарини яратиш мумкин.

Эквивалентлик даврга қараб ҳам ўзгарадиган таржимавий категориядир, унинг бу хусусияти таржима принципларининг тарихийлиги талаби билан чамбарчас боғлиқ. «Шоҳнома»нинг Хомуший таржимаси инқилобдан олдинги даврда яшаган ўзбекларнинг талабини қондирган. Аммо у наср-назм аралаш таржима эди. Бинобарин, мазкур кўҳна таржима ҳозирги Ш. Шомухамедов, Ҳ. Фулом, Ж. Жабборов ва Назарматларнинг янги шеърӣ таржимаси билан тенглаша олмайди.

Орадан вақт ўтиши билан эскирган барча таржималарни ҳам буткул яроқсиз ҳолга келиб қолган, деб бўлмайди. Ҳар бир жиддий таржима асл нухани бошқа тилда таржимавий ўзлаштириш бобидаги бир тажрибадир. Ана шу маънода бу тажрибаларнинг ҳар бири таржимашунослик нуқтаи назаридан маълум қимматга эгадир.

Эскирган деб ҳисобланган таржиманинг ҳам айни асарнинг янги таржимасига нисбатан қисман афзаллиги бўлиши мумкин. Масалан, «Шоҳнома»нинг янги таржимаси қадимги, Хомуший таржимасига қараганда шакл-шубҳасиз устулликка эга бўлса-да, наср-назм аралаш қилинган Хомуший таржимасининг шеърӣ қисми арузда бўлганлиги тарафидан ҳозирги таржимонларга вазнқалити ва, қисман, услубий калит бериши мумкин эди.

Юқорида айтилганлардан автор «Минг бир кеча», «Қалила ва Димна», «Қобуснома» сингари ҳамда бошқа кўплаб шарқ классик адабиёти обидаларининг Октябрь инқилобидан олдинги, шунингдек, ғарб адабиёти ва рус адабиёти асарларининг революциядан кейинги дастлабки даврларда яратилган таржималарининг академик наشرينи чиқаришни зарур деб ҳисоблайди. Тарих, тажриба, сабоқ ва, қисман, эстетик қиммати жиҳатидан бундай нашрлар катта аҳамиятга эга.

Эквивалентлик даврма-давр, поғонама-поғона, босқичма-босқич амалга ошади. Масалан, «Шоҳнома»нинг Хомуший таржимасига қараганда янги таржимаси ўзи-

нинг назмий тўқислиги билан асл нусхага яқин. Лекин бу таржиманинг Абулқосим Фирдавсий нусхасига яқинлиги ҳам бирламчи шеъррий тажриба эканлиги билан белгиланади. Бу тажриба келажакда мазкур эпопеянинг аруз вазнида яратилиши эҳтимоли бўлган улкан ижодий ишни тайёрлайди, унга замин ҳозирлайди.

Таржимага қўйиладиган талаб, унинг принциплари тадрижий равишда ўзгариб боради. Ватан адабиётининг ўзи ҳам доимо бир маромда турмайди, ўсиб-улғайиб, раиғ-баранг жанрлар, янги формалар ва услублар ҳисобига бойиб, жаҳон адабиёти ютуқларини ўзида сингдириб, унга уйғунлашиб бораверади. Демак, шунга мувофиқ тарзда бегона адабиётни таржима қилишининг характери, босқичлари ҳам ўзгаради. Адекват таржима яратиш жараёнига тадрижий тараққиёт давомида синаб кўрилган тажрибалар, эришилган ютуқлар кучли таъсир кўрсатади. Натижада бора-бора бир йўла аниқ, бадний баркамол таржимани амалга ошириш имконияти туғилиши ҳам мумкин. «Илоҳий комедия», «Фауст», «Рамаяна», «Шоҳ Эдип»га ўхшаш мураккаб санъат обидалари бизда хийла пухта, ижодий аниқ таржима қилинди. Бу эса ўша А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, В. Шекспир, Ш. Руставели, Т. Шевченко, В. В. Маяковский ва бошқалар давмида таржима қилиш борасида орттирилган анъаналар, бой тажриба замишида рўёбга чиқди.

Бу тажриба яна шунинг тасдиқлайдики, бадний таржима ўзбек адабиёти тараққиёти билан елкама-елка ривожланиб, баравар ўсиб-улғайиб борган тақдирдагина ўзга адиблар томонидан бино қилинган сўз санъати намунаси ўз салмоғи ва тароватини сақлаган ҳолда бизнинг ўзимизники бўлиб қолиши мумкин.

Асқад Мухторнинг Аветик Исаакяндан қилган таржимасида турли халқлар, адабиётлар, адабий-лисоний услублар, миллий ва интернационал алоқалар (арабарман — рус — ўзбек) ажиб бир тарзда уйғунлашиб кетган. Тасвирланган давр, танланган мавзу, адабий жанр, объект ҳамда ўзбек тилининг объектив-тарихий имконияти «Абул Аъло ал-Маъаррий» қасидасини ўғирришда Асқад Мухторга услубий мослаштириш тадбирини дадил қўлланиш имконини берган.

Таржима асарга янги лисоний қиёфа бағишлаб, она тилининг бадий-тасвирий қувватини намойиш этувчи адабий ҳодиса бўлиб қолар экан, таржимоннинг маҳора-

ти, санъаткорлиги ҳам кўпроқ ана шу тил соҳасидаги ижодкорликда кўзга ташланади.

Тилининг қашшоқ ва ғариблиги, бадний ижод иқтидорининг камлиги, шоирона заковат, дид ва истеъдод етишмаслиги таржиманинг рангпар, номукаммал, бетаъсир бўлиб чиқишига сабаб бўлади, асар ички жозибасининг сўнишига олиб келади. Афсуски, кўздан кечирилган завқбахш таржималар билан баробар, асл нусханинг соясинигина эслатувчи, бадний фазилатдан маҳрум суюқ нарсалар ҳам учраб туради. Ҳолбуки, хом-хатала, бўш оригинал асарлар каби, қуруқ «мазмун»ни баён этувчи, ҳароратсиз, шуурсиз таржималар фақат кони зарардир.

**«ФАРҲОД ВА ШИРИН»:
ТАБДИЛ, ТАРЖИМА, ТАЛҚИН**

Алишер Навоий... Бутун ўзбек эли, қолаверса, барча туркий қавмлар учун азиз ва табаррук бўлган бу ном, мана, беш асрдан буён тиллардан-тилларга ўтиб, диллардан-дилларга пайвандланиб, эъозланиб ва ардоқланиб келмоқда. Бунинг сабаби нима?

«Умумнинг яхшилиги учун ишлаб туриб, ўзларидаги олижанобликни яна ҳам кўтарган кишиларни тарих улуғ кишилар деб ҳисоблайди»¹. Улуғ кишиларнинг номи эса ҳеч қачон бир улус ёки мамлакат ичра чегараланиб қолмайди. Бас, буюк Навоийнинг доврўғи ҳам фақат туркий халқлар орасидагина эмас, балки аста-секин бутун мағрибу машриққа ёйилиши ҳайратомуз гап эмас эди.

Ҳали ҳеч ким Навоий ва унинг асарлари номи ер куррасининг қайси бурчакларига етиб борганлигини акс эттирувчи ўзига хос бадий-жўғрофий таржима харитаси тузган эмас. Тўла бўлмаган маълумотларга кўра, «Мажолисун нафос» XVI асрда форс тилига Фахрий бин Султон Муҳаммад Амирий, Муҳаммад Қазвиний ва Шоҳали Абдуали Нишопурий томонидан уч марта таржима қилинган. Христофор Арманийнинг Навоий вафотидан атиги 56 йил ўтгандан сўнг, 1557 йилда итальян тилида чоп этилган «Сарандиб шоҳининг учовлон ўғлини саёҳати» асари буюк ўзбек шоири қаламига мансуб «Сабъаи сайёра» дostonидаги «Баҳром ва Дилором» ҳикояси заминида яратилган бўлиб, бу асар немис, француз голланд тилларида ўн бир марта нашр этилган. XVII аср грузин шоири Цицишвили Навоийнинг «Сабъаи сайёра» дostonини эркин таржима қилиш асосида ўзининг «Етти гўзал» дostonини яратган. XIX асрнинг охири, XX

* Ушбу иш дастлаб Комилжон Жўраев ва Султонмурод Олимовлар билан ҳамкорликда ёзилган эди. Ҳозир ҳам мавзу кенг монографияк планда биргаликда давом эттирилмоқда.

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 1-том, 406-бет.

аср бошларида «Муҳокаматул луғатайн» турк ва татар тилларига ўгирилган.

Ўзлари тузган хрестоматияларда Алишер Навоий асарларидан парчалар берган, унинг ижоди билан шуғулланган Фарбий Европа ва рус шарқшунослари орасида француз Катремер, Паве де Куртейль, инглиз М. Белен, Э. Браун, рус И. Н. Берёзин, М. Никитский, Н. И. Ильминский, В. В. Вельяминов-Зернов, В. В. Бартольд ва бошқаларнинг номлари учрайди.

Алишер Навоий асарлари асосида тузилган луғатларни ўрганишнинг ўзи катта бир мавзу. Булар орасида шоирнинг вафотидан сал кейин форс тилида яратилган «Бадоеул луғат», «Чор девон» асосида тузилган «Луғати Навоий», XVI асрда Туркияда тартиб берилган «Абушқа», XVIII асрда бунёд этилган «Санглоҳ» ҳамда «Ал-луғату ало лисонин Навоий», «Луғати чигатойи ва турки усмоний»ларни кўрсатиш мумкин. Хусусан, Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобир асарлари асосида XIX асрда Парижда француз шарқшунос олими ва таржимон Паве де Куртейль томонидан тузилган изоҳли луғат диққатга сазовордир. Бу луғатда Навоий, Бобир ва Абулғози Баҳодирхон сўзлари француз тилида изоҳланиб, уларнинг бадиий ҳамда илмий асарларидан намуналар келтирилган.

1972 йил маълумотига кўра, СССРда Алишер Навоий асарлари 17 тилда 87 марта 979 минг нусхада нашр қилинган. Қизик: Навоий зуллисонайн шоир сифатида икки тил — қадимги ўзбек ва форс тилларида ижод қилган бўлса, эндиликда таржима туфайли йигирмалаб, ўттизталаб халқларнинг тилларида сўзламоқда! Таржима мўъжизаси туфайли у инглиз, немис, француз, итальян, рус, украин, озарбайжон, қирғиз ва бошқа халқлар билан уларнинг ўз тилларида «мулоқотда» бўлмоқда.

Буюк мутафаккир вафот этган санадан буён ўтган давр ичида турли вақтларда, турфа тилларда сўзлашувчи халқларнинг катта ақл эгалари томонидан шоирнинг баракали ижодига мурожаат этиш тарзини бир зумгина мушоҳада қилинса, булар орасида қайта яратиш ёки таҳлил билан бевосита ёхуд муайян даражада боғлиқ бўлган табдил, таржима, тақлид, татаббу, шарҳ, луғат ва ҳоказоларнинг турли-туман кўринишларини учратиш мумкин. Ўз навбатида буларнинг ҳар бири ўз йўсини, йўриги, мақсади, услуби, мақоми, имконияти, қондаси, таомили тарафидан ранг-барангдир.

Ҳар бир давр Навоийни ўзича тушунди. Ҳар бир давр унинг ижодидан ўз маслаги ва эътиқодига мос оҳангларни қидирди. Ҳар бир халқ унинг даҳосига ўзича баҳо берди. Навоий ўз йўлида — ягона, аммо уни тушунувчилар, талқин ва тадбиқ этувчилар, ундан мадад ва кушод истовчилар кўп ва хилма-хил эдилар.

Бизда навоийхонлик ва навоийшунослик ҳозиргача, хоҳ адабий-эстетик томондан, хоҳ тарихий-социологик ёки фалсафий тарафдан бўлсин, асосан, Навоийни асл нусхаси — оригиналида тушунтириб беришдан, таҳлил ва талқиндан иборат бўлиб келди. Навоий маҳоратининг сирларини очиб бериш, асарларининг турли-туман нашрлари асосида ягона, илмий пухта матнини тайёрлаш, бу нашрларни шарҳ, талқин ва луғат билан таъминлаш, алоҳида олинган ҳар бир дostonи ва ғазалини атрофлича, чуқур қиёсий ўрганиш навоийшунослик фанининг ҳозирги тараққиёт босқичида долзарб масалалардан бўлиб қолмоқда. Хусусан, Навоий асарларининг луғатини барпо этишдек ғоят муҳим бир ишни бундан кейин сира ҳам кечиктириб бўлмайди. Шунини айтиш керакки, «Навоий луғати» фақат тарихий-лисоний, адабий-услубий аҳамиятга молик бир масалагина эмас. Бундай луғат ўзбек тилининг тараққиёт эволюциясини кузатиш, жуда кўп сўз ва ибораларнинг пайдо бўлиш тарихи ҳам этимологиясини аниқлаш, сўз маъноларининг ўзгариши қонуниятини аниқлашга имкон беришдан ташқари, энг муҳими, ҳозирги ўзбек адабий тилининг ривожланиш тенденцияларини белгилашга кўмаклашадиган ва уни янада бойитиш манбаларидан бири бўлиб қолади.

Бизнингча, Навоий асарларининг хорижий ва қардош халқлар тилларига қилинган қадимий ва замонавий таржималарини узил-кесил аниқлаш, уларни таснифлаш ҳамда илмий асосда ўрганиш, бу соҳада тўпланган бой тажрибани умумлаштиришга киришиш вақти етди. Шоирнинг асарларини, аввало, таъбир жоиз бўлса, ҳозирги ўзбек тилининг ўзига бир карра «таржима» қилиш, тўғрироғи, уларнинг насрий баёнларини яратиш ва нашр этиш иши катта аҳамиятга эга. Бу тарафдан, кейинги йиллар ичида Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида «Хамса» туркумидаги «Ҳайратул аброр» (А. Ҳайитметов, 1974), «Фарҳод ва Ширин» (Ғафур Ғулом, 1975), «Лайли ва Мажнун» (Амин Умарий ва Ҳусайнзода, 1976), «Сабъаи сайёра» (Иноят Махсум, 1977) дostonларининг насрий баён-

лари дастлабки уриниш, илк тажриба сифатида «Навой асарлари луғати»нинг (Порсо Шамсиев, Собиржон Иброҳимов, 1972) чоп этилиши жуда катта, хайрли, таҳсинга сазовор иш бўлди.

Эндиликда бу насрий баёнларни аслига қиёсан ўрганиш, шу йўл билан Алишер Навоийнинг маънавий-ғоявий, образлар дунёсини янада чуқурроқ тушуниш, шеърятининг ўзига хос, такрорланмас гўзаллиги, тилининг бойлиги, ҳар бир асариди мавзу ва мўдлао тақозоги билан услубининг ўзгариши ва ранг-баранг товланишларини кузатишга кенг йўл очилди.

Алишер Навоий ва Фафур Гулом

Ўзбек адабий тилининг асосчиси, мутафаккир шоир Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони таъдиди давримизнинг атоқли файласуф-шоири, зукко олим, улкан сўз устаси Фафур Гуломнинг қаламига мансуб. «Алишер Навоий ва Фафур Гулом» — бу жуда катта, мураккаб, масъулиятли ва шу билан бирга, деярли ўрганилмаган мавзу. Фафур Гуломнинг Алишер Навоий меросига муносабати ўзининг кўп томонламалиги билан ажралиб туради. У социалистик қурилишлар даврининг оташин, авангард, курашчан шоири, инсонпарвар, изчил интернационалист қалам соҳиби сифатида ўзбек халқининг бебаҳо, улкан маданий, адабий-тарихий арсенали ҳисобланмиш улуғ бобомиз Навоийнинг ижодидан кўп нарсани ўрганди. Бу ўрганишнинг мазмун ва мундарижаси, шакли ва самараси ғоятда хилма-хил. Фафур Гулом Алишер Навоийнинг қабрини зиёрат қилиб, унинг даҳоси қаршисида таъзим этаркан, хаёлидан кечмиш фалсафий фикрлар дур бўлиб тўкилганида; турли даврларда устод шоирнинг сиймосига бағишланган шеърлар битганида; олим сифатида мутафаккирнинг асарларини тўплаш, унинг ижодини ўтмиш маданий меросини авайлаб сақлаш ва социалистик қурилиш манфаатлари йўлида ундан фойдаланиш талаблари мавқеидан туриб тўғри талқин этганида; Навоий асарларининг танқидий матнини тайёрлаш ва уларни турли тилларга, биринчи галда рус тилига таржима қилиш ишларига бош-қош бўлганида; шоир яшаган узоқ ўтмишдаги алғов-далғовли потинч феодал ҳаётнинг мудҳиш, зулматли воқелиги билан унинг хаёлот оламида мислсиз бадний образларда яратилган, тенглик, дўстлик, биродарлик асосига қурилган жамият ҳақидаги мусаффо орзу-умидлари ўрта-

сидаги зиддиятни муқояса этганида; Навоийнинг бадий утопияси билан бизнинг реал совет воқелигимиз ҳақиқатини юзма-юз келтирганида,— хуллас, ҳар кун, ҳар он шоир — шоирни ўрганди, уни бошқаларга ўргатди, тарғиб, ташвиқ ва тадбиқ қилди.

Ғафур Ғулом ўзининг буюк шоирга бўлган ихлосини «Алишер» шеърининг сўнгги бандида шундай ифодалайди:

Дурахшон юлдузлар сари ўқирган
Буйнида запжиру қалби озод шер,
Инсоний муҳаббат, меҳр ила вафо
Эрку бахт тимсоли улуғ Алишер.

Алишер Навоий ижоди Ғафур Ғулом учун битмас-туганмас хазина эди. Навоий ижодини чуқур билмай туриб Ғафур Ғулом поэзиясининг қалбини, чуқур адабий-тарихий илдизларини аниқлаш қийин. Навоий ижоди кўпгина ўринларда Ғафур Ғулом шеърияти учун бамисоли тарихий фон, манба, сарчашма, ишора, объект бўлиб келади.

Оқара бошлади сочу, тўкила бошлади тиш
Сафар яроғин қилғилки, тушти бошингга иш.
Йигитлигим борибон, қелди бошимга қарлиғ,
Фано йўлинда бу янглиғ эмиш — боришу келиш.

Бу — Алишер Навоий фалсафаси.

Қариган бошимда сочининг қайғуси,
Баъзида оқини, қорасин кўриб,
-Баъзида қизим ҳам қирқ кокил ўриб,
Сочини тарайди келмай уйқуси.
Баъзида чаккага қўяди гажак,
Энсам ҳам қотади қилигин кўриб.
Гўски мен эккан гуллар югуриб,
Боғимни ўради мисли гулпечак.
... Уғил-қизларимнинг сочини слаб,
Бахтини тилайман, доим вақтим чоғ.
Аммо тушган тишу сочимни кўриб,
Мендан кулмоқдадир эскиган тароқ.

Бу — Ғафур Ғулом фалсафаси.

Инсон ҳаётининг ибтидо ва интиҳодан иборат эканлиги ҳақидаги бу рубоий ва шеър, аслида, бир хил фикрни ифодалайди. Уларда ҳатто деталлар ҳам айнан бир, ўхшаш (соч ва тиш). Ҳатто «кулаётган эски тароқ»

ҳам «Фарҳод ва Ширин»дан олинган. Бироқ шеърнинг руҳи (бахтли кексаллик тараннуми), оҳанги ва маъноси (мамнуният, оптимизм) ҳамда услуби (юмор, қувноқлик кайфиятининг ғафуруна ифодаси) замонавий, оригиналдир.

«Фарҳод ва Ширин» достонини мавжуд ишончли манбалар — қўлёзмалар асосида нашрга тайёрлаш, унинг мазмунини насрда баён этиш Ғафур Ғуломнинг ўзбек навоийшунослиги пойдеворини қурганлардан бири эканлигидан далолат берса, илмий ва бадий ижодда Навоийнинг қайта-қайта қаламга олиниши унинг етук навоийшунос олим ва комил навоийсевар шоир бўлганлигини кўрсатиб туради.

Дилим равшанлиги ҳиссим йўлида офтоб айлаб,
Мозоринг бошида турмакдадурмен сарҳисоб айлаб,
Қулогинг сўз эшитмас бўлса ҳам қалбдан хитоб айлаб,
Ватандошлар саломин неча жилдли бир китоб айлаб,
Навоий деб Мусаллога келибмен интихоб айлаб.
(«Алишер Навоий қабри устида» мухаммасидан)

Ғафур Ғулом доҳиймиз В. И. Лениннинг Л. Н. Толстой ижодига берган баҳосидан фойдаланиб, Октябрь инқилбидан аввал республикамиз аҳолисининг тўқсон фоизи буюк мутафаккир Навоий ижодидан бебаҳра қолганлигини қайд этаркан, бу санъаткорнинг ижодини ҳам умумхалқ мулкига айлантириш учун революцион тўнтариш, социалистик инқилоб қилиш керак эди, деб қайд этади. Улуғ Октябрь Навоий ижодини умумхалқ мулкига айлантирди, унинг барча асарлари кўплаб нашр этилишиндан ташқари, аллақанча китоблари рус, украин, тожик тилларига таржима қилиниб, жаҳон миқёсида кенг тарқалганлигига сабаб шуки, «фақатгина ўзбек маданияти, ўзбек тарихи учун эмас, балки жаҳон маданияти ҳазинасини бебаҳо дурдоналар билан бойитган бу буюк зот, айни чоқда ўзбекнинг ҳам, руснинг ҳам, лотишнинг ҳам, тожикнинг ҳам, ҳиндининг ҳам, яъни озодлик севгувчи бутун инсониятнинг ўлмас фарзанди, муҳтарам шоирдир»¹.

Шуниси таҳсинга лойиқки, Ғафур Ғулом «бутун инсониятнинг ўлмас фарзанди» бўлган улуғ зот — Алишер Навоий асарларининг кўплаб халқлар тилларига кўплаб таржима қилинишидан манфаатдор адиб, мерос соҳиби

¹ Ғафур Ғулом. Адабий-ганқидий мақолалар, I-том. Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1971, 111-бет.

сифатида жонбозлик кўрсатди. У Навоий асарларини таржима қилишга киришган адибларга ҳар томонлама кўмаклашар, уларга маслаҳатлар бериш ва йўл-йўриқ кўрсатишдан сира чарчамас эди.

Ўзбекистон халқ шоири Миртемир қаламкаш аҳбоби Фафур Гуломни эслаб ёзган бир ишида («Ўтнафас») қуйидаги воқеани келтиради:

«...Улуғ Навоий юбилейига тайёргарлик кезлари эди. Москвадан Владимир Державин, Лев Пеньковский каби таржимонлар келишгану Навоий дostonларининг таржимаси бошланган эди. Лев Пеньковский, негадир, нашриёт билан келишолмай қолгани, қайтиб кетмоқчи бўлгани ўша кунидек Фафур оғага ҳам маълум бўлди. Ёзувчилар уйда Лев Пеньковский учраб қолди. Фафур оға уни излаб келган бўлса керак, дарров гап қотди:

— Вeдь ты потомок Навои*, — Лев Пеньковский бир зумда ўзга тусда ярқираб кетди, оғзи қулоғида:

— Фафур ака величает меня — потомком Навои. Я останусь!**

Шундан кейин Фафур Гулом ва таржимон нашриётга бошлашиб кетишди, шарт-шароит таржимон кўнглидагидек бўлди»¹.

«Фарҳод ва Ширин»ни немисчага ўгиришни дилидан ўтказган катта таржимон Альфред Курелла иш юзасидан маслаҳатлашиб олгани Тошкентга, Фафур Гуломнинг уйига ташриф буюради. У аллома шоирдан Навоий ғазалларини асл нусхасида, яъни қадимги ўзбек тилида овоз чиқариб ўқиб беришни илтимос қилади. «У ўқирди, мен эса жон қулоғим билан тинглардим, — деб ҳикоя қилади Альфред Курелла. — Гарчанд ўзбек тилини тушунмасам ҳам, Навоийнинг овози, оҳанги, мусиқасини Фафур Гулом тилидан эшитар, буни дилимга жо қилишга, эса сақлашга бутун вужудим билан интилардим».

Фафур Гуломнинг тилида ҳам, дилида ҳам Алишер Навоийнинг руҳи барҳаёт эди.

Рус лисонида нағма-соз айлаб...

«Фарҳод ва Ширин» — «Хамса»даги йирик шеърин романдир. Асарнинг бой гоъвий мазмуни, адабий-эстетик моҳияти адабиётшунослигимизда кенг ўрганилган,

* «Сен ахир, Навоий зурриёдисан-ку».

** «Фафур оға мени «Навоий зурриёдисан» деб сийладилар. Қолганим бўлсин!»

¹ Миртемир. Тингла, Ҳаёт! Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974, 158—159-бетлар.

унинг русча таржимаси эса чуқур илмий, қиёсий таҳлил-га муҳтождир. Шеърий системаларнинг бир-бирига қанчалик мувофиқ ёки номувофиқлиги, рус ва ўзбек шеърининг ритмик структураси, вазн, асл нусха ва таржима тилларида шеърий конфигурациянинг мослашувлик хусусияти, бўлак тилга ўгирилган ўзбекча шеърнинг шаклан ва мазмунан китобхонга таъсир этиш даражасини аниқлаш таржима санъатининг кам ишланган масалаларидан бўлиб қолмоқда.

Лев Пеньковскийнинг Ўзбекистондаги ижодий фаолияти 30-йилларнинг ўрталаридан, яъни Навоий достонини рус тилига таржима қилиш давридан бошланади. У СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, профессор Е. Э. Бертельс, асарни рус тилига сўзма-сўз ўгириб, унинг тағламасини (подстрочнигини) яратган З. Аксаков, профессор В. М. Жирмунский ва шоир Ҳамид Олимжонлар ёрдамида қадимги ўзбек шеърий структураси, жанрлари, вазн системаларини астойдил ўрганди. Таржимон ўзбек халқининг қадимги маданий, бой адабий меросига хайрихоҳлик, чуқур ихлос билан ёндошди. Турколог ва навоийшунослар, замондош ўзбек ёзувчи ва шоирлари билан қалин дўстлик ва ижодий алоқалар, ўзбек адабиётига, айниқса, Алишер Навоий асарлари ҳамда халқ оғзаки ижодига бўлган меҳр-муҳаббат туйғулари, улуғ мутафаккир шоирларнинг даҳоси олдида таржимон сифатида ўзини бурчдор ва масъул деб ҳис этиш — буларнинг барчаси Л. М. Пеньковскийнинг маҳорат йўлини белгилаб ва ойдинлаштириб борди. Бу сингари «ғайри лисоний» (экстралингвистик) омиллар эса таржима жараёнига кучли таъсир кўрсатади. Таржимоннинг Навоий асарлари устида қунт билан ишлаганлиги учун ҳам асарнинг сюжети ва воқеа-ҳодисаларнинг ранг-баранглиги, композиция ва образлар системасининг яхлитлиги, Навоийнинг тил ва шеърий услубининг ўзига хос томонлари русча таржимада анча мукамал акс этди.

«Фарҳод ва Ширин»нинг таржимаси 1940 йилнинг бошида ниҳоясига етди. У аввал «Литература и искусство Узбекистана» журналининг 2—6-сонларида, сўнгра шу йили баъзи боблари алоҳида китоб бўлиб босилиб чиқди. Асар 1943 йили рус тилида тўла чоп этилди. Бу Ватан ҳимояси тақдири ва ташвишлари билан банд бўлган жонажон партия ва ҳукуратимизнинг улуғ шоир хотирасига, унинг даҳосига чексиз ҳурмати, совет халқининг ғаддор душман устидан тўла ғалаба қозонишга

бўлган комил ишончи ва умиднинг ёрқин тимсоли бўлиб гавдаланди.

Достон рус тилига муваффақиятли ўгирилгани учун жозибали, мафтункор, таъсирчан бўлиб, қандайдир кўринмас сирли ришталар билан китобхоннинг диққатини ўзига жалб қилади. Уни эҳтироссиз, завқ-шавқсиз, лоқайд ўқиш мумкин эмас. Шеърий романнинг чуқур фалсафий мазмунини талқин қилишда, янгича услубий тадбирларни қўллаш, бадиий тасвир воситаларини кашф этишда шоирона журъаткорлик, доноларнинг олтин сўз бисотидан олинган ҳикматли ибораларни ижодий равишда рус тилида қайта яратиш давомида Навоий даҳосига содиқликни кўрмаслик мумкин эмас.

Таржимон олдида кўндаланг бўладиган энг катта тўғаноқлардан бири — асл нусха билан таржима тилларидаги шеърий системанинг монанд эмаслигидир. Агар шу «номойандлик» ёки тўғаноқ қанчалик бартараф қилинса, бошқа тилда асл нусханнинг адекват нусхасини яратиш шунчалик осон бўлади. Рус шеъриятида аруз ҳамда унинг классик вази шохобчаларидан бири бўлган ҳазажнинг йўқлиги, ҳар иккала тилда шеър просодиясининг турли характердалиги асарни бекаму кўст, эквиритмикавий тарзда (ритма-ритм) ўгириш имконини деярли йўққа чиқаради. Адабий анъаналарни халқаро айирбошлаш факти ўзбек ва рус шеърий системаларини бирмушча яқинлаштиришга олиб келса-да, бу улардаги ўзига хосликни, асосий фарқларни йўқота олмайди.

Л. Пеньковский достоннинг шеърий тўқимасини диққат билан ўрганиб, байтлардаги оҳангдорлик, кўпинча, музакаррий қофияли (шеърда сўзларнинг охириги бўғини ургули қофиядан иборат) беш туроқли ямбнинг оҳангига ўхшашлигини аниқлайди ва таржимага худди шу рус классик шеърий вазнини танлайди. «Аmmo тажрибали, дидли китобхон,— деб ўз тадбирларидан огоҳ этади таржимон,— «Фарҳод ва Ширин» нинг беш туроқли ямб билан қиллинган таржимаси бошқачароқ жаранглаётгани, бу классик вази қандайдир янгича оҳанг касб этганлигини сезмай иложи йўқ» (34—35).

Шабистонида туғди бир янги ой
Янги ой йўқки, меҳри олам орой.
Очилди боғида бир оташин вард,
Демайким вард, балким шуълаи дард.¹

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 15 томлик, 7-жилд. «Тошкент» нашриёти, 1964, 33-бет.

Насрий баёни: «Унинг тунги оромгоҳида янги бир ой туғилди. Ой эмас, балки оламни безагувчи бир қуёш туғилди. Боғида эса бир оташин қизил гул очилгандай бўлди. Йўқ, гул эмас, балки дард шуъласи юз очди».¹
Таржимаси:

Иль новый месяц так взошел светло?
Не месяц — солнце новое взошло.

Не солнце — роза. Но ее не тронь,
Не роза расцвела — возник огонь².

«Фарҳод ва Ширин» учун танланган вазн — хазажнинг парадигмаси қуйидагича: V — — — V — — —

Аруздаги чўзиқ бўғин мусиқаси жиҳатидан рус шеъриятидаги мунтазам алмашилиб турадиган урғули кучли бўғинга бир қадар ҳамоҳанг жаранглагандай туюлади: V — V — V — V — V —

Аммо шуни назарда тутиш керакки, классик арузда, силлабо-тоник шеърдагидек, урғули ва урғу тушмаган бўғинлар мунтазам алмашилиб турмайди. Шунинг учун ҳам ундаги ритмик бўлақлар билан туроқлар ўртасига тенглик аломатини қўйиш мумкин эмас.³ Бироқ, шунга қарамасдан, Л. Пеньковский яратган янги рус шеъриси «арузий мақом» тарзи бир қадар намоён бўлганга ўхшайди.

Шеърин таржима: тасвирий-услубий бунёдкорлик

Буюк немис шоири Гёте айтганидек, ижодий иш жараёнида асл нусха ичига сингиб кетаётган таржимон озми-кўпми ўз миллатининг оригиналликдан четлашади⁴. Худди шундай «четлашув»ни Л. Пеньковский тажрибасида ҳам яққол кўрса бўлади. У рус совет поэзиясига шаклан ва услубан ўзбек классик назмига ўхшаш янги шеър киритди.

¹ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Насрий баён муаллифи Фафур Фулом. Насрий текстни айрим тўлдиришлар билан қайта нашрга тайёрловчи А.Ҳайитметов. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1975, 21-бет.

² Алишер Навоий. Сочинения в 10-ти томах, т. 4. Изд-во «Фан», Т., 1968, с. 19.

³ Қаранг: В. М. Жирмунский. Тюркский героический эпос. Изд-во «Наука», Л. 1974, с. 644—648.

⁴ Қаранг: О. Кундзич. Слово и образ. Изд-во «Советский писатель» М., 1973, с. 155.

Эътибор қилинг:

Он сердцем чист был и очами чист
Всем существом, как и речами,— чист.¹

Навоийда:

Демонким кўнгли поку ҳам кўзи пок,
Тили поку сўзи поку ўзи пок.²

Стал все сильнее дуть из облаков,
Ронял на землю ртуть из облаков (59).

Навоийда:

Ҳаво доғи булутдин кийди синжоб,
Булут доғи ҳавога сочти сиймоб (346).

Плечами уши закрывал — и зяб,
К груди колени прижимал — и зяб (60).

Навоийда:

Кафин оғзи била муфлис дам айлаб,
Ики тиз кўкси ичра маҳкам айлаб (346).

Заговорит — не речь,— чудесный мед,
Харварами мог течь словесный мед (184).

Навоийда:

„Лабидин жон томб бибёр-бисёр“
Сўзидин шаҳд оқиб хирвор-хирвор (452)

Байтлардаги ҳозирги ўқувчига тушунарли бўлмаган айрим сўзларга изоҳ беришга тўғри келади: *синжоб* силовсин терисидан тикилган пўстин; *муфлис* бечора; *шаҳд* асал, бол; *хирвор* бир эшак кўтарарлик юк (оғирлик ўлчови). Ўзбекча нашрда *хирвор* сўзи «хирвор» деб бузиб ёзилган).

Баъзи ўринларда асл нусха билан таржима ўртасида тафовут бор, айрим тафсилотлар тушиб қолган ё ўзгарган. Иккинчи байтда тасвирланишича, осмон булутдан

¹ Алишер Навои. Сочинения в десяти томах, т. IV. Изд-во «Фан», Ташкент, 1968, с. 26.

² Алишер Навоий. Хамса. Нашрга тайёрловчи Порсо Шамсиев ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, Тошкент, 1958, 320-бет.

пўстин кийган; Навоий «пўстин» ўрнида форсча *синжоб* калимасини қўллаган экан, образлилик ва қофия тақозоси билан иккинчи мисрага *сиймоб* сўзи асос қилиб олинган.

Пеньковский ҳам ана шу бадий мантиқдан четга чиқмаган ҳолда, байтни ҳатто радиф билан ўғираркан, иккинчи мисрадаги «сиймоб»ни қофияга асос қилиб олади ва шундан келиб чиқиб, *ртуть* сўзига *дуть* феълени қофиялайди. Шундай қилиб, асл нусхадаги «булутдан пўстин кийган осмон» таржимада «булутлар аро пастга уфураётган» табий-муъжизавий бир кучга айланади.

Учинчи байтда совуқда қолган киши кафтларини ўзининг дами билан иситишга уринса, таржимада у изғириндан қулоқларини тўсишга ҳаракат қилиб, елкаларини қисади. Умуман, агар Алишер Навоийда кишининг ички руҳий олами, қилиқлари, хатти-ҳаракатлари тасвири билан буларнинг русча ва бошқа тилларга қилинган таржималарга қандай кўчганлигини муқоёса қилиб, олинган маълумотларни чизма тасвирда ифодаланса, гоҳо бир-биридан тамомила фарқ қиладиган турлича ҳолат ва қиёфалар сурати қоғозга тушган бўлар эди!

Таржимада бадий-психологик манзара, ҳолат, вазият, тафсилотларнинг асл нусхага мувофиқ бўлиши жуда муҳим нарса. Тафсилотларнинг аниқ бўлиши фақат оригинал реалистик адабиётгина эмас, балки реалистик таржима учун ҳам жуда зарурий шартлардан биридир. Аммо ҳозир гап бошқа томонда. Масала асл нусха билан таржима ўртасидаги зоҳирий муқобилликда эмас, балки таржиманинг асл нусхага ботиний ҳам-оҳанглигидадир. Таржима нима? Таъбир жоиз бўлса, математика тили билан айтганда, бу—ёзувчи ёки шоир томонидан таржимонга берилган масала. Таржимон бошқа миллий, тарихий, адабий муҳитда, ўзга тил материали асосида ана шу масалани ечиши керак. Бу ишнинг битта ўнғай томони шундаки, таржимон масалани ечиш устида бош қотириб ўтириши ҳожат эмас — автор томонидан фақат масаланинг шартларигина берилмаган, балки унинг ечими ҳам тақдим этилган. Ҳозиргина биз буни «ўнғай иш» деб айтдик. Аслида эса ишнинг бутун инжиқлиги — масаланинг таржимонга автор томонидан «ечилган ҳолда» тақдим этилганидадир. Масаланинг шартларини ўзгартиришга таржимоннинг ҳадди сифмайди. (Адабиётда шартлари ўзгартириб ечилган масала оригиналлик билан таржиманинг чапишувидан ҳосил бўлган учинчи адабий-эстетик воқе-

ликни келтириб чиқарадики, бунинг номини «назира», «татаббу», «ўхшатма» дейилади. Умуман олганда эса шартлари асосли равишда ўзгартириб ечилган масала *оригиналлик* касб этади.) Бас, таржимон авторнинг барча шартларига собит қадамлик билан қатъий риоя қилган ҳолда, ечимни ўзгартиришга олиб келадиган эркинлик ҳолатларига йўл қўймаслиги лозим. Ундай бўлса, таржиманинг ижодийлиги ва сўз санъати эканлиги қасқда қолади?

Маълумки, дефиницияларининг аниқлиги, қондаларининг пухталиги, теоремаларининг қатъийлиги билан бошқа фанлардан ажралиб турадиган математикада ҳам ўзига хос *ижодийлик* бор: ҳатто қатъий шартлар асосида ифодаланган масалани ҳам бир нечта (баъзан ўнлаб) йўллар, усуллар, вариантларда ечиш мумкин. Худди шунингдек, айни бир авторнинг муайян асарини маълум бир тилга бир неча марта таржима қилишга йўл қўйилади. Бир-биридан жиддий фарқланадиган бу таржималарнинг ҳаммаси ҳам (агар улар оригинал таржима бўлса, албатта) «аслига тўғри», мақбул ҳисобланади. Чунки бир таржиманинг ўзида асл нусханинг бир йўла юз маъносини кашф қилиб бўлмайди — юзинчи маъно «дилда» бўлади.

Рус поэзиясида аруз бўлмаганидек, ўзбек шеърятини ҳам ямб йўқ. Бундай қараганда, ямб билан аруз ўртасида ер билан осмонча фарқ бор. Бир-биридан йироқ бўлган бу икки шеърый система ва анъанани «омухта» қилишда таржимон журъат билан қалам сурган. У рус ямбига асл нусхадаги ихчамлик ва эмоционалликни сақлай оладиган, янги оҳанг берувчи радифли қофия киритган. Натижада қандайдир — учинчи — она тили ва бўлак тиллардаги шеърый унсурлар омухтасидан иборат янгича назмий муштараклик барпо этилган.¹

«Фарҳод ва Ширин» достонининг русча матни асл нусхага «тенг қийматли» эканлигини белгилаш учун ўзбекча оригинал билан унинг русча ўнта нашри қиёслаб чиқилди, нашрдан-нашрга кўчишда асар мазмуни ўзгариш-ўзгармаслиги аниқланди. Кузатишлар шуни кўрсатадики, таржиманинг учинчи нашри (Тошкент — 1943, Москва — 1946) унинг аввалгиларидан (1940) деярли фарқ қилмайди. 1948 йилги нашри эса, айрим образли воситаларни беришда 1943 ва 1956 йил нашрларидан

¹ О. Кундзич. Слово и образ. Изд-во «Советский писатель», М. 1973, с 156.

фарқ қилмаса ҳам, бир хил жойларда бутунлай янги таржимага ўхшаб кетади. Таржиманинг ўнта наشري ичида фақат 1968 йилгиси алоҳида ўрин эгаллайди, чунки у бошқаларига қараганда тубдан қайта ишланган ва асл нусхага анча яқинлаштирилган.

Алишер Навоийнинг заковати, истеъдоди фавқулодда бой ва ранг-баранг шеърий тасвирий воситалардан фойдаланишда ажойиб намуналар яратадики, бадий маҳоратнинг бу ўзига хос томони Навоий даҳосига сидқидил хизмат қилган ва хизмат қилаётган таржимонлар олдига тил, услуб ва миллий анъаналар билан боғлиқ кўпдан-кўп муаммоларни дадил, мустақил ҳал қилиш вазифасини кўндаланг қўяди.

«Фарҳод ва Ширин» кўтаринки, тантанавор услубда ёзилган. Буни таржимада акс эттириш учун рус поэзияси тарихи бисотидан *сей, узреть, очи, властелин, владыка, всевышний, творец, небо* («худо» маъносида), *архангел, чело* каби сўзлар танлаб олинган. Таржимоннинг усталиги яна шундаки, у полисемантик қатордаги биринчи маъноси деярли йўқолиб кетган сўзларни топиб қўллайди ва шу йўсинда матнга қадимийлик, шартли арханка жилосини беради. Шу тариқа Навоий даври колорити яратилган.

Лев Пеньковский байтни қўш мисра билан берган, бошқача айтганда, унинг учун *байт* асосий таржима бирлиги қилиб олинган. Бироқ у эквилинеар (сатрмасатр) таржима шайдоси эмас. Чунончи, асл нусхадаги бирор байтни унинг таржимаси билан солиштирганда қандайдир «ортиқча» луғавий, тасвирий ва ҳоказо компонентлар борлиги аниқланса ёки буларда «камомат» сезилса, бунини дарҳол таржимоннинг ожизлигига йўйишга ошиқмаслик керак; у бирон жойда «бой берилган» нарсани бошқа бир ўринда тиклашга ҳаракат қилади. Бу— «йўқотилган» бирон қофия, радиф, сўз ўйини, муболага, сажъ, сифатлаш, ўхшатишдан иборат бўлиши мумкин. Шу сабабдан мазкур дoston таржимаси— бу яхлит шеърий организм бўлиб, уни баҳолаганда асарнинг умумий вужудидан юлқиб олинган алоҳида байтлар, мисралар, сўзларни асл нусхасига «номиниал» тарзда муқояса этмасдан, балки уни яхлит ҳолда таҳлилдан ўтказмоқ лозим.

Кишини ютқудек оғзин очиб кенг

Дегил дарбанд ила оғзи эрур тенг.¹

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 15 томлик, 7-жилд. «Тошкент» нашриёти, 1964, 129-бет.

Пасть у него — ущелье, а не пасть:

Взглянуть нельзя, чтоб в обморок не пасть (118).

Шу каби ёйиқ муболагали ўхшатиш ва сифатлашлар, ўхшатма-мажозий конструкциялар воситасида рус таржимони дostonнинг юксак таъсирчан руҳини сингдириб, бундай лафз ҳам услубга кўникма ҳосил қилиб боради.

Ҳарфни таржима қилиб бўладими?

Тўғрироғи, «ҳарфни таржима қилиш лозимми?» тарзида қўйиш керакдай кўринади масалани. Негаки, *ҳарфий таржима* тушунчаси ўқувчида салбий таассурот туғдиради. Рус таржимашунослиги терминологиясида қабул қилинган «буквальный перевод» англатган маъно билан «ҳарфий таржима» ҳамоҳанг бўлганлигидан, мутахассислар бундай усул жоиз эмас, деб ҳисоблайдилар. Бу умуман тўғри. Бироқ ҳозир гап ҳарфма-ҳарф (ҳиж-жалаб) ўгириш усули ҳақида эмас, балки товуш ва унинг ёзувдаги ифодаси бўлган ҳарфга асосланган сўз ўйини, шеърый санъатларни таржимада бериш хусусида бораётир.

Қадимий Шарқ адабиёти намуналари таржимасида жиддий қийинчилик туғдирадиган шеърый санъатларнинг кўпчилиги бевосита араб ёзуви билан боғлиқ бўлиб, буларда шоир ҳарфларнинг шакли, сўзлар имлосига асосланган лисоний семантика ва мантиқдан фойдаланади. «Фарҳод ва Ширин»да Навоий ўз салафлари ҳақида гапириб келиб, ҳар қанча чиройли сўзласанг ҳам, агар сўзингнинг бошланиши эшитувчига номаълум бўлса, бу гапинг ҳеч кимга ёқмайди, деган фикрни шундай асослайди:

Гар имон элга раҳматдин нишондур,

Ва лекин чун алифсиздур, ямондур.

Агарчи шамсни олтун¹ кўрар ҳис,

Вале чун шиндин айрилди, бўлур мис.

Бунинг маъноси шуки, «имон» сўзидан биринчи ҳарф — алифни олиб ташланса «ямон» бўлади, «шамс» худди олтиндай ҳис қилинса ҳам, агар ундан биринчи ҳарф — шин тушиб қолса «мис» бўлади.

¹ Мунажжимлар таълимотига кўра, ҳар бир сайёра бир металл билдиргандек, Қуёш—олтинини англатар эди.

Озарбайжон таржимони бу мисраларни ўгиришда ортиқча тўсиққа учрамаган:

Ўлса «иймон» сўзу раҳматдан нишон,
Алифсиз йозилса, оҳулар «йамон»..
Шамси ҳар бир одам, гызыл едар ҳис,
Башдан «шини» атсан, дўнуб ўлар мис.

«Ямон» асли туркий сўз бўлганлиги учун байтни тожикчага худди ўзидай ўгириб бўлмаслиги аниқ. Аммо на араб ёзувидан, на бу сўзларнинг ўзидан хабарлоб бўлган рус китобхонига бу санъатни қандай қилиб етказиш мумкин? Келтирилган мисралар таржимасида Л. М. Пеньковскийнинг араб ёзуви талқини билан алоқадор санъатларни ифодалашдаги илк тажрибаси, дастлабки уриниши кўзга ташланади. У асл нусхадаги сўзларнинг русча муқобилини қўллаган ҳолда, туркий сўзларнинг ёзилишини талқин этади:

«Алиф» у веры отними — она
Из милосердыя в зло превращена.
Мы в солнце видим золото. Заметь:
«Шин» отпадает — и остается медь».¹

Бу мисраларни ўқиган рус китобхонининг ҳайрон қолиши турган гап: ахир, «вера» сўзида *алиф*, «солнце» сўзида *шин* нима қилсин?

Муаммо ҳам китобат санъатлари қаторига киради. Алишер Навоий Фарҳод номини иккита муаммода яширган. Бу муаммолар асарга шунчаки бадий безак бўлиши учун эмас, балки уларда эндигина таваллуд топган Фарҳоднинг тақдири, ҳаёти, келажаги, ички характери га ишора бор. Бундай муҳим санъатни четлаб ўтиб бўлмаслиги ўз-ўзидан маълум.

Жамолидин кўрингач фарри шоҳий,
Бу фардин ёруди маҳ то ба моҳи.
Қўюб юз ҳиммату иқболу давлат,
Ҳамул фар соясидин топти зийнат.
Бу жавҳарларга чун иснод топти,
Мураккаб айлагач, Фарҳод топти,—

муаммосида «Фарҳод» сўзи: «фарри шоҳий» (шоҳлик нури) дан — «фар» ни ҳамда «ҳиммат», «иқбол», «дав-

¹ Алишер Навои. Сочинение в десяти томах, т. IV, Фархад и Ширин. Изд-во «Фан», Ташкент, 1968, с. 14.

лат» сўзларининг дастлабки ҳарфларини олиб, бир-бирига қўшишдан ҳосил бўлган.

От блеская кросоты его — Луне
Прибавлен блеск и рыбе в глубине.
С царевичем (так было суждено)
И счастье государство рождено (21) —

мисраларида муаммо санъати акс этмаган. Таржимон:

Бу фарни ҳодийи бахт этгач иршод,
Равон шаҳзода отин қўйди Фарҳод —

— байтидаги «фар» ва «ҳоди» сўзларидан муаммо излаб:

Хакан подумал: «В этом смысл найди:
Блеск — это «фар», а знак судьбы — «хади», —

— тарзида янги муаммо яратмоқчи бўлади. Лекин бу муаммонинг «фарр» ва «ҳоди» сўзлари қўшилиши билан осонгина ечилиши (бунинг устига «и» ортиб қоляпти) унинг санъат даражасига кўтарила олмаганлигидан далолат беради. Кўриниб турибдики, ажойиб санъат — жўнгина ўгирилиб, оддийгина ишора — санъат ўрнида таржима қилинган. Ачинарлиси шундаки, озарбайжон таржимони Марварид Дилбозий бу байтни... русчадан ўгирган:

Дели: «фар» — нур демак, бахт иса — ҳоди,
Бундан шаҳзодаё вярди о ады.

Асл нусхада «фар» сўзининг ҳусн маъноси ҳам, нур маъноси ҳам, мажозий-ҳайбат маъноси ҳам англашилади. Таржимада буларнинг фақат биттаси қолган. «Ҳодийи бахт», яъни *бахтнинг йўлини кўрсатувчи, бахт раҳнамоси* таржимада бутунлай ўзгариб, ҳоди сўзи — «бахт»нинг синоними бўлиб қолган. Ҳақиқий муаммо санъати эса назардан четда қолиб кетган.

Лев Пеньковскийнинг китобат санъатларини таржимада акс эттириш юзасидан орттирган бой тажрибаси, ижодий эволюциясини кўриш мумкин. Таржимон аввал асл нусхадаги сўзларнинг русчасини ишлатиб, туркий имлоси ҳақида фикр юритиб кўради, кейин бундай санъатларни эркин таржима қилишга уринади. Аммо бу тажрибаси айтарли натижа бермагач, излана-излана

асл нусхадаги сўзнинг ўзини қолдириб, маъносини изоҳда тушунтиради.

Умуман айтганда, шеърий санъатларни таржимада қайта яратиш борасида учрайдиган асосий тўсиқлар кўпроқ тиллар билан адабий анъаналарнинг узоқ-яқинлигига боғлиқ. Алоҳида олинган бир санъатни турли тилларда акс эттириш имконияти ҳам турлича бўлади. Бу — масаланинг объектив томони. Аммо ҳар қандай таржиманинг тақдирини унинг ижодкори ҳал қилар экан, асар бадиятининг ажралмас қисми бўлган шеърий санъатларнинг қай даражада қайта намоён бўлиши таржимон-санъаткорнинг билими, тажрибаси, таланти ва маҳоратига боғлиқ.

Санъатни — санъат билан...

«Фарҳод ва Ширин» достонида классик шеърий санъатларнинг қарийб барча турларидан мукамил намуналар учрайди. Алишер Навоийнинг гоят юксак санъаткорлик маҳорати бунда ўзининг бутун жилвалари билан намоён бўлган.

Бадий таржимада шеърий санъатларни қайта яратиш шоир услуби асарда акс этган миллий ўзига хосликни беришнинг зарурий шартларидан бири бўлибгина қолмасдан, асл нусханинг бадий ширасини сақлаш, муаллиф фикрларининг эмоционал-экспрессив таъсирчанлигига эришиш жиҳатидан ҳам муҳимдир.

«Фарҳод ва Ширин»нинг русча, озарбайжонча, тожикча таржималарини асл нусха билан чоғиштирганда шу нарса маълум бўладики, ҳар бир санъатни ўзга тилда акс эттиришнинг ўзига хос томонлари мавжуд экан. Улардан айримларини ҳар қандай тилга ўтказибтганда ўз ўрнида қайта яратиш ва бунинг таржимондан бемалол талаб қилиш мумкин бўлса, айрим санъатларни акс эттириш бевосита тиллар, адабий анъаналар ва миллий тафовутларга боғлиқ бўлиб қолади.

«Фарҳод ва Ширин»да ҳар бир бобнинг биринчи байти шу бобда тасвирланадиган воқеаларга бирор инора билан бошланиб, бу «...шундай ҳикоя қилади», «...шундай нақш беради», «...бундай қалам суради» деган ва шунга ўхшаш халқ ҳикоячилигига хос мақомда берилди. Илми бадеъда бу *бароати истихлोल* деб аталади. Бундай санъат яратиш ижодкордан катта маҳорат талаб қилади. Чунки бу мисраларда («Фарҳод ва Ширин»да, асосан, бир байтда) бутун боб воқеаларига

умумий бир ишора бўлиши керак, шу фикр воқеалар занжирини бир-бирига улаб юборишда ҳалқа вазифасини ўтайди.

Достон композициясида ҳам муҳим рол ўйновчи бу санъат таржимонлар назаридан четда қолмаган. Ҳатто асарнинг русча нашрларида бундай бадиий компонентлар уч юлдуз билан алоҳида ажратиб кўрсатилган. Навоийнинг рус таржимони Лев Пешковский кўпгина бароати истиҳлолларни чиройли байтлар билан қайта яратган, айрим ҳолларда эркин таржима йўлидан бориб, янги бароати истиҳлоллар ижод этган. Озарбайжон таржимонлари (Э. А. Воҳид, М. Дилбозий, Н. Рафибейли, Э. Зиятой ва М. Раҳим) ҳам бу санъатнинг талабларига жавоб бера оладиган байтлар ижод қилганлар, аммо бу санъатларнинг кўпчилигида Навоий мисраларининг таровати камайиб, улар содаллашиб, хиралашиб қолган. Масалан, бир қанча бароати истиҳлолларда «қалам» образи қайта-қайта тилга олиनावеради. Навоийда эса ҳар бир бобнинг биринчи байти насрий сарлавҳаларнинг бевосита давомидай бўлиб туюлади. Достонни тожикчага таржима қилган Муҳиддин Аминзоданинг қаламига мансуб бундай санъат намуналари анча жонли ва кўркем бўлиб чиққан.

Табиблар маслаҳати билан касалманд Фарҳодни денгиз сайрига олиб чиқиш ва сув балоси — ҳалокат юз бериши ҳақидаги бобнинг насрий сарлавҳасида *дарё сўзи* (бу ерда «денгиз» маъносида) олти марта, унинг синоними *бахр* икки марта тилга олиниб, сарлавҳа «... ва хоқони дарё талотуми Мулкоро билан Чин мулкига солмоқ ва Фарҳод ишқ дарёсида қолгондек ул хунхор баҳр аро тахта пора узра қолмоқ» сўзлари билан тугалланади-да, қўйидаги бароати истиҳлол санъати қўлланади:

Бу дарё ичра улким бўлди ғаввос,
Чиқорди бўйла дурри маънийи хос.

Диққат қилинса, сарлавҳадаги «ишқ дарёси» билан «Фарҳод тахта пора узра қолган» денгиз бир-бирига ўхшатилиб, улар ўзаро мажозий боғланиб кетган. «Бу дарё» деганда ҳалокат юз берган денгиз ҳам, ишқ денгизи ҳам кўзда тутиляпти. *Ғаввос* сўзида—Фарҳодга ишора бор. Озайбайжон тилига ўгирилган:

Қалам дарйсында сузап бир инсов,
Бу маъно дуруну чыхартды ордан,—

байтида эса «қалам дарёси» дейилиши билан ана шу нозик мажозлар сувга уриб кетганлиги маълум бўлади. Зотан; шеърин матн ичидаги насрий сарлавҳанинг «Фарҳадын хаган ва Мулк-оро ила даниз сафарина чыхмасы» деган қисқа ва қуруқ баёнидан кейин Навоийнинг бундай нозик бадийятига эришиш ҳам амри маҳол.

Худди шунга ўхшаш: «Хусрави Парвез Шириннинг шакар лаблар шоҳи эрканин билиб, висоли нўшин кўнглига ширин қилиб, ширин мақол элчидан чучук сўзлар айтиб юборгани» ҳақидаги бобда:

Рақам қилгон бу сўзу дард розин,
Анингдек чекти бу пайкар тирозин,—

тарзида бароати истиҳлол қўлланилган. «Шоҳи шакарлабон будани Ширинро дониста, ба воситаи хостгори ширин дар орзуи аз лабони гулбўй ширин бўса гирифтани будани худро фаҳмондани Хусрави Парвез»,— жумласидан кейинги:

Рақамсозанда ин қиссаи дард,
Тирози пайкараш ин сон рақам кард,¹—

деган байтда асл нусханнинг барча жилолари сақлаб қолинган, ҳатто унда мавжуд бўлмаган *тарди акс* (сарлавҳада:— ширинсўзан — суханҳои ширин) ҳамда *такрор* (рақамсозанда — рақам кард) санъатлари ижод қилинганки, бу айрим ўринларда ноилоҳ бой берилган шу сингари тасвирий воситалар ўрнини тўлдирадн.

Таржима — йўқотиш ва кашфиёт демак

Таржима бадий жиҳатдан ҳам бекаму кўст бўлиши учун, аввало, асар ҳажман қайта тикланиши керак. Мукамал бадий асарда катта-катта парчаларгагина эмас, ҳатто битта сўзга ҳам муҳим вазифа юклатилган бўлиши мумкин. Айтайлик, бароати истиҳлолни таржимада ифодалаш учун ҳар бир бобнинг гўзал нақши, безаги бўлмиш насрий сарлавҳаларни тўқислигича қайта яратиш лозим. Чунки, юқорида қайд этилганидай,

¹ Ал и шер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Нашриёти Давлатии Тожикистон, Сталинобод, 1958.

достонда мазкур шеърӣ санъатнинг вазифаси ҳам бобнинг қисқа мазмуни — насрий мундарижасини кенг назмий тавсифу тасвирга улаб юборишидан иборат.

Буни тўғри англаган Лев Пеньковский насрий сарлавҳаларнинг ўрнини, вазифасини аниқлаб олиб, шу йўсинда янги, муқобил сарлавҳалар ижод қилган. «Морская гавань. Хаканская флотилия выходит в плавание. Море и морские чудища. Зловещий ветер. Хакан не успевает пересечь в чели. Волна уносит Фархада в бушующее море. Описание морской бури. Гибель флотилии», — деган сарлавҳада, худди асл нухадаги сингарни, *море* (денгиз) сўзи қайта-қайта тилга олинади. Шундан кейин келадиган:

Жемчужину редчайшую для нас,
Извлек нырнувший в море водолаз.¹

мисраларидаги *море* ва *водолаз* сўзлари асл нухадаги *дарё ва гаввоснинг* маъноларини ифодалайди.

Мураккаб шеърӣ санъатлардан бири бўлмиш *ийҳомни* қайта яратиш анча мураккаб. Аввало, таржимада бу санъатни ўз ўрнида тиклаш ҳамма вақт ҳам силлиққина кўчавермайди. Сабаби, қайта яратиш имконияти кўпинча тиллар билан боғлиқ бўлади. Аммо бу санъат таржимон олдига яна бир муаммони кўндаланг қилиб қўяди: бир сўзнинг икки маънони англатиши замирида контекстдан тагдор икки хил фикр келиб чиқади, шунда таржимон бунинг қайси бирини сақлаб қолиши керак?

Муғашнийлар ики ёндин навосоз,
Тузуб ул руд лаҳни бир-ла овоз

Бу байтда Фарҳоднинг ўзи қазиган ариқ — «Наҳрул-ҳаёт»га сув очиши пайти тасвирланган. *Руд* сўзи бу ўрида ҳам ариқ (сув), ҳам мусиқий асбоб маъносида келяпти. Л. Пеньковский «сув» маъносини асосга олган, лекин қурбон берилган маъновий ийҳом санъати ўрнини таржимон лафзий санъатлардан бири бўлмиш *тарси* санъати (ҳар икки мисрадаги сўзларнинг ҳам вазнда, ҳам қофияда баробар бўлиб келиши) билан тўлдиради — бу билан байтнинг бадний қиммати гўё қайта тиклангандай бўлади:

¹ Алишер Навоӣ. Сочинения в десяти томах. т. IV, Фархад и Ширин. Изд-во «Фан», Ташкент, 1968, с. 150.

Подтягивали пояса певцы,—
Настраивали голоса певцы.
Так, чтоб напевы их звучали в лад
С водой, которую пустил Фархад (210).

Туғма санъаткор, истеъдодли шоир-таржимонгина
бунинг уддасидан чиқа олади! Муҳиддин Аминзода
бўлса, негадир, бу санъатни сақлаб қолиш имконияти-
дан фойдаланмаган:

Муғанниҳо ба ду соҳил навосоз,
Шуда бо шаршари обаш ҳамовоз,

Чамаси, тожик таржимони асарнинг ўзбекча насрий
баёнидаги: «Музикантлар икки қирғоқдан туриб, ариқ
овозига жўр овоз бўлиб чала кетдилар»,¹— деган фикр-
га таяниб, асл нусхадаги яширин, иккинчи мазмунни
англаб ололмаган. Ҳолбуки, байтнинг кейинги мисра-
сини, масалан, қуйидагича ўзгартириш билан ажойиб
санъатни акс эттирса бўларди:

Муғанниҳо ба ду соҳил навосоз,
Шуда бо лаҳни руд акнун ҳамовоз.

«Қўл ювмоқ» (яъни, умид узмоқ) идиомаси қўл-
ланилган мана бу —

Ариқким муздига юз ганж бердим,
Суйи келмай, илик андин юб эрдим —

байтида Навоий иборанинг тўғри луғавий маъносидан
ҳам фойдаланиб: «Ариқнинг суви келмай, ундан (яъни
унинг сувидан олиб) қўлимни ювган эдим»,— қабилда
сўз ўйини қилган. Шуниси қизиқки, худди шундай идио-
матик бирикма рус тилида ҳам (*умыть руки*), тожикча-
да ҳам (*даст шустан*) мавжуд. *Умыть руки* — русчада
«бирор нарсани ўзидан соқит қилмоқ» маъносини беради.

Хазоин сарф кардам бас ба ин жўй,
Надидий об, шустам даст аз ин жўй —

¹ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Ўзбекистон ССР Дав-
лат нашриёти, Тошкент 1956, 395-бет.

байти асл нухага тўла монанд. Лекин Пеньковский бу байт таржимасида ийҳомни чиқара олмаган:

И говорила уж себе самой:
«От той затеи руки ты умой,—
Арык не будет сделан никогда,
И во дворец мой не пойдет вода...»

Умыть руки иборасини асл нухага мувофиқ тарзда ифодалай олган (*от затеи руки умыть*) таланти таржимон бирикманинг иккинчи маъносини ҳам рўёбга чиқариши мумкин эди. Озарбайжончада бу ибора «ал узмак» (қўл узмоқ) тарзида ишлатилганлиги сабабли таржимада мазкур санъат акс этмаган.

Кўриниб турибдики, ийҳом санъатини таржимада акс эттириш аксарият конкрет шаронгга, шунингдек, тиллар ўргасидаги луғавий-фонетик ва идиоматик тафовутларга боғлиқ. Баъзи ҳолларда матн ичида келган сўз ёки иборанинг кўп маънолилиқ хусусиятини таржимон илғаб ололмаслиги мумкин. Бундай пайтда насрий баён ёрдамга келиши керак. Чунки насрда ийҳомни қайд этиш ҳамда кенгроқ шарҳлашнинг илэжи бор. Қолаверса, насрий баён, табдилдан кузатиладиган мақсад ҳам адабий матндаги тушунилиши қийин, қоронғи ўринларни ойдиклаштириб беришдан ибораг (юқорида келтирилган мисолда бу нарса амалга ошмай қолган).

Маҳоратнинг ҳалол насибаси

Асарни бир тилдан иккинчисига муқобил бир мақомда ўтказиш таржимондан чуқур билим, катта маҳорат, оғир меҳнат талаб қилади. Масаланинг иккинчи томони ҳам бор. Бу — кенг китобхонлар оммасининг эстетик диди, савияси, юксак маданий, интеллектуал талаб ва эҳтиёжлари, ақлий тараққиёт даражасини ҳисобга олишдир. Таржиманинг тили ва услуби китобхон ҳамда замон талабларига жавоб бермас экан, у тезда «қарийди», унутилади. Шу туфайли сўз усгалари, хоҳ оригинал асар, хоҳ таржима бўлсин, ўз асарларининг тили ва услубига доим сайқал бериб борадилар.

Жунун таъвизига кўрганда мойил
Қўл этсам эрди бўйнингга ҳамойил,—

дейди Ширин (331) тоғларда мажнунваш юрган Фарҳодга ёзган хатида: ўзини туморга қиёс қилади. «Жунун таъвизига»— рус тилида уч нашрда уч хил берилган:

1943 йил нашрида:

Как амулет надежный от тоски,
Сплелà бы на тебе я две руки (236).

1948:

Как талисман от боли и тоски (170).

• • • • •

1956:

Как амулет от боли и тоски (310).

• • • • •

Бундай қараганда уччаласи ҳам тўғридай. Аслида эса бундай эмас. 1943 йил нашрида микроконтекст маъноси нотўғри талқин қилинган. «Надежный амулет»— мантиқан тавтологик ибора, чунки *амулет* сўзининг замирида имплекатив коннотация, яъни пинҳоний ишонч маъноси бор. Шунинг учун 1948 йил нашрида *амулет* бўлақ синоним — *талисман* билан алмаштирилган. Натижада *талисман* ва *боли* сўзларидаги товушлар ҳамоҳанглиги байт мазмунини ёрқинлаштиради, иккинчидан, олдин йўл қўйилган сакталиқ ва услубий нуқсонлар бартараф этилган. 1956 йилги нашрга келиб... таржимон тўғри танлаган йўлдан четга чиқади — аввал қўллаган вариантга қайтади. Ушбу мисра бошқа нашрларга ҳам ўзгаришсиз ўтиб келмоқда.

Кейинги йилларда ЎзССР Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтининг навонийшунос олимлари «Фарҳод ва Ширин»нинг илмий-танқидий матнини яратдилар. Улуғ шоир таваллудининг 525 йиллиги муносабати билан Лев Пеньковский таржимасини шу янги матн асосида қайта кўздан кечириш зарурати туғилди. Шу мақсадда институтнинг таниқли матишунос мутахассислари дostonнинг танқидий тексти билан русча таржимани қиёсий ўрганиб, ундаги қолдириб кетилган ёхуд эски матн бўйича қилинган янгиликларни аниқладилар. Дostonнинг 500 байтдан ортиқроқ қисми янгидан тағлама (подстроичник) қилиниб, унинг шеърый таржимаси устида Л. Пеньковский билан ҳамкорликда илмий ва ижодий иш бошлаб юборилди. Моҳир таржимон пухта тағлама асосида «Фарҳод ва Ши-

рин» дostonининг ҳар бир мисрасини асосли шарҳлаб, образларни кўз олдида гавдалантириб ўгира олган. Таглама чалгитмаган ўринларда Л. Пеньковский адашмайди. Масалан, Баҳром арманлар юртига бориб, Фарҳод қабри устида қолишга қарор қилгандан кейин ўз қўшинларига жавоб бериб юбораркан, уларга қарата дейди:

Етинг аҳлу аёлингизга, ёниб,
Диёру мулку молингизга ёниб (400).

Бир вақтлар (1943, 1948) З. Аксаков тағламаси асосида Лев Минаевич буни қуйидагича таржима қилган эди:

Теперь исполните свою мечту:
Вернитесь к женам, к детям и к скоту (319, 317).

Бу ерда таглама автори *мол-мулк*, *мол-жон* каби фразеологик бирикмаларнинг мажозий маъносини тушуниб етмай, уларнинг тўғри луғавий мазмунини берган—натижада таржимон ҳам янглишган. Бу камчиликни адабиётшунос мутахассислар тузатишгач, 1968 йилда янги таглама асосида қуйидагича таржима пайдо бўлди:

Теперь вернитесь к семьям, по домам,
К своим хозяйствам и к своим делам (382).

Бу ерда кўрсатилган ва шулар каби бошқа қусурларнинг янги нашрларда барҳам топиши натижасида таржимага Навоий руҳи янада чуқурроқ сингдирилган. Тўғриси айтганда, Алишер Навоий асарларининг қардош халқлар тилларига қилинган таржималари ҳар жиҳатдан ҳам буюк шоир яратган санъат обидалари даражасида бўлиш эмас, кўплари унга яқин ҳам келолмайди. Мавжуд таржималарда ҳаддан ташқари кўп нарса бой берилган. Ҳозирги вақтда реалистик таржима усули шу қадар мукамал бир ҳолга келдики, айталик, Фарб адабиёти асарларини ўзбек тилига ўгирганда асл нусхаларнинг бутун бошли қисмлари, боблари, бўлимларини ташлаб кетиш у ёқда турсин, ҳатто ҳар бир жумла, ибора, сўзларгача тўғри, функционал муқобил бир тарзда акс эттириш учун қизғин ижодий кураш олиб борилади. Ана шундай бир вақтда Навоийдек

мўътабар шоир, мутафаккирнинг ижодини турлича субъектив, кўпинча асосиз қарашлар, саёз мулоҳазалар асосида қисқартириб таржима қилишга йўл қўйиб бўлмайти.

«Фарҳод ва Ширин»га келганда, бу дostonнинг русча таржимаси ҳам ҳали, юқорида айтилгандай, жиддий камчилик ва нуқсонлардан холи эмас. Гарчи мазкур асар рус тилида нақ ўн марта чоп этилган бўлсада (бу жуда катта гап!), аслида, Лев Пеньковский таржимаси — Навоий қаламига мансуб баркамол, гўзал шеърини романнинг *биринчи* поэтик интерпретацияси. Аммо тан олиш керакки, «Фарҳод ва Ширин»нинг русча таржимаси, илк уриниш, дастлабки тажриба сифатида, хусусан, асарнинг бошқа тилларга қилинган таржималарига нисбатан олиб қараганда, беҳад катта ижодий ютуқдир.

Шеърин тасвир ва насрий баён

Ҳақиқий санъат асари мафтункор, гўзал, таъсирчанликдан ташқари, маънодор ва сеҳрга бой бўлади. Унда замонасининг турли-туман воқеаларига ишоралар, тагдор гаплар, жумбоқлар кўп учрайди. Буларнинг маъносини чақиш учун «киройи китобхон» бўлишнинг ўзигина кифоя эмас. Бундай ижод дурдоналарининг маъносини чақиш, уларни «тушуниб» ўқиш учун маълум кўникма, малака талаб қилинади. Шунинг учун ҳам қадим замонларда мактаб ва мадрасаларда буюк шоирларнинг ижоди «махсус курс» сифатида ўқитилган. Шарқда Саъдий, Ҳофиз, Навоий, Бедил асарларининг дарслик қаторида ўтилганлиги маълум.

Алишер Навоий ўзининг юксак бадиияти, яратган мислсиз образлари билан жаҳон адабиёти саҳнида муҳим ўрин тутадиган беназир санъаткор. Алоҳида тайёргарликсиз, пухта, илмий шарҳу изоҳларсиз унинг ижодини тўла тушуниш қийин. Бунинг бошқа бир объектив сабаби ҳам бор. Бу, аввало, Навоий билан китобхонни ажратиб турадиган тарихий давр бўлса, иккинчидан, тилда юз берган жиддий ўзгаришлар, лисоний тафовут билан изоҳланади. Бинобарин, Уйғониш даври адабиётининг йирик намояндаси Вильям Шекспир тилини ҳозирги оддий инглиз китобхони тўлиқ идрок эта олмагани сингари, Алишер Навоий асарларини оддий ўзбек ўқувчисининг тушуниши ҳам қийинроқ аҳволга келиб қолган. Натижада шоирнинг бадиий дурдоналарини кенг оммага ҳозирги тушунарли

тилда насрий йўл билан баён этишга катта эҳтиёж туғилади. Алишер Навоий шеърятини бугунги адабий тилда қайталаб назмга солишга, эҳтимол, зарурат йўқдир. Бас, назмни — насрга айлантириб, дostonлар мазмунини қайта ифодалашга тўғри келади.

Таржима тарихи, унинг тараққиёт босқичлари ва сўз санъатининг ўзига хос хусусиятларидан хабардор бўлмаган киши шундай мулоҳазага бориши турган гап:

— Шеърнинг бутун фазилати, насрдан афзаллиги — унинг мусиқийлигидадир. Мусиқийлик эса инсоннинг турли руҳий ҳолатлари — ғамгинлик, маъюслик, умидсизлик, тушкунлик, шод-хуррамлик, бахтиёрлик онлари билан боғлиқ турфа кайфиятларга мос вазилар, шунга мувофиқ радиф, қофия, сажъ, оҳанг-маром ва ҳоказо шеърининг компонентлар туфайли ҳосил бўлади. Шундай экан, насрга айлантирилган шеърдан нима қолади? Бошқача айтганда, насрга кўчганда шеърининг бош фазилати, ўзига хос мўъжизаси, маънодорлигидан маҳрум бўлади-ку. Қисқаси, шеърда ифодаланган ҳис, туйғу, кайфиятни насрда бериб бўлмайди.

Бундай асосли мулоҳазаларга риоя қилган ижодкор шеърининг асарини насрий йўлда ўгириш фикридан дарҳол қайтади.

Қизиғи шундаки, бу принципиал масалада тамомила бошқача муҳокама юритадиган, ҳатто мазкур тезиснинг аксини даъво қиладиганлар ҳам топилади. Масалан, французлар юз йиллар давомида, тахминан, қуйидагича мулоҳазага асосланиб иш кўрадилар:

— Ҳар бир шеърининг асар муайян бир тил заминида юзага келади. Ушбу тилнинг фонетикаси, луғати, грамматикасининг маҳсули сифатида бунёд этилади. Демак, бошқа тилда «худди шундай» ижод маҳсули сифатида уни такрорлаб бўлмайди. Тўғри, шеърни ўзга тилларга ҳам назм билан таржима қилиш мумкин, лекин бунда у ўз оригиналликдан узоқлашиб, бошқа адабий муҳит ва ижодкорнинг маҳсулига айланади.

Мана шеърининг таржима имкониятларига бир-бирига зид икки хил қараш.

Миллий адабиётларда шеърининг таржима проблемаси ана шу зиддиятлар замирида талқин ва таҳлил қилиниб келди. Ўзбек адабиётида назмни насрга ўгириш узоқ тарихга эга. Маълумки, инқилобдан илгари Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си ўзбек тилига асосан насрий йўлда таржима қилинган эди. Шунингдек, А. С. Пушкин-

нинг «Балиқчи ва балиқ ҳақида эртак», «Боқчасарой фонтани» асарлари ҳамда форс-тожик адабиётининг алақанча намуналари ҳам насрга ўтказилган. Октябрь революциясидан кейинги даврда ҳам бу тажриба давом эттирилган. Чунончи, Шекспирининг машҳур «Ҳамлет» трагедияси ўттизинчи йилларда ўзбекчага дастлаб насрий таржима қилинган эди.

Алишер Навоийнинг ажойиб назмини насрга ўгириб баён этишга XVIII — XIX асрлардаёқ эҳтиёж сезилган ва бу иш илк дафъа хоразмлик адиб Умар Боқий томонидан амалга оширилган эди. Умар Боқий — адабиётимиз тарихида «Хамса»даги «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» дostonларини насрда баён этиш билан шуҳрат қозонган ижодкор. Унинг ҳаёти ва ижоди ҳақида бошқа маълумот сақланмаган. Фақат шу нарса маълумки, у яшаган даврда Хоразмда Навоий ижодига қизиқиш авж олган, ўша вақтларда Навоий асарларининг лугати тартиб берилган эди.

Умар Боқийдан сал кейинроқ Маҳзун деган шоир ҳам «Фарҳод ва Ширин»ни насрга ўгирганлиги маълум. Аммо бу иш диди поэтик навоийшуносларнинг эътирофи ва таҳсинига сазовор бўлолмаган. Умар Боқий яратган насрий таржималар эса, бунинг аксича, XX аср бошларида («Фарҳод ва Ширин» — 1909, «Лайли ва Мажнун» — 1910 йилда) Тошкентда тош босмада чоп этилганлиги ҳам бундан далолат беради.

1940 йилда Алишер Навоийнинг 500 йиллик таваллуд юбилейига қизғин тайёргарлик кетаётган бир вақтда атоқли шоир Ғафур Ғулом «Фарҳод ва Ширин»ни бир қанча қўлёзмалар асосида нашрга тайёрлаб, насрий баёни билан ёнма-ён чоп эттирди. Китобга шоир Ҳамид Олимжон каттагина сўз боши ёзган. Бу ўзбек адабиётида буюк аллома ва мутафаккир Навоийни халққа чинакамига таништириш юзасидан амалга оширилган олийжаноб ишлардан бири эди. Китоб 1956 йилда қайта босилиб чиқди.

Етмишинчи йилларга келиб «Хамса» дostonларининг насрий баёнларини алоҳида китоб ҳолида эълон қилишга киришилди. «Ҳайратул-аброр»ни насрга ўгириб, етарли тажриба тўплаган таниқли навоийшунос олимлардан Беруний номидаги республика Давлат мукофотининг лауреати, филология фаилари доктори, профессор Абдуқодир Ҳайитметов академик-шоир Ғафур Ғулом амалга оширган қутлуғ иш — насрий таржимани айрим тўлдиришлар билан устидан таҳрир қилиб, чоп эттирди.

Нафосат ва таржима

Назм арабча сўз бўлиб, гавҳарни (дур, марварид) ипга тизиш, безаш, оройиш бернш маъноларини англади. Шунга нисбат берилган ҳолда бу сўзни тартиб, қоида, интизом маъноларида ҳам қўллаганлар. Адабиётшунослик истилоҳи сифатида, «назм» деб мавзун (ваззли), ўлчовли ёки тартибли сўзлар тизмаси ҳисобланмиш шеърга айтилади. Шунга кўра, қадимда шоирлар сўзни — гавҳарга, шеърни — гавҳар шодасига қиёс қилганлар. Улуғ Навоий уни ҳатто гавҳардан ҳам устун қўяди:

Сўз гуҳарига эрур онча шараф:
Ким бўлса олмас анга гавҳар садаф¹

Мазмуни: сўз гавҳари шу қадар шарафлики, (ҳақиқий) гавҳар унга ҳатто садаф (бу ерда давог — сиёҳдон маъносидан) ҳам бўла олмайди.

Тизма нутқнинг биринчи белгиси маълум товушлар ўлчовига асосланганлиги бўлса, иккинчи хусусияти унинг лафздошлиги — оҳангдошлигидир. Асосан, шеърга хос бўлган лафздошлик санъатнинг умумий принципларидан энг муҳими бўлмиш уйғунликнинг бир кўриниши ҳисобланади.² Шеърнинг жозибаси ҳам ана шунда. Аммо бу икки фазилат одатдаги насрда мавжуд эмас. Алишер Навоий сўз санъатининг бу икки тури (назм ва наср) ҳақида:

Урнида тишлар дурн манзум эрур,
Чун сочилур қиймати маълум эрур (17).—

деб ёзади.

Бу ерда адабий жанрлар баҳсига берилиб кетмасдан (аммо шеърини нафосат ҳақидаги теран фикр ва шоир ўзи яратган бебаҳо назм санъатига таҳсинлар ўқинган ҳолда), қуйидаги сўроқларга жавоб қидиришга тўғри келади: хўш, агар шундай бўлса, Навоийдек даҳо санъаткорнинг мукамал вазнга эга, гўзал ва чертма қофиялари, ранг-баранг ички ҳамоҳангликларга бой мисраларини насрий сатрларда қандай тиклаш мумкин?

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ҷн беш томлик, 6-жилд. «Тошкент» бадиий адабиёт нашриёти, 1965. 14-бет.

² Алибек Рустамов. Қофия нима? «Фан» нашриёти, Тошкент, 1976, 10-бет.

Кўркам шеърий талқинни насрлаштириш жараёни не тахлит қонуниятлар заминиде кечади? Нимани қурбон қилишга тўғри келади, нимадан кўз юмуш мумкинлиги нимани сақлаб қолиш шарт? Мабодо, шеърий романининг насрий баёнини яратишдан мақсад асарнинг сюжети, унда тасвирланган воқеаларнинг мазмунни йўригида, баъзан илмий таҳлилда қўллашилгани сингари, умумий филологик маълумот беришдан иборат бўлса, бу бир гап. Билъакс, агар бундай насрий баёндан асл нусханинг барча бадий фазилатлари, шоирнинг ўзига хос услуби, давр колорити ҳам тарихий-миллий маҳобат, образ ва персонажларнинг анъанавий таптанавор тараннумини бошқа адабий жанр — проза имконияти донрасида мукаммал акс эттириш кўзда тутилса, масала анча жиддийлашади.

Даставвал шуни айтиш керакки, «Фарҳод ва Ширин»нинг насрий баёнига устод шоир Фафур Фулом қўл урганлиги, сўйгра кейинги нашр таҳририга навоийшунос олим, профессор Абдуқодир Ҳайитметов камарбаста бўлганлиги таржима соҳасининг ажралмас таркибий қисми бўлган ҳал санъати (назми — насрга ўгириш), *табдил* (алмаштириш, ўзгартириш) воситасида «Хамса» дostonларини бугунги кенг китобхонлар оmmasининг бадий мутолаасига айлантйриш ишига бафуржа, жиддий илмий-текстологик тайёргарлик билан астойдил киришилганини кўрсатади.

Хоҳ бошқа тилга таржима қилинаётган бўлсин, хоҳ айни бир тилнинг ўзига табдил этилаётган бўлсин, умуман, қадимги Шарқ адабиёти асарларининг талқинида араб ёзуви хусусияти билан боғлиқ бир муаммо борки, бу таржимонларни доим «қўшимча» қийинчиликларга дучор қилиб келади. Юқориде араб ёзувида қисқа унлилар махсус қайд этилмаслиги айтиб ўтилди. Алишер Навоий асарларининг моҳир таржимони, профессор С. Н. Иванов (Ленинград) «Лисонут-тайр» дostonининг талқини ва русча таржимасига бағишланган ажойиб мақоласида бу масалага махсус тўхтаган¹.

Ҳам бари д-р-д эмас, ҳам барча соф,

Биззарурадур улусқа ихтилоф (140).

Икки ундошдан (д, р) ташкил топган д-р-д сўзини *дард* ёки *дурд* деб ўқиш мумкин: биринчиси — «изти-

¹ С. Иванов. Поэма Алишера Навои «Язык птиц» (Опыт переводческого истолкования). «Мастерство перевода». Сборник десятый. М., 1975.

роб», иккинчиси — «қуйқа» маъносини беради. Бошқача айтганда, тамомла бошқа-бошқа маънони англатадиган икки сўз — *дард* ва *дурд* сўзлари эски ёзувда бир хил шаклда (д-р-д) ифодаланади. Бас, «Лисонут-тайр»дан келтирилган юқоридаги байтнинг биринчи мисрасини:

Ҳам бари дард эмас, ҳам барча соф.—

деб ўгирса ҳам бўлади; шунингдек, уни:

Ҳам бари дурд эмас, ҳам барча соф —

деб талқин этиш ҳам мумкин (ийҳом санъати). Ҳар иккала талқинда ҳам ҳикматли маъно бор. Бироқ... таржимоннинг қисмати огир: у буларнинг биттасини — бир варианты танлаши керак. (Масалан, юқоридаги мисолда таржимон *д-р-д* ни *дурд* деб бериш асосли эканини исботлайди.)

Бир тил асосида эски матн билан иш кўрувчи табдиллафз адибга ҳам осон эмас. (Навой асарлари, жумладан, «Фарҳод ва Ширин»нинг инқилобдан кейинги нашрларидаги турли котиблар томонидан кўчирилган текстларни ўқишда юз берган турли-туман чалкашликлар тўлиб-тошиб ётибди.)

Фарҳоднинг дунёга келиши тасвирига бағишланган ўн иккинчи бобдан юқорида келтирилган қуйидаги байтни эсга олайлик:

Очилди боғида бир оташин вард,
Демайким, вард, балки шуълаи дард.¹

Эски ёзувдаги д-р-д сўзи бу ерда *дард* ўқилишига ишора қилувчи икки далил мавжуд: биринчидан, умумий маъно шунини тақозо этади — *дурд* (қуйқа)нинг шуъласи бўлмайди; иккинчидан қофиядошлик тарафидан ҳам *вард* (атиргул) сўзига *дард* (дурд эмас!) қойим мақомдир. Бироқ... қийинчилик кутилмаган тарафдан пайдо бўлади: уни ўзбекчага қандай ўгириш керак? «Навой асарлари луғати»да *дард* сўзининг учта маъноси акс этган: 1. Касаллик, хасталик, оғриқ; 2. Қайғу, кулфат; 3. Ишқ, севги.² Сўзнинг ҳозирги ўзбек тилида

¹ Алишер Навоий. Хамса. ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, Тошкент, 1958, 313-бет.

² «Навой асарлари луғати», қисқ. НАЛ. Фафур Фулом номидаги Алабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1972, 179-бет. (Матн ичида қисқартириб «НАЛ» деб олинади.)

учрамайдиган ана шу кейинги, «ишқ» маъноси юқоридаги байтга жуда мос келади: фарзандталаб хоқоннинг боғида чўгдай ёниб турган атиргул очилди, наннки атиргул — ишқ шуъласи порлади! Лекин Гафур Гулом бундай талқини рад этади: «Боғида эса бир оташин қизил гул очилгандай бўлди. Йўқ, гул эмас, балки дард шуъласи юз очди»¹. Гап шундаки, Гафур Гулом талқини Алишер Навоийнинг мақсадига, асарнинг бадий-эстетик концепциясига мос келади. Навоий достонининг бундан кейинги саҳифаларида ва бутун асар давомида ана шу «дард шуъласи» нимадан иборат эканлиги ва у бора-бора қандай «алайга олганини» тасвирлайди.

Умуман, насрий баён асл нуханинг бутун жисми жонини, унинг мазмуни, гоёси, талқини, услуби, бадий безаклари, ҳусну тароватини иложи бор қадар аниқ, тўла-тўқис акс эттириш мақсадига бўйсундирилган. Башарти, табиладда баъзи бир кам-кўстлар учраса ҳам (булар хусусида кейинроқ гапирилади), аксарият, бу ҳазрат Навоийнинг даҳоси қаршисидаги бениҳоя оғир масъулият: бир томондан, буюк «меҳнатнома» ҳисобланмиш «Фарҳод ва Ширин» ижодкорининг сеҳрли қалами изларига садоқат; иккинчи томондан, уни беш асрдан кейин кўзига суртиб ўқиш иштиёқи билан ёниб турган миллионлаб ҳозирги китобхонларга тушунарли бир тил ва услуб билан баён қилиб беришдек мушқулот; учинчи томондан эса, жилвадор, нафис назмда бунёд этилган достонни насрга ўтказиб, мисрани — сатр, тасвирни — баён, қофияни — оддий сўз, санъатни — ахборот билан мажбуран алмаштиришдан келиб чиқадиган чорасизлик тақозосидир. Шундай бўлса-да, тил, давр, тарих адабий-эстетик омиллар тақозоси билан кўндаланг турган табиий тўсиқлар қанчалик жиддий кўринмасин, икки табиладлафз шоир ва олимнинг тадбири ҳамда меҳнати орқасида халқимиз ўз шоирининг жаҳоншумул гоёлари, орзу-истаклари, буюк даҳоси билан янада яқинроқдан танишиш имкониятига эга бўлди, деб айтиш мумкин.

«Фарҳод ва Ширин» насрий баёнида баъзан асл нуха сўзларидан узоқлашилади, бирмунча эркинроқ йўл қидирилиб, шу тариқа асл нуханинг руҳига яқинлашиш тадбири топилади.

¹ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Насрий баён муаллифи Гафур Гулом. Насрий тексти айрим тўлдиришлар билан қайта нашрга тайёрловчи А. Ҳайитметов. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1976, 21-бет.

Бошида бўлмаса заррин ливойи
Шабистонға нетиб солгай зиёи (301).

Биргина луғавий унсур — «ливойи»дан ўзга деярли барча сўзлар ҳозирги ўқувчига тушунарли. Луғатдан маълум бўладики, бу — *байроқ*, *туғ* дегани экан (НАЛ, 336). Лекин насрий таржимада шамнинг «заррин ливо»-си (ол байроғи) — «олтин тож» билан алмаштирилган: «...Шамнинг бошида олтин тожи бўлмаса, кечага қандай ёруғлик беради?! 18).

Ўзини ёш кўрсатиш мақсадида соқол-мўйловини қора ранга бўяб юрадиган «кекса-гўдак»лар устидан шоир кулади:

Бировким ранг этарга қилса оҳанг,
Бўлур чун неча кун ўтти неча ранг.

Кўруб ул ранг резлик ишларини,
Тароғ кулмакка очиб тишларини.

Тароғ гар кулса онча сазб эмас ҳол,
Бало ул лаҳзадурким кулса атфол (352).

Кейинги икки байтнинг мазмуни шундай ўгирилган: «Бу ранго-ранг бўёқларни кўриб, ҳатто тароқ ҳам тишини иржайтириб кула бошлайди. Тароқнинг кулгани ҳам ҳеч гап эмас. Чидаса бўлади. Лекин болалар ҳам кула бошласа, бундай лаҳзада бало юз бергани» (50).

Тароқнинг тишларини очиб «кулгани»га нисбатан *иржайтирмоқ* сўзининг қўшилиши ҳамда арабча *атфол* ўрнига шу маънодаги *болалар* сўзининг қўлланилиши билан насрий баёнда асл нусхада бўлмаган *бола-бало* ички қофиядошликнинг юзага келтирилиши диққатга сазовордир.

Айрим ҳолларда асл нусхадаги мисраларнинг қофиялари насрий баён сатрларида айнан сақланади:

Булутким гунча узра жола отиб,
Ҳамоно кулгусидин бағри қотиб (340).

Насрий баёнда:

«Булут гунча устига гоҳо дўлларни отади. Гунчанинг эса кула бериб юрак-бағри қотади» (42).

«Фарҳод ва Ширин»нинг баёни, асл нусха билан ёнма-ён икки марта (1940, 1956) ҳамда бир марта алоҳи-

да китоб ҳолида (1975) чоп этилган. Уччала нашр бир-бири билан муқояса этилса, улар ўртасида аллақанча фарқ борлиги кўзга ташланади. Бу нашрлар орасидаги тафовутлар эса, шубҳасиз, табдил сифатининг мунтазам яхшиланиб борганини намойиш этаркан, бу — асл нусханинг матни устида пухта илмий текширишлар ўтказилгани, кўпгина матбаа қусурлари тuzатилгани, илк табдил тажрибасида йўл қўйилган нуқсонлар бартараф этиб борилганидан дарак бериш баробарида, мазкур нашрларнинг характери билан ҳам изоҳланади. Чунки, дастлабки икки нашрда асарнинг асл нусхаси билан байт-барбайт тарзида, яъни ҳар бир байтга насрий сатрлар ҳажман мувофиқлаштирилиб босилган экан, табдил муаллифининг имкони жуда чегараланган эди. Охириги нашрда эса бундай «майдон танқислиги» содир бўлмаганидан баъзан қайнови ичида қолган мисраларнинг тарҳи очилган, тўмтоқроқ чиқиб қолган жумлаларга ишлов берилган, баъзи бир мифологик воқеалар, тарихий кечинмалар алоҳида шарҳланган.

Нечаким ақл пири зифунундир.

Ҳавас атфоли илкинда забундир (333).

Дастлаб-бу шундай ўгирилган эди:

«Йўл бошловчи ақл кексалиги ҳар қанча ҳунарлар устаси бўлса ҳам, у, ҳаваснинг ёшлиги қўлида енгилувчандир».¹

Кейинги нашрда қўйидагича тuzатилган:

«...Ақл мўйсафиди қанчалик билимдон бўлмасин, барибир ҳаваскор ёшлик қўлида мағлубдир» (37).

Сўз маъноларининг жилвалари

Асл нусха мазмунини акс эттириш тарафидан шеър таржимада йўқотиш кўпроқ бўлиши табиий. Зеро, таржимон сўзни вази ва қофияни ҳисобга олган ҳолда танлашга мажбур. Насрий таржимада, айниқса, назмни насрга ағдарганда таржимон олдида бундай тўсиқ бўлмайди. Шундай экан, насрий баёнда Навоийнинг жўшқин мисраларидаги сўз ўйинлари натижасида келиб чиқадиган маъно жилваларини насрда тўла ифодалаш имконияти бордир?

¹ Алишер Навоий. Фарҳол ва Ширин. Ўзбекистон ССР Давлат нашриёти 1956, 117-бет.

Бу саволга қуйидаги мисолдан жавоб изласак:

Фалак Баҳромига гар кўргузуб кин,
Кўрунуб олида Баҳромни чўбин (620).

Бу ерда Фарҳод вафотидан кейин уни излаб келган дўсти — Баҳромнинг муболағали таърифи келтирилган. Дастлаб, мазкур байтда жамланган мазмуни тушуниб олиш учун икки марта қўлланилган «Баҳром» сўзига юклатилган маъноларни аниқлашга тўғри келади.

1. *Баҳром* — Миррих (Марс) сайёраси. Илми нужумда бу юлдузга жанг, фитна, беҳосиятлиқ тимсоли деб қаралган.

2. *Баҳром* — қилич, тиф.

3. *Баҳром* — Фарҳоднинг дўсти.

4. *Баҳром Чўбин* — Сосонийлар сулоласи даврида Хўросонда жуда оз муддат тахтни эгаллаб гурган ва тезда шармандаларча енгилган лашкарбоши.

5. *Баҳром Чўбин* (кўриниб) — а) Баҳром (Миррих) чўпдай (хасдай) кўриниб; б) қилич чўпдай кўриниб... Энди биргина байтда мужассамлашган маъноларга эътибор қилинсин:

1. Агар Баҳром — фалак Баҳромни (Миррих) билан жанг қилгудек бўлса, у (Миррих) — бунинг олдида чўпдай бўлиб қолади.

2. Агар Баҳром — фалак Баҳромни билан жанг қилгудек бўлса, у — бунинг олдида Баҳромни Чўбиндай бўлиб кўринади.

3. Агар Баҳром — фалак Баҳромни билан жанг қилгудек бўлса, у (Миррих)нинг қиличи — буники олдида чўпдай кўринади.

«Фарҳод ва Ширин»нинг 1956 йил нашрида берилган насрий баёнида байтнинг маъноси унчалик тўғри талқин этилмаган: «Агар фалак Баҳромга кина кўрсата бошласа, кўк Баҳромни унинг олдида чўпдан ясалган Баҳромдай кўринар эди» (677).

Авалло, Навоийда фалак — Баҳромга эмас, Баҳром — фалак Баҳромига кина кўрсатса, дейилган; бундан ташқари, китобхон «чўпдан ясалган Баҳромдай» деган мавҳум ташбеҳни ҳазм қила олмайди. Ҳар ҳолда дostonнинг бу табдилида (1956) *чўбин* сўзининг «чўп» маъносигина асос қилиб олинган.

Кейинги нашрда (1975) бу жумла қуйидагича ўзгартирилган: «Агар у фалак Баҳромига ўз душманлигини кўрсата бошласа, у бунинг олдида Баҳромни Чўбиндек

бўлиб қолади» (230). Кўриниб турибдики, байтнинг қолган икки маъноси ақс этмаган.

Биргина сўзни нотўғри ўғирлиш билан маънога жиддий футур етказиш мумкин.

Бедил сўзи ҳозирги ўзбек адабий тилида истифода этилмайди. Шу сабабдан бу калимани, охириги нашрда бўлгани сингари, айнан ўзидай келтирганда ҳам, олдинги нашрдаги каби «дилсиз» деб «таржима» қилганда ҳам, ўқувчи бунинг салбий маънода — «қалбсиз» маъносида тушунадими, бу Меҳинбону — Фарҳод мунособатига тамоман зиддир. Бунинг сабаби шуки, қадимда *бедил* сўзи икки маънони аниқлатган:

1. «Дилсиз, руҳсиз, ҳолсиз: қўрқоқ; 2. Қайғули, ҳасратли; ошиқ». Шунингдек, *бедиллик* сўзи ҳам «1. Юраксизлик, қўрқоқлик; 2. Ошиқлик» (НАЛ, 105). «Озарбойжон классик адабиётида ишлатилган араб ва форс сўзлари луғати»да эса (Боку, 1966) «*бидил* — 1) ураксиз, инсафсиз, раҳмсиз; 2) маъйус, гамкин; 3) маж. севги душкуну» (23) деб қайд этилган. «Фарҳод ва Ширин»дан келтирилган парчада сўзнинг худди ана шу иккинчи, мажозий маъноси ақс этган.

Умуман қардош тиллар ҳисобланмиш озарбойжонча, қозоқча, татарча, туркманча, қирғизча ҳамда айни бир қадимги туркий тилдан унинг ҳозирги адабий ҳолатига таржима қилганда бир муштарак қийинчилик юзага қалқиб чиқади: кўпчилик ҳолларда «бир хил» сўзлар бошқа-бошқа маъно аниқладилар ёки уларнинг маъноларида «силжиш» юз берган бўлади. Бундай сўзларни, содда тил билан айтганда, «алдоқчи сўзлар», илмий тилда эса «сохта муқобиллар» ёки «таржимоннинг сохта дўстлари» дейилади.

Фарҳод тош кесувчи моҳир устага юзланиб дейди:

Не сув бирла берибсан тешанга зеб,

Ки топмас хора йўнмоқ бирла осеб.

Ҳамул хомангки айлар хора танқир,

Анинг кайфиятин ҳам айла тақир (331).

Дастлаб бу байтлар шундай ўғирилган эди: «Тош йўниш билан зарарланмайдиган бу тешангни қандай сув билан безагансан. Ҳам мана шу, тошни чўқиб ўйиб гул ясайдиган қаламининг ҳам бутун кайфиятини айтиб бер» (1956, 111-бет).

Агар асар воқеалари таҳлилидан шу нарса маълум бўладими, ўқувчи тешага «зеб бериш»ни — унга махсус

модда билан ишлов бериш деб тушунади. (Ана шундай сув (модда) пуркалган теша тошни ҳам ёғочдай қирқаверади.) Бироқ шеъринг услубда қўлланилган сўзни насрий баёнда ҳам такрорлаш мақбул эмас эди. Бунинг устига, иккинчи байтнинг иккинчи мисрасидаги «қаламнинг кайфияти» ҳам шундайлигича табиқ қилинганлиги ҳозирги ўқувчини таажжублантиради. Чунки *кайфият* фақат инсонга хос. Жонсиз нарсаларда кайфият нима қилсин, деб ўйлайди китобхон. Аслида эса, Навоий замонида *кайфият* «ҳолат, бир нарсанинг ҳоли, хосси, сифати» (НАЛ, 301) сингари кенг маъно аниқланган. Ана шуларни ҳисобга олган ҳолда насрий баён қуйидагича таҳрирдан ўтказилган: «Унга сен қандай сув бергансан? Шу билан бирга тошни ўйиб, унга гул ясаётган қаламининг тузилишини ҳам айтиб берсанг» (1975, 35). Зеб сўзини тушириб қолдиришга, *кайфиятни* эса *тузилиш* деб ўзгартиришга тўғри келган.

Хоқон ўғли Фарҳодга қарата:

Қариллик кўйинга солғоч хиромим,
Сени қилмиш менинг қойим мақомим (353).—

деркан, охирги *қойим мақом* калимасини бугунги ўқувчи «хайратда қолдирмоқ», «дўндирмоқ» маъносидagi *қойил*, *қойил-мақом* билан чалкаштиради. «Навоий асарлари луғати»да *қойил*, *қойил* сўзининг «айтувчи, сўровчи, гапирувчи; иқдор», *қойим*, *қойим* сўзининг «турувчи, тик турувчи, тик; тўғри, баравар; ухламовчи» маънолари бериларкан, бунда уларнинг ҳозирги маъносига нисбатан хийла тафовут борлиги кўришиб турибди. Шу билан бирга, мазкур луғатда яна *қойим мақом* сўзи ҳам мустақил луғавий бирлик сифатида келтирилганки, бу ўринбосар, нойиб, ўрнига ўлтирувчи» маъноларини аниқлатар экан (НАЛ, 739). Дарҳақиқат, насрий таржимада сўз маъносидagi ана шу ўзгаришлар яхши ҳисобга олинган: «Умрим қариллик кўчасига қадам қўйганда эса, сендек ўғилни менинг ўринбосарим этди» (50). Фақат бу ерда ҳижжалаб ўғирнишга мойиллик сезилгани каби, ўринбосар сўзи ҳам услубан унчалик мақсадга мувофиқ эмас (у кейинги вақтларда келиб чиққан). Дарвоқе, рус таржимони масалани жуда тўғри ҳал қилган:

И к старости меня привел, любя,
В преемники мне послав тебя... (68).

Л. М. Пеньковский *қойим мақом* сўзини *преемник* (ворис) деб берган.

Хисрав билан Фарҳод ўртасидаги машҳур диалогда ҳаммага таниш ва тушунарли бир сўз қўлланилган.

Дедиким: дилбарингнинг де сифотин,

Деди: тил ғайратидин тутмон огин! (482)

Бу — *ғайрат* сўзидир. 1956 йил нашрида табдил қилинган:

Деди: севгилингнинг сифатларини сўзлаб бергил,

Деди: тилим отини аташга ғайрат қилолмайди (483).

Кейинги сатрни ўқиган киши Фарҳолнинг Ширин номига аташга ҳам мадори қолмабди ёки у журъатсизлик қилибди, деб тушунадил: бир замонлар *ғайрат* сўзи рашик, қизганиш маъноларини ҳам ифодаллаганини ҳар кимса ҳам билавермайди (НАЛ, 751). Шунга кўра, насрий баённинг 1975 йил нашрида қуйидагича тuzатилган:

— Қани севгилингнинг сифатларидан сўзлаб бер-чи!

— Тилим рашик қилиб, унинг отини ҳам атамайди (164).

Навой асарларининг табдиллафз муаллифини бегона, нотаниш сўзлар қанчалик қийнаса, унинг учун «таниш», «тушунарли» сўзларни бериш душворлиги ҳам заррача кам эмас.

Янги нашрнинг — эски, эски нашрнинг — янги қусурлари

«Фарҳод ва Ширин» табдилининг уч нашрини қисқаш буюк шоир идеали, асарнинг гоёси ва бадий ҳақиқатини тўғри идрок этиш, буни халққа тўла етказиш сари қилинган улкан ижодий иш ҳам илмий уринишларнинг мунтазам тадрижий такомил йўлини кузатиш имконини беради. Шуниси муҳимки, Алишер Навоий меросининг бошқа халқлар тилларига таржима этилиши ва бу ишнинг муваффақияти кўп жиҳатдан унинг ижоди асл нуҳасида — ўзбек тилида илмий томондан қанчалик чуқур ўрганилгани, тайёрланаётган нашрларнинг пухталиги ҳамда, қисман, асарларининг ўзбекча табили сифатига боғлиқ. Худди шу сабабдан Навоий қаламига мансуб, хоҳ катта, хоҳ кичик, ҳар бир нашрга алоҳида диққат қилиш, уларда йўл қўйилган ҳар бир майда қусурга катта нуқсон деб қарашга тўғри келади.

«Фарҳод ва Ширин» табдилининг ҳар бир нашри Алишер Навоий ижодини халқимизга яқинлаштиришда бир давр, бир босқич бўлди. 1975 йил нашри эса булар орасида, шубҳасиз, энг мукаммали ҳисобланади. Лекин шунга қарамай, унда ҳам кам-кўстлар кўзга чалинади.

Навоий мазкур дostonни ёзиш сабаби хусусида гапираркан, қайд этади:

Заруратким солиб бир ўзгача тарҳ,
Бу меҳнатномани қилгумдурур шарҳ (299).

Бу шарҳ дастлабки табдилда шундай «шарҳланган» эди: «Ноилож ўзгача бир режа билан бу меҳнатномани айтишга киришаман» (1956, 59). «Ноилож... айtilган» бундай талқин сўнги нашрда (16-бет) тузатилгани ҳолда («Мен бир ўзгача режа билан бу меҳнатнома шахрига киришмоғим зарур») ... меҳнатнома **шарҳи** — «меҳнатнома **шаҳри**»га кўчириб юборилган.

Фарҳоднинг туғилиши ҳақида шоир ёзади:

Тушуб ишқ аҳли ичра ҳар тараф жўш,
Чу туғди ўтда сайр айлар Сиёвуш (313).

1956 йил нашрида бу шундай табдил қилинган: «Бу ўғилнинг туғилишидан севги аҳли ичида ҳар томонда қайнаш бошланди. Гўё Сиёвуш ўт ичида сайр қилиб ўтгач буни туққан эди» (73).

1975 йил нашрида йўл қўйилган ғализлик бир қадар бартараф этилган: «У туғилиши билан ишқ аҳли орасида саросима бошланди. Гўё Сиёвуш ўт ичида сайр қилиб юриб буни туққандай эди» (21). Бу табдилга яна бир муҳим аниқлик киритилгани — Сиёвуш номи билан боғлиқ охириги жумланинг қандай афсона билан боғлиқлигини қайд этишда ўз ифодасини топган: «Сиёвуш — Урта Оснеда тарқалган қадим афсоналардан биридаги қаҳрамон исми. Фирдавсий «Шоҳнома»сига кўра, Сиёвушга ўғай опаси хуштор бўлиб қолган. Сиёвуш эса буни рад этган. Ўғай она унга туҳмат қилган. Ўтга топишувчилар одатига кўра, Сиёвуш ўзини оқлаш учун ёниб турган аланга ичига кирган. Шу вақтда ўт эса гулзорга айланган» (21).¹ Афсуски, бу жуда муҳим

¹ «Шоҳнома»нинг Ўзбек тилида чоп этилган нусхасида — «Сиёвушнинг оловдан ўтгани» бобида — бу афсона муфассал ҳикоя қилинган. Қаранг: Аб ул қосим Фирдавсий. Шоҳнома. Биринчи китоб. Фафур Фулом номдаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1975, 573—578-бетлар.

тафсилотлар ёруғида яна ҳам қорайиб кўринадиган бир доғ таҳрирда тузатиб юборилмаган: «Чу тугди ўтда сайр айлар Сиёвуш» мисрасини шундай табдил қилинган эдики, гўё: 1956 йил нашрида Сиёвуш Фарҳодни... «ўт ичида сайр қилиб ўтгач», кейинги нашрда эса—ҳатто «ўт ичида сайр қилиб юриб» туққан эмиш! Ваҳоланки, бу ерда қадимги ўзбек тилининг бир грамматик хусусияти назардан соқит қилинган: *туғди* феъли ўрнига қараб, мажҳулликни, яъни «туғилди» маъносини ҳам англатиши мумкин. Чунончи, «**туғмоқ**. 1. Туғилмоқ (ондан туғилмоқ); 2. Чиқмоқ, кўринмоқ, тулуъ этмоқ (қуёш ва ой ҳақида)» (НАЛ, 619). Бас, юқоридаги мисранинг замирида ҳеч қандай «ғалат маъно» йўқ — шонр «гулхан ичра сайр қилиб юрган Сиёвуш туғилгандай бўлди» демоқчи. Атиги биттагина «содда», «барчага «тушунарли», ҳар нафасда ишлатилиб турадиган «туғмоқ» феълининг «сохтакорлигига» эътиборсизлик оқибатида Фирдавсийнинг туҳматга учрабгулханга тушган Сиёвушини ўзбекча насрий баёнда ҳозиргача гўё туғишга мажбур қилинади. Қизиғи шундаки, мана шу бир митти грамматик унсурдан туғилган катта семантик мушкулот орқасида «Сиёвуш воқеаси» русча таржималарда умуман акс этмасдан келади.

Ажойиб «фирдавсмонанд» қасрларни бунёд этаётган усталарнинг маҳорати тасвирида айтилган қуйидаги:

Бирн юмшоғ йиғочдек хора пардоз,
Сутунга пил поя айлабон соз (330),—

байтидаги *пил поя* сўзи ҳам ҳозирги *пилпоя* (зина) маъносида нотўғри тушунилган кўринади. «Яна биттаси қаттиқ тошларни юмшоқ ёғочдай кесиб, пардозлаб, қаср устунига фил оёғи шаклида зина ишларди» (34). Ваҳоланки, **пил поя** — фил оёғи шаклидаги зина эмас, балки «катта биноларда ёғоч устунларнинг тагига қўйиладиган тош, зеркунда, тагтош» (НАЛ, 507). Қизиғи шундаки, зукко адабиётшунос, матншунос ва тилшунос олимлар Порсо Шамсиев билан Собиржон Иброҳимовлар тайёрлаган ва худди ўша Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида мазкур табдил чоп этилишидан роса уч йил илгари (1973) босилиб чиққан «Навоий асарлари луғати»да *пил поя* сўзига юқоридаги тўғри таъриф берилгандан сўнг «Фарҳод ва Ширин» дан худди шу байтнинг ўзи мисол тариқасида келтирилган эди. Бундан ташқари, роса ўн йил илгари Л. М. Пеньковский

рус тилига бу сўзни тўғри (подножье) таржима қилганди:

Один долбит для стока вод гранит
Другой подножья для колонн гранит.¹

Бизнингча, «Фарҳод ва Ширин» табдилининг янги нашри дoston юзасидан ҳозиргача, хоҳ илмий нашрларда, хоҳ махсус тадқиқотларда, хоҳ таржималарда, қўлга киритилган барча янги маълумотларни акс эттириши ва шунга асосланиши керак эди. Кузатиш шуни кўрсатадики, бу нарсага ҳали унчалик эътибор қилинмаганга ўхшайди. Баъзи ҳолларда эса, бунинг аксича, насрий баённинг олдинги нашрларида маълум сабаблар билан ўтиб кетган майда қусурлар эндиликда жиддий нуқсонга айланган, асли филжумла тўғри ёритилган ўринларга эса чалкаш ёхуд нотўғри талқин берилган.

Фарҳоднинг ғайритабиий болалиги ва унинг фавқуллода ўтқир зеҳни, қобилиятидан ҳамма ҳайрон:

Атога гаҳ бўлуб голиб таҳайюр,
Авони гоҳ этиб ожиз тафаккур (318).

1956 йил нашрида бу байт шундай талқин қилинган эди: «Отасига ҳайронлик голиб келган, онасини эса кўп ўйлаш ожиз қилиб қўйган эди» (83). 1975 йил нашрида эса насрий баён тақозоси билан жумлага бирмунча ишлов берилган: «Отаси бунга гоҳ ҳайрон бўлиб қолар, онаси эса, кўп ўйлаш натижасида кўзи ожиз бўлиб қолган эди» (25). Асл нусхада мушфиқ онанинг гоҳ «тафаккури ожиз» бўлиб қоларди, яъни у ҳайрон ва лол эди, дейилса, Ғафур Ғулом онани ожиз (чорасиз) бўлиб қолганди, тарзида беради — бу асл нусхага анча яқин, ammo Абдуқодир Ҳайитметов «ожиз» аниқловчисига кўз сўзини қўшиш билан уни биратўла кўр қилиб қўя қолган. Дарвоқе, талқинда рус таржимонининг қўли банд:

Отца он в размышления поверг,
У матери — печали разум мерк.²

¹ Алишер Навои. Фарҳад и Ширин. Государственное издательство художественной литературы УзССР, Ташкент, 1967, с. 62.

² Алишер Навои. Сочинения в десяти томах. т. IV. Фарҳад и Ширин. Изд-во, «Фан», Ташкент, 1968, с. 24.

Насрий баёнининг 46-бетида ўқиймиз: «Дунё ҳам қор билан кофур қонига ўхшаб...» Яна бир ғалат. «Ғоятда оқ ва хушбўй модда» нинг (НАЛ, 319) ... қони қандай бўларкан? 1956 йил нашридан маълум бўладики, таъдил этувчи қорга бурканган манзарани «кофур қони»га ўхшатган экан (145).

«Тафаккур бирла билмиш одамизод»

«Фарҳод ва Ширин» достонининг мўъжизакор саҳифаларидан, Навоий даҳосининг энг ҳайратомуз башоратидан бири — оннаи Искандарий тасвиридир. Бу оннаи жаҳон ажиб бир сандиқда сақланади:

Билури нобдин бир турфа сандуқ,
Ясомайду р дегайсен они махлуқ.

Искандар оннаси кашфиёти қанчалик жаҳоншумул аҳамият қозонмасин. бу улкан техникавий кашфиёт атрофида ўз даврида қарор топган фалсафа ҳам моҳият ва актуаллиги эътибори билан ғоятда муҳимдир:

Дема сандуқ, юз офат ҳисори,
Эшигин руст боғлаб қалъадори.

Ки офат қалъаси маҳкамроқ авло,
Анинг асрори ҳам мубҳамроқ авло.

Фарҳод ана шу сирли сандиқни очишни талаб қилади. Бироқ отаси хоҳон билан хазинадор уни очишнинг чораси ва ҳожати йўқлигини айтадилар:

Ки: бу сандуқ сиррин кимса билмас,
Калиди йўқтурур, қуфли очилмас.

Ани кўрдунг, билурнинг фикридин кеч,
Ки биз ҳам кўрдук, аммо билмадук ҳеч.

Бу ўринда улуғ Навоийнинг хоҳон тилидан айтилган сўзларини «таржима» қилишга ҳожат йўқ: кўр, аммо билишни қўй! — дейди салтанат соҳиблари.

Шоир бу воқеани шунчаки асар конфликтини кескинлаштириш, ўқувчининг диққатини унга жалб этиш ва тасвирнинг янада жонли ва жозибадор бўлишига эришиш мақсадида киритмаган. Йўқ, унинг барча достонлари, таъбир жоиз бўлса, бадий диалектиканинг юксак

мужассамий бир ифодасидан иборат. Табиат ва ижтимоий ҳаётда тараққиёт ва талаззул, ғолибият ва мағлубият, сифат ва миқдор, ҳодиса ва сабабият, воқеа ва моҳият, онийлик ва чексизлик, фонийлик ва абадият каби тушунчалар ҳамма вақт бир-бири билан биргаликда, узвий алоқа ва боғланиш ҳамда тақозодорлик муносабатида бўлиб келди. Бу жараёнларни англаш ва таҳлил этишдан иборат билишнинг моҳияти эса, чипакамига, фидонийлик ва қаҳрамонликни талаб этувчи ғоят таҳликали кечмишлардан ташкил топади. Ҳозирги замон фани ва техникасининг мислсиз кашфиётлардан иборат буюк тараққиёти арсеналида — хоҳ атом физикасининг, хоҳ кимё ва микробиология соҳасидаги ютуқларининг — буларнинг барчасида, таёқнинг икки уч бўлганидай, буюк яратувчилик ва кишини даҳшатга солувчи фавқултабний вайронгарчиликлар келтиришга қодир энергия воситалари муҳайёдир. Ҳамма гап шундаки, бу воситалар, кашфиётларнинг самаралари инсониятга қутлуғ саодат ато этадими ёки унинг бошига мисли кўрилмаган мусибатлар келтирадими — бу инсоният даҳоси билан яратилган ана шу илмий кашфиётларнинг калити фарҳодларнинг ихтиёрида бўладими ё хусравларнинг изнига тушадими — шунга боғлиқ.

Агар юқорида айтилган агностик фалсафага қулоқ осиб, дунёнинг сирру асрорини билиш фикридан воз кечганида, фақат ўз салтанатининг маишати ва шуҳратини ўйлаганида, Фарҳод — Фарҳод бўла олмас эди-да. Аммо унинг фалсафаси ўз замонасида ҳукм сурган ҳамда салтанатнинг турғунлиги манфаатларига хизмат қилувчи юқоридаги «билмаган — яхши!» деган зарарли, шубҳали ақидага терс ва ундан устун:

Деди: ҳар ишки қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод (359).

Искандар оинаси ҳақида шоир жуда катта масофадан туриб тасвирларни узатиш мўъжизаси ҳақида ҳикоя қилади. Тўғри, бу инсониятнинг тақдирни, яъни келажакда содир бўладиган воқеаларни олдиндан кўриш, «прогноз қилиш» йўлини қидириб топиш ҳақидаги орзу ва хаёлотининг бир кўриниши. Аммо шу нарса, чиндан ҳам, ҳайратомузки, бизнинг замонамизда, инсон ақлу гидрокини лол қолдирувчи мўъжизалар асрида, тасвирни узоқ масофага узатиш муаммоси ҳал этилди. Бир даврлар одамлар инсон оёғи етмаган жойларни бориб

кўриш иштиёқида ойлаб, йиллаб таҳликали саёҳатларга чиққан бўлса, эндиликда Антарктидадан бошлаб то Гонконггача, Токиодан бошлаб то Дамашққача табиат ва инсоният ҳаётида ҳар кун, ҳар соатда рўй бериб турган воқеа ва ҳодисалар телевизор деб аталмиш реал «оинаи жаҳон» орқали ҳар бир хонадонда намойиш қилиниб турибди.

Тарихий, афсонавий воқеа ва ҳодисалар, журъатли утопиялар XX аср фани ва техникасининг буюк кашфиётлари туфайли бачкана, кулгили бўлиб қолмасдан, аксинча, яна ҳам сермаъно яна ҳам серфайз, яна ҳам пурҳикмат бир мазмун касб этди. Зероки, бир замонлар учар гиламлар, девлар, аждаҳолар, парилар ҳақида матал ва афсоналар яратган, чўпчак ва ширин эртақлар тўқиган ақлли мавжудотнинг даҳоси билангина эндиликда самолётлар яшаш, зарранинг қаърини ёриб, унинг ичида қамалиб ётган ақл бовар қилмас қудратли энергияни кашф этиш, ҳатто Ернинг тортиш кучини бартараф қилиб, коинот бағрига кириб бориш, бўлак сайёраларга саёҳатга жўнаш имконияти тугилди.

«Муддати етмаган, фурсати келмаган яхши орзулар утопия деб саналади,— деб ёзган эди Ғафур Ғулом «Навойи ва замонамиз» мақоласида.— Навойи асарлари ҳамда халқ фольклорида кўришиб келган бахтли, саодатли, зулм-жабрсиз, инсонлик ҳаққи-ҳуқуқи баркамол, кишилар қаримайдиган, ёш болалар ўлмайдиган, ҳамма ер обод, ҳамма бир-бири билан иноқ, бутун ер юзи одамларнинг ватани, жаҳон бутун одамлар учун ёзиб қўйилган неъматли дастурхон, ҳамма инсон бир-бирининг биродари; шафқат, муҳаббат, меҳнат, вафо, одамларнинг туғма хислатлари ва ҳоказолар тўғрисидаги ширин ҳаёллар бундан тўрт юз эллик йил илгари айтилиши билан гоятда муборақдир».

Инсон — инсон бўлиб тугилганидан буён билишнинг машаққатли, поёнсиз сафарида давом этади. Унинг ақлу иродаси, идроку заковатига асос бўлган далил ва эътиқод юқоридаги байтда жамулжам. Бу байтни ёки унинг мазмуни ва моҳиятини етти ёшдан етмиш яшаргача ҳамма билади. Қизиғи шундаки, байтни табдил қиларкан, Ғафур Ғулом унинг замиридаги нозик бир қиррани очди: «У айтди: «Ҳар бир ишники одамзод қилган бўлса, уни яна одамзоднинг ўзи фикр юргизиб била олади» (1956, 171). Бу талқин матн билан чамбарчас боғлиқ ҳолда умумийликдан кўра кўпроқ аниқлик ҳосил қилган (одам қилган ишни — одам қилади маъносида). Бироқ

1975 йил пашрида талқин аниқликдан кўра умумийликни ифодалашга йўл очган: «У деди:—«Одамзод қандай бир ишни қилган бўлса, ҳаммасини одамзод ўзининг тафаккури билан билиб қилган» (55). Шуниси борки, Навоийнинг ҳикмат билан суғорилган қуйма мисраларини бу услубан одми, жўн, қуруқ сатрлардан таниб бўлмайди: Навоийники эмас бу сўзлар...

Яна назм санъати ва наср баёнида

Бу фанларда булар бир-бирдин аҳсан,
Юз ул фаблиқ аро ҳар қайси як фан:

Дилорому Дилорою Дилосо,
Гуландому Суманбўю Сумансо.

Паричеҳру Паризоду Париваш,
Парипайкар зиҳи ўн исми дилкаш.¹

Бундай қараганда — оддий сўзлар. Лекин арузнинг мусиқий равонлиги, куй кишида қандайдир шавқ уйғотади. Бунга сабаб нима? Матнга назар ташланса, оҳангдошликни пишиқ қофиялардан ташқари, яна бир қанча шеърӣ санъатлар юзага келтирганини илғаб олиш қийин эмас. Биринчи мисрадаги «б»лар, учинчи мисрадаги «д»лар, тўртинчи мисрадаги «с»лар, охирги байтдаги «п»лар қайтарилишидан келиб чиқаётган аллитерация; «фан», «дил», «суман», «пари» каби ўзаклардан тузилган сўзларнинг такрорланиши (*иштиқоқ* санъати), «Дилором», «Дилорд», «Дилосо» ҳамда «Дилором», «Гуландом» сўзларидаги, «Гуландом», «Суманбўй» сўзларининг олд қисмидаги товушлар ҳамоҳанглиги; учинчи мисрадаги уч сўзнинг тўртинчи мисрадаги уч сўзга тўла вазндошлиги (*сажъи мутавозин* санъати) орқасида бөр-йўғи уч байтдан иборат бу мўъжаз парча нақадар юксак бадний маҳорат соҳибининг қаламидан таралган зиё эканидан далолат бериб турибди.

Бунинг насрий баёнидаги инъикосига келсак...

«Бу фанларда буларнинг ҳар бири ўз йўлига уста, шу фанлардаги юзлаб кишиларга биттаси татир эди. Уларнинг исмлари Дилором, Дилоро, Дилосо, Гуландом, Суманбўй, Сумансо, Паричеҳр, Паризод, Париваш, Парипайкар бўлиб, ўн исм ҳам жуда мос, ёқимли эди» (136).

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 7-том, 228—229-бетлар.

Умуман олганда, асл нусха мазмуни тўғри баён этилган-у, аммо бу мўъжаз парчанинг мўъжизаси, назм ипига тизилган сўзларнинг сеҳри йўқолган. Шунинг учун ҳам Умар Боқий насрий матн орасида мазкур парчанинг ўзини айнан (кейинги икки байт) келтиради.¹

«Умуман олганда,— деб ёзади насрий баён муҳаррири Абдуқодир Ҳайитметов,— гениал шоир асарларининг барча гўзаллиги, латофати ва маъноларини ҳеч қандай наср бутун тўлаллиги билан акс эттира олмаслиги оддий ҳақиқат»². Лекин бундан табдилда лафздошликни бериб бўлмайди, деган хулоса келиб чиқмайди. Чунончи, Умар Боқий насрий баён давомида Навоий бадиятини, унинг санъати сеҳрини қандай бўлмасин китобхонга таъсирчанроқ қилиб етказишнинг ўзига хос йўллариини излаган ва кўп ўринларда унинг саъй-ҳаракатлари дурустгина натижа ҳам берган эди.

Меҳинбонунинг Фарҳодга лутфан миннатдорчилик изҳор этиб назмда айтган таҳсинини Умар Боқий насрга шундай ўтказган:

«Ғунчадек оғизлари тўтиий шакаристон ва булбули ҳазордостондек такаллумга келиб, дур афшонлик бирла айдилар:

— Эй қуввати бозуда ягонаи даврон ва эй забардастлик бобида офати замон ва эй шакл ва ҳайъатда барчадин тоқ тушган ва эй сифатнинг васфидин барча халқга иштиёқ тушган шаҳбози баландпарвоз, ғойбона бизни хизматимизга бел боғлаб, мурувват бирла мундоғ мушкил ишларни осон қилиб, мундоғ сифатлар ошкора қилибсан» (414).

Юқорида қайд этилганидай, Алишер Навоий дostonининг насрий парчалари — тафсиллий сарлавҳаларини ҳам ғоят гўзал, аниқ мақсад ва дид билан асарнинг шеърӣ қисмидаги тасвир услубига ҳамоҳанг бир мақомда ёзган Умар Боқий Навоийнинг ана шу «насрий услуби»ни ўз насрий баёнига услубкалити қилиб олган.

Албатта, бу билан назмни насрга ўтказганда муқаррар уни сажъ билан ағдариш лозим деган талабни қўйиш тўғри бўлмайди. Бунинг устига, «Фарҳод ва Ширин»нинг насрий баёнлари мақсад эътибори билан

¹ Қаранг: Ўзбек адабиёти. Тўрт томлик, 3-жилд. ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1959, 418-бет.

² А. Ҳайитметов. Нашрга тайёрловчидан сўнги сўз ўрнида) «Фарҳод ва Ширин», Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1976, 246-бет.

бир-бирдан фарқ қилади. Умар Боқий иш жараёнида, асосан, китобхонни кўзда тутган. Шунинг учун у қўпинча асл нусхага нисбатан эркинроқ муносабатда бўлади. Натижада воқеаларни халқ китоблари услубида баён этади, асл нусха мазмунини баён қилиш давомида ўрни билан ундан «шеърый цитаталар» ҳам келтиради.

Гафур Ғулом эса асл нусха матни билан ёнма-ён «байт-барбайт» тарзида нашр эттирган насрий баённинг услуби ҳақида: «Достоннинг тили кенг китобхонлар оmmasига яхши англашиларли бўлсин учун уни бугунги адабий тилда наср билан ҳам ёзиб чиқдим. Ҳар бир байтнинг тўғрисида унинг ҳозирги адабий тилдаги ифодаси ҳам берилди»,¹ деб ёзади. Демак, ўқувчи аввал байтни ўқиб, сўнгра (башарти тушунмаса) насрдан фойдаланиши кўзда тутилган.

Бироқ асарнинг 1976 йил нашридан кузатилган мақсад сал бошқачароқ. Насрий баён м у с т а қ и л н а ш р сифатида тақдим этилган экан, оммага дoston бадияти иложи борича мукаммал бир тарзда етказилиши лозим эди. Вазн, лафздошлик тўла қурбон берилдими, лоақал, энди мазмун ва маъно тушунарли тилда тўғри ва тўла ифодаланган бўлиши зарур. Чунки асл нусхадаги мураккаб ўринларни насрда ёйиброқ, соддароқ тилда «батафсилроқ» акс эттириш имконияти туғилади. Бунда шеърый матн билан насрни бақамти бериш ҳолатида туғиладиган «ҳажм танқислиги» ҳам бўлмайди Майдон кенгайди.

Гафур Ғулом яратган насрий баён анча йиллардан кейин қайта таҳрир қилинди. Бу даврда навоий-шунослик жуда кенг қулоч отди, шоир ижоди ва истеъдодининг янги-янги қирралари очилди. Табиийки, кейинги нашр олдингисининг аллақанча кам-кўстларини тўлдирди, бир қанча нуқсонларга барҳам берди. Шу билан бирга...

Оригинал ва унинг сояси

Қуёшдин соя қочмоқлиққа мойил,
Арода айлабон шахсени ҳойил (420),—

байтида ёз тасвири чизилган: қуёшдан қочиш учун соя кишини ўртада тўсиқ қиляпти! Бу байт олдинги нашр-

¹ Гафур Ғулом. Босмага тайёрловчидан. «Фарҳод ва Ширин», ЎзССР Давлат нашриёти, 1956, 23-бет.

да: «Соя ўзини бу ўртада маниъ бир парда бўлишини истамай, қўёшдан қочмоқда» (293) ва кейинги нашрда: «Соя ўзини бу ўртада тўсувчи парда бўлишини истамай, қўёшдан қочмоқда» (96),— шаклида ўгирилган.

Тадқиқотчи Султонмурод Олимов ҳақ: китобхон бу фикрни маъниққа сиғдиролмади. Ахир, соя билан қўёш ўртасида бирор нарса — тўсиқ бўлиши мумкин, лекин соя — бирор нарса билан қўёш ўртасида «парда» бўла олмайди-ку.

Худди шунингдек:

Боқиб чун кўрди қаддин ўйлаким ёй,
Дегайсен, кўрди девона янги ой (514).—

байтида Фарҳоднинг маккор кампирга қараб, унинг жуссасини ёйдай букилган ҳолда кўрганни ҳақида гап боради. Кампир худди янги чиққан ойга боқиб, унга тақлидан эгилган девонага ўхшатишган. Аммо иккала нашрда ҳам бу мисралар мазмуни: «Девона янги ой кўргандай, маккорга қаради, қаддини ёйдай эгилган кўрди» (160),— деб шарҳланган. Бунда ажойиб образли ўхшатиш йўқолгани ҳам бир сари, боз устига Фарҳод... девонага ўхшатишган. Бошқача айтганда, ёсуман кампирга берилган сифат Фарҳодга ёпиштирилган.

Тўрида боргаҳнинг бир бийиқ тахт,
Анинг устида бир шоҳи жувон бахт (518).—

байтида биргина сўзнинг «ўзидай» ўгирилиши натижа-сида Фарҳодга тенг ўгли бўлган Хисрав «ёш шоҳ»га ай-ланиб кетган: «Боргоҳнинг тўрида бир буюк тахт қу-рилган, устида ёш бир шоҳ ўлтирар эди» (481). Аслида эса, гарчи «жувонбахт» (бу сўзнинг матида «жувон бахт» деб ёзилгани нотўғри) «ёш» ва «бахт» сўзлари-дан таркиб топган бўлса-да, форс-тожик тилида «бах-тиёр», «бахтли», «келажаги порлоқ» деган маъноларни билдиради. Афсуски, бу камчилиқ кейинги нашрга ҳам кўчган.

Балиғ сайд айлабон ҳар ён наҳанги,
Нечунким, ранг сайд эткай палаңги.

Тани бир тоғдекким бўлса хоро,
Темурдин тишу чангал ошкоро (425 — 426).—

сатрларида ифода этилган мазмун: «Қатта балиқлар ҳар тарафда майда балиқларни худди йўлбарсни ҳа-башлар сайд қилгандай овлаб юради» (305),— тарзида ўгирилиб, иккинчи байтнинг мазмуни акс этмаган. Эъти-

бор қилинса, Навоий наҳангнинг балиқ овлашини — палангнинг ранг овлашига қиёс қилган. *Ранг* сўзи бу ерда тоғ эчкисини англатиб келяпти (НАЛ, 251). Хўш, унда бунинг ҳабаш (негр)ларга қандай алоқаси бор? Кузатишлар натижасида шу нарса аниқландики, устод Ғафур Ғулом фойдаланган қўлёзмада *ранг* сўзи «занг» (ҳабаш) бўлиб кетган экан. Араб ёзувида «р» билан «з»нинг фарқи битта нуқтада. Шу сабабли котибнинг хатоси ноширни чалғитган. Таниқли матншунос олим, филология фахлари доктори Порсо Шамсиевнинг «Хамса»нинг илмий-танқидий тексти устида олиб борган тадқиқоти натижасида котибнинг бу хатоси тузатилган ва кейинги нашрларда мазкур сўз *ранг* тарзида босилган.¹ Таҳрирда биринчи байт мазмуни деярли ўзгартирилмаган ҳолда қолдирилиб, кейинги мисралар: «Уларнинг танаси қора (?) тоғдек бўлиб, тиши ва чангали темирдан экани очиқ кўриниб турарди» (100—101), — деб таъдил қилинган. Ҳолбуки *ташбеҳ* санъатининг султони бўлган Алишер Навоий «темир тишли, чангалли, тоғдек келадиган» наҳангни... ҳабашларга сира-сира ўхшатмаган бўларди. Ҳабашлар *рангига* ишора қилиб бўлса керак, «қора» сўзининг қўшилиши ҳам асл нусхани бузиб талқин этишга, сохталаштиришга олиб келади.

Насрий баёнда ҳижжалаб ўгириш ҳоллари кўп учрайди. 1976 йил нашрининг 161-бетдаги «Айрилиқ қўлининг кучидан дод дейман» жумласида — *дастидан дод демоқ* ибораси қўлланилса, 153-бетдаги «Ишқ ичида шоҳликнинг қанча лаззати бўлса, гадоликнинг ҳам ўзига хос турли ҳолатлари бор!» жумласи — *ўзига хос гашти бор* деб ўзгартирилса, 265-бетдаги «Аввал унинг вужуди соғломликдан ёрдам топсин» деган мавҳум жумла ўрнига — *шифо топсин* деб таҳрир қилиниши керак эди.

Насрий баёнда бугунги ўқувчига яхши таниш бўлган сўзларни «таржима» қилишга интилиш майли кўзга ташланади. Чунончи, *чарх* — «бошимизда айланувчи осмон» (27), *наҳанг* — «катта балиқ» (101, 305) *висол тонги* — «ёр билан кўришув тонги» (179), деб «ўзбекчаланштирилгани» ҳолда, *анис* (улфат, дўст), *ёзғурмоқ* (айбламоқ), *озғирмоқ* (адаштирмоқ), *кўпонсор қуши* (чуғурчуқ), *мусҳаф* (саҳифа — китоб, қуръон), *кичик*

¹ Қаранг: Алишер Навоий. Хамса. Фарҳод ва Ширин. Танқидий текст. Тайёрловчи Порсо Шамсиев. ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, Тошкент, 1963, 98-бет.

қардош (ўка), *туз* (текис ер, дала) каби луғатсиз тушуниш қийин бўлган калималар ўзбекчалаштирилмаган.

Насрий баёининг кейинги наشريга қараб айтиш мумкинки, сўзларнинг имлосига етарли эътибор бермаслик патижасида ҳам жиддий хатолар келиб чиқиши мумкин экан. Масалан, форсча *кофур* ва арабча *кофир* сўзларининг иккаласи ҳам китобда нуқул «кофур» шаклида ёзилган. Холбуки, буларнинг бири — ғоятда оқ ва хушбўй моддани (камфара) англатса, иккинчиси — ғайридин, мажозан эса раҳмсиз деган маънода қўлланилади. Ёки *тиғ* сўзининг — «туғ», *учуқ* сўзининг «учқун» шаклида ёзилгани оқибатида терс маъно келиб чиққанини ҳам қайд этиш керак.

Бадний асар илмий тил билан эмас, бадний тил билан таржима қилингани яхши. «Фарҳод ва Ширин»дай гўзал шеърини асарнинг насрдаги баёни ҳам шеърдай янграса деймиз.

«...Хаёлимга андоқ келурки...»

Ҳозирги вақтда ўзини маданий миллат деб биладиганлар орасида Алишер Навоийнинг табаррук номини эшитмаган, унинг лоақал бир печта ғазалини ёки достонини ўз она тилида ўқимаган, шoirнинг асарлари қўлёзмасини ўз миллий кутубхоналарида ардоқлаб сақламаган халқни учратиш қийин. Жаҳон афкор оммаси у ёки бу даражада Навоий ижодидан хабар топди.

Лекин Алишер Навоий ва унинг ижоди жаҳон адабиётининг шундай олтин фондани ташкил этадики, шoirнинг номи, асарлари бутун дунё миқёсида энг кўп таржима қилинадиган ўрта асрнинг буюк сиймолари қаторидан ўрин олишига муносибдир.

Навоийни жаҳондаги бошқа халқларга қандай таништириш кўп жиҳатдан шoirни *ўзимиз* қай тариқа тушунишимизга боғлиқ. Буюк мутафаккир ижодини тўғри баҳолаш, қолдирган бебаҳо меросини ўзлаштириш эса навоийшунослик фанининг тараққиётига вобастадир.

Шунини айтиш керакки, ўзбек адабиёти тарихида Навоийнинг ўрнини белгилаш, унинг номини оммалаштириш, ижодини халқ мулкига айлантиришда навоийшунос олимларнинг хизмати жуда катта. Атоқли ўзбек шoir ва ёзувчилари Ойбек, Ғафур Ғулум, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, Уйғун, Иззат Султон асрлар оша буюк Навоийнинг сўнмас образини яратиш билан бирга, унинг ҳаёти, ижоди ва эстетик идеали ҳақида

ноёб илмий асарлар бунёд этдилар. Шоирнинг асарларини тўплаб чоп этиришда — Гафур Ғулом билан Ҳамид Олимжоннинг, ижодий такомил йўли ва ҳаётининг ноёб саҳифаларини кашф этишда—Иzzат Султоннинг, лирикасининг позик пардалари сирини очиш ҳамда уларни чуқур адабий таҳлил этишда—Мақсуд Шайхзоданинг хизматини алоҳида таъкидлаш лозим. Шунингдек, адабиётшунос олимлардан академик Воҳид Зоҳидов, академик Воҳид Абдуллаев, профессорлар Абдураҳмон Саъдий, Порсо Шамсиев, Ҳамид Сулаймонов, Азиз Қайюмов, Абдуқодир Ҳайитметов, Алибек Рустамов, Ботирхон Валихўжаев, Содир Эркинов, Натан Маллаевлар шеърхон халқимизга «Ҳамса» талқинлари»ни туҳфа этган Тўхташ Жалолов ҳам Навоий даҳосини илмий таҳлил қилиш, унинг бадиий маҳорат сирларини очишда ҳормай-толмай меҳнат қилдилар.

Алишер Навоий асарлари, жумладан, «Фарҳод ва Ширин» достонининг рус тилига ва аксарият, у орқали хоржий Ғарб мамлакатлари ҳамда СССР халқлари тилларига таржима қилина бошлаши муносабати билан шоир ижодини ўрганиш бўйича ҳозиргача кўзга ташланмаган янги проблемалар юзага чиқмоқда. Булар — «Навоий ва бизнинг замонамиз», «тиллар ва таржималар», «тил ва тафаккур», «таржимада тарихийлик ва давр колоритини акс этириш», «адабий анъана ва шеърини таржима», «таржима ва талқин» масалаларидир.

Гапни охирги мавзудан бошлайлик. Бадиий таржима — бу қайта яратиш санъати демак. Лекин шу билан бирга, ҳар қандай таржима — бу маълум даражада талқин ҳам деган сўз. Бошқа тилларда барпо этилган асл нусхани таржимон аввал «ўзи учун», сўнгра ва шу билан баробар «ўз тилида» сўзлашувчилар учун талқин қилади. Таржима давомида асар ўзининг мутлақ «асл шаклида» қолмайди, балки тил ўзгариши (алмашиши) муносабати билан маълум даражада услуб ҳам ўзгаришга учрайди. Масалан, Л. М. Пеньковский «Фарҳод ва Ширин» таржимасида Ҳарчанд матнининг қадимийлиги, тил ва услубнинг кўҳналикни акс этиришга ҳаракат қилган бўлмасин, барибир, «тушунарлилик» тарафидан Навоий асарлари: асл нусхасида — ўзбек китобхонига нисбатан, русча таржимасида — рус ўқувчисига яқинроқдир. Чунки шоирнинг ижоди ўзбек китобхонларига асл нусхасида ўша беш аср олдинги тилда айнан сақланиб қолгани ҳолда, у ҳозирги рус адабий тилига ағдарилгандир. Шу сабабдан бу-

гунги ўзбек китобхонига туркий (ўзбекча) асл нусхада «тиши ўтмаган» жойлар ҳам русча таржимада осонроқ бориб етади, унга «тушунарлироқ» бўлиб кўринади.

Шундай қилиб, Алишер Навоий асарлари русчалаштирилганда бир карра «янгиланиб» ҳам олади: улар ўзбек тилидан — рус тилига кўчиш баробарида фақат ўзларининг «лисоний либос»ларинигина ўзгартириб қолмай, маълум услубий ўзгаришга ҳам учрайдилар — ўзбек тилининг қадимий тараққиёт ҳолатидан ҳозирги баркамол ва бақувват рус адабий тилига ўтиб ўзгача бир «замонавий» маъно пайдо қиладилар.

Бу — таржиманинг бир фазилати.

Таржиманинг иккинчи фазилати шуки, бунда мавжуд нашр, илмий-танқидий матннинг қайта баҳолалиши, бамисоли асл нусха текстининг такрорий таҳлили ва таҳрири ҳодисаси юз беради. Одатда, моддий ашёлар сингари, маънавий бойликларнинг ҳам қиммати уларни бошқа шундай эквивалент нарсалар билан қиёслаганда ёки бошқа халқларга шу бойликларни тақдим этганда яққол кўзга ташланади, ўзларининг чинакам баҳосини топади. «Шундай ёзиш керакки, у бошқа тилларда ҳам севиб ўқиладиган бўлсин», деган эди Л. Н. Толстой. Албатта, ҳар қандай санъат асари ҳам таржимадан бирдай ярқираб чиқавермайди. Баъзан турли сабабларга кўра бошқа тилларга ўгириш қийин бўлган жанрлар, сўз санъати намуналари учрайди. Бундан ташқари, ҳар бир халқнинг ўзига хос эстетик диди ҳам катта роль ўйнайди: бир тилда муваффақият қозонган китоб бошқа тилга ағдарилганда «худди ўшандай» яхши қабул қилинмаслиги ҳам мумкин ёки, аксинча, айрим асарлар асл нусхасидан кўра таржимада кўпроқ шуҳрат топади. Шунингдек, таржимада тилнинг имкониятини ҳам ҳисобга олишга тўғри келади, маълум даврда унга ҳали ўгириб бўлмайдиган китоблар бўлиши мумкинлигини ҳозир ҳеч ким никор этмайди. Ниҳоят, таржиманинг муваффақияти — таржимоннинг маҳоратига боғлиқ эканлиги ҳам сир эмас.

Бироқ буларнинг барчаси хусусий ёки истисноли ҳоллардир. Умуман олганда, Лев Толстой ҳақ: аслида яхши ёзилган китоб бошқа тилларга қилинган таржимасида ҳам тушунарли бўлиши ва севиб ўқилиши лозим. Бошқа тилда шавқ билан қарши олинмаган асарни эса «ўз» тилида ҳам дуруст ёзилмаган деб қабул қиладилар.

«...Сўзим маргабаси авждан қуйи энмагай...»

Таржима, кўпчилик кишилар одатда тушунгани сингари, тил билмаслик орқасида тугиладиган заруратгина эмас, балки ўша ўгирилаётган асарнинг бошқа ижтимоий муҳит ва тилда муайян даражада янгилалиши, муваффақият топиш гарови, миллий маданиятларни юксалтириш омилларидан биридир. «Фарҳод ва Ширин» таржималари мисолида эса унинг яна бир хосияти — ҳатто асл нусха нашрининг матний ва филологик ҳолатини текшириш омилларидан бири эканлиги ҳам маълум бўлди. Чунки, одатда, таржимадан «ташқарида», оригинал нашр ҳолатида, гарчи мутахассисларга қисман маълум бўлса-да, дostonин ҳозирги ёзувга қайта ўтказиш ҳамда уни табиқ қилиш вақтида йўл қўйилган нуқсонлар у қадар бўртиб кўринмаган эди. Таржима эса оригинал нашрларнинг анча сифатсизлиги, уларда турлича талқишлар, чалкашликлар, зиддиятлар хийла кўп эканини яққол кўрсатди.

Мана филология фанлари доктори, профессор С. Н. Иванов келтирган маълумот: «Лисонут-тайр» дostonини рус тилига ўгириш вақтида таржимон мавжуд ўзбекча текстни унинг араб ёзувидаги нусхаси билан чоғиштирар экан, 3598 байтдан 200 дан ортигида мисралар қатига жамланган маъно талқинида янги нашр муҳаррири билан таржимон (ўзи) ўртасида баҳс қўзғалган, булардан 70 таси муҳаррирнинг, 80 таси — таржимоннинг фойдасига ҳал бўлган, 50 та байт талқинида эса улар ўртасида умумий тил топилиб, муроасага келишан.

Бизгача етиб келган текстларда мавжуд чалкашлик, хато ва сакталикларга улардаги айрим тарихий хос тушушчаларнинг маъноси ҳозир ўзгарганлиги ёки бутунлай йўқолиб кетганлиги, тилнинг эскирганлиги, котибларнинг шошма-шошарлиги орқасида қадимий қўлёзмаларни кўчириш давомида сўз ва жумлаларнинг бузилиб ўтганлиги сабаб бўлган. Алишер Навоий асарларини ҳозирги ёзувга кўчиришида ана шундай қусурлар кўплаб тузатилади ва ҳамон тузатилмақда. Бироқ масаланинг иккинчи томонини ҳам қайд этиш лозим. Эски қўлёзмаларда йўл қўйилган хатоларнинг уволи-ку шўрлик котибларнинг гарданида экан, Навоийнинг ҳозирги ёзувда бир-ича мартаб босилган асарлари мажмуаларида учраётган юзлаб, минглаб ҳар хил нуқсонларга ким жавоб беради? Ахир, замонавий нашрларга саводсиз котиблар эмас, балки шоир ижодини нозик томонларигача

илғайдиган сўз усталари, филология фанининг таниқли намоёндалари, атоқли навонийшунос олимлар мутасадди бўлмоқдалар-ку.

Чунончи, бир навонийшунос олим ёзади:

Ухшатти қоматингга санабарни богбон,
Бечора билмас эмиш алифдин таёқ не.

Бошқа бир олимда бу байт бошқачароқ жаранглайди:

Ухшатти қоматингни санубарга богбон
Бечора билмас эрмиш «алиф»дин таёғни!

Яна:

Улсам ясаманг мунда мазоримни менинг,
Юклуб элитинг жисм фигороимни менинг,

Утру чиқориб аҳли диёримни менинг,
Қуйида қўйинг тани низоримни менинг.

Қиёс қилинг:

Улсам ясаманг бунда мазоримни менинг
Юклуб элтинг жисм фигоимни менинг,

Утру чиқариб аҳли диёримни менинг
Қуйида қўйинг тани низоримни менинг.

Фарҳод ва Ширин» нинг турли йиллардаги нашрларида ҳам ана шундай хилма-хил чалкашликлар тўлиб-тошиб ётибди. Лоақал Хисрав билан Фарҳоднинг машҳур диалогидан мисоллар келтирайлик:

Буюрдиким ҳақим ўлуб ҳам оғуш,
Кетурди нотавоннинг мағзига хуш.¹

Буюрдиким ҳақим ўлуб ҳамоғуш
Киюрди нотавоннинг мағзига хуш.²

Бошида хисравона боргоҳи,
Туриб атрофида хайлу сипоҳи (II. 418).

¹ «Ўзбек адабиёти», Тўрт томлик. Учинчи жилд. ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1959, 424-бет.

² Алишер Навоий. Хамса. ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, Тошкент, 1958, 518-бет.

Бошида Хисрав ойн боргоҳи
Туриб атрофида хайлу сипоҳи (II. 518).

Кейин боғлаб оёғу қўлларин руст.
Бориб чекмаклик они дор уза чуст (I. 427).

Кейин боғлаб қадоғлиқ қўлларин руст
Бориб чекмаклик они дорға чуст (II. 521).

Беш юз йиллар мобайнида фавқуллода оғир араб ёзуви шаронтида Навоий асарларини ҳар хил ўқиш ва турлича талқин этишлар содир бўлган экан, буни тушуниш ва кечириш мумкин, аммо кейинги эллик йил ичида янги, мукамал ва ўнғай ёзув шаронтида юқорида қайд этилгани сингари нуқсонларга йўл қўйилаётганини қандай изоҳлаш мумкин? Машҳур совет олимлари печанинг йиллар муқаддам тошларга ўйиб битилган, ҳозир ному нишонсиз йўқолиб кетган сирли ёзувларнинг магзини чақиб, уларни ўқишга муяссар бўлишса-ю, биз атиги беш аср олдин ёзилган равон текстларни ҳанузгача қандай ўқиш ва уқшни билмай, боз устига, аслида дуруст ёзилган аниқ-таниқ сўзларни ҳам бугунги кунда бузиб ўқисак ва нодуруст ёзсак...

«Фарҳод ва Ширин» нинг рус, немис, украин, озарбойжон, туркман, тожик, қирғиз ва бошқа тилларга қилинган таржималарини бир жойга жамлаб, ўзаро қиёс қилинса, улардаги бадиий, услубий, текстологик хилма-хилликлар шу қадар кўпки, уларни ёритиш учун махсус катта тадқиқот ўтказишга тўғри келган бўлар эди. Демак, Алишер Навоий даҳосини жаҳондаги бошқа халқларга муносиб бир тарзда тақдим этиш, унинг ижодини ўзга халқлар маданиятининг ҳам мулкига айлантириш, буюк шоир асарларининг, аввало, ўзбек тилидаги нашрлари сифатини яхшилаш, уларнинг текстологик тарафдан бир хиллигига эришиш, мавжуд хато ва камчиликларга барҳам бериш навоийшунослик фанининг савиясини янада юксалтиришни тақозо этади. Хусусан, икки нарсага алоҳида диққат қилишга тўғри келади. Булар — л у ф а т ва т а б д и л масаласидир.

Филология фаилари докторлари Порсо Шамснев, Собиржон Иброҳимовлар «Навоий асарлари луғати»ни тартиб бериш билан (1972) бу соҳада бениҳоя катта ва қутлуғ иш қилдилар. Бу икки марҳум алп олимимиз ана шу луғат билан ўзларидан унутилмас, бениҳоя фойдали ёдгорлик қолдирдилар. Лекин ҳали Навоий асар-

ларининг кўп томлик тўла лугати яратилганича йўқ. Ваҳоланки, бундай лугатнинг барпо этилиши фақат шоирнинг назм ва насрда ёзган кўп сонли дoston, газал, рисола, таржималарини тушуниш учунгина эмас, балки Навоийнинг маънавий оламидаги инжу доналарини маълум илмий тасниф асосида системага солиш, мутафаккирнинг сўз бойлиги, ўзбек тили лугатининг тараққиёт манбаларини аниқлашда ҳам гоят муҳимдир. Бундай ишнинг амалга оширилиши навоийшунослик фанининг яна бир поғона юқори кўтарилиши, шонрасарларининг бошқа тилларга таржима қилинишига ҳам жиддий туртки бўлар эди.

«Фарҳод ва Ширин»нинг мавжуд насрий баёнларини ўрганиш табдилнинг икки хил бўлишидан далолат беради: ўзлаштирма табдил ва изоҳловчи табдил. Умар Боқийнинг насрий баёни ўзлаштирма табдил бўлиб, Навоий нусхасига инсбатан бирмунча мустақил ва эркиндир. Бундай ижод намунаси китобхонга *мустақил* нашр сифатида тақдим этилиши мумкин. Бу гўё муаллиф оригинали асосида ижод қилинадиган мустақил саҳна асарига (драма ёки опера) ўхшайди. Ғафур Ғулом томонидан яратилган насрий баённинг 1940, 1956 йилги нашрлари эса «байт-барбайт» таржима бўлиб, фақат асл нусха нашри билан *бақамти* ҳолда чоп этилгандагина китобхонга тушунарли бўлади. (Бу кинофильм ўгирмаси — дубляжга ўхшайди.) Мазкур насрий баённинг 1975 йилги нашри бўлса, ўзлаштирма табдил билан изоҳловчи табдил ўртасидаги ижод намунасидир. Бизнингча, ҳозирги вақтда Навоий асарларининг мустақил ўзлаштирма табдилини яратишга унчалик зарурат йўқ. Кенг китобхонлар оmmasига эндиликда Алишер Навоий яратган оригинални асослироқ тушуниш ва унинг ичига чуқурроқ киришга имкон берадиган ҳамда шунга калит бўладиган нусха — изоҳловчи табдилга эҳтиёж бор. Аммо бундай табдил асл нусхани мумкин қадар пухта акс эттириши ва янада кенгроқ шарҳлаши лозим.

Ниҳоят, таҳтуллафз ёки тағлама (подстрочник) хусусида. Классик адабиёт асарлари таржимасига жиддий талаблар қўйилади. Бу ерда фақат «илҳом чоғланган» вақтда «қофиялари жуфтланиб» маълум вазнга солинган муқобил байтлар эмас, балки пухта филологик таҳлилга асосланган, асл нусха билан тенглаша оладиган бой санъат асари яратиш керак. Таржима — бу илҳом, юксак истездод ва интуиция билан чуқур филологик би-

лим, тишимсиз луғавий меҳнат ҳамда ўринли илмий шарҳнинг чагишмасидан иборат назарий-ижодий жараёндир. Чунончи, «Фарҳод ва Ширин»дай ажойиб шеърининг романининг русча таржимаси фақат Лев Пеньковскийнинг шоирлик истеъдодигагина асосланган бўлиши мумкин эмас эди. Таржимоннинг қўлида З. Аксаков яратган пухта тағлама муҳайё эди. Таржимоннинг ижод сирлари, истеъдоди, топқирлигини баҳолашда ана шу тағлама билан танишиш бениҳоя катта аҳамиятга эга. Ўзбек тилида дostonнинг насрий баёни нашр этилгани сингари, «Фарҳод ва Ширин»нинг русча тағламасини ҳам академик нашрдан чиқариб, ўқувчиларга тақдим этилса, жуда улуг иш бўлар эди. Бу — мазкур дostonнинг кўплаб тилларга ўгирилишида таржимонлар учун бебаҳо қўшимча материал бўлишига шубҳа йўқ.

Ана шу муҳим тадбирлар амалга оширилса, буюк мутафаккир ва «ғазал мулкининг султони» (М. Шайхзода) бўлган Алишер Навоийнинг қуйидаги ҳаққоний сўзлари унинг асарларининг турфа тилларга қилинаётган таржималарига нисбатан ҳукм чиқарганда ҳам ўз кучини тўла сақлаган бўлар эди: «Умидим улдирки ва ҳаслимға андоқ келурки, сўзим мартабаси авждан қуйи энмағай ва ёзган асарларимнинг тантанаси аъло даражадан ўзга ерни ёқтирмағай».

ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА ШЕКСПИР АНЪАНАЛАРИ (ТАРЖИМА ВА ТАЪСИР)

Бадий таржиманинг ватан адабиёти билан
ўзаро муносабати.
Воқелик — адабиёт — қайта яратиш диалектикаси

Таржима қилишдан мақсад нима? Қай вақтларда ва қандай шароитларда таржима қилишга зарурат туғилади, ёки бу адабиётнинг ёхуд ижодкорнинг доний, табиий эҳтиёжими?

«...Бизда таржимоннинг шуҳрати инҳоятда кам қадрланади,— деб ёзганди В. Г. Белинский Богемуснинг «Қувғинди» номли тарихий романининг немисчадан рус тилига ўгирилиши муносабати билан.— Ҳолбуки, менинг фикримча, бизнинг адабиётимизда мана энди таржима даври бошланиши, ёки, тўғрироғи, энди бизнинг бутун адабий фаолиятимиз ҳам илмий, ҳам бадий асарларни нуқул таржима қилишга қаратилмоғи лозим эди. Энди рус маҳсулотининг обрўси жуда тушиб кетди: омма маънилик ва нафис нарсаларни талаб қилади, лекин ўз она тилисида на унисини ва на бунисини тополмагандан сўнг, ноилож нуқул хорижий нарсаларни ўқийди... Бизда фақат давлатманд кишилар, у ҳам бўлса пойтахтда яшайдиган бадавлат одамларгина Европа даҳосининг битмас-туганмас жавоҳирларидан баҳраманд бўла оладилар; ҳолбуки, бизда ҳатто пойтахтларнинг ўзида ҳам, хусусан вилоятларимизда маърифатнинг оби ҳаётига ташна, лекин қўллари қисқалиги ёки тил билмаслик оқибатида ўзларининг маърифатга ташналиklarини қондиrolмаётган одамлар кам дейсизми! Хуллас, бизга кўпроқ соф илмий ҳамда бадий асарлар таржималари даркор. Бунинг фойдаси ҳақида гапириб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ: бу шунчалик равшанки, ҳеч кимда шубҳа туғилмайди ҳам. Бадий асарлар таржимасининг хосияти шундаки, у чинакам нафис нарсдан баҳраманд этишдан ташқари, эстетик туйғунини ўстиришга, дид пайдо қилишга ва нафис нарса тўғрисида ҳаққоний тушунча тарқалишига хизмат қилади. Кимки Вальтер Скотт ё бўлмаса Купернинг лоақал битта романини ўқиса ва тушунса, у қандайдир «Сохта Димитрий» ёки аллақандай «Барзанги аёл» асарлари нима эканлигини бемалол ба-

ҳолай олади, зотан, нарсаларнинг қиммати қиёсда аниқроқ билинади ва белгиланади. Шундай. Қиёс — нафосатнинг энг яхши системаси ва танқидидир. Бугина эмас, таржималар ҳали барқарор бўлмаган тилимининг камолоти учун ҳам зарурдир; фақат таржима воситаси билангина инсон фикрининг барча битмас-туганмас, ранг-баранг оҳанглари ижро қила оладиган соз ясаш мумкин».¹

В. Г. Белинский таржиманинг улкан сиёсий-ижтимоий, бадий-эстетик аҳамиятини очиб берган. Унинг фикрларидан қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

1. Ватан адабиётида муайян даврда диққатга арзигули, юксак бадий маҳорат билан яратилган муносиб асарлар кам экан, бўлмағур, бачкана «оригинал» китоблар билан ҳамма ёқни тўлдиргандан кўра, хорижий адабиётлардан чинакам юқори бадий савияда бунёд қилинган асарларни таржима қилган афзал.

2. Миллий адабиёт маълум сабаблар оқибатида инқирозга юз тутганда, унда таржима даври бошланиши керак. Чунки: а) таржима қилинган асарлар тўфайли китобхонлар жаҳон адабиёти дурдоналаридан баҳраманд бўладилар, улардан лаззатланадилар; б) таржима асарлари эстетик туйғуни ўстиради, дидни тарбиялайди ва чинакам нафис нарса тўғрисида ҳаққоний тушунча пайдо қилади.

3. Таржима қиёслаш мезонидир. У оригинал адабиёт билан таржима асарларини чоғиштиришга, шу тариқа ватан адабиётининг маълум даврда қандай тараққиёт босқичида турганлигини аниқлашга ёрдам беради.

4. Таржима инсон маънавий ҳаётини бойитади, тилнинг потенциал имкониятларини рўёбга чиқаради, унга сайқал беради.

Ўз-ўзидан равшанки, В. Г. Белинскийнинг сўзларидан бўлак тиллардан таржима қилиш учун ватан адабиёти муқаррар инқирозга юз тутган бўлиши керак экан, деган хулоса келиб чиқмайди. Асло. Таржима қилиш учун ватан адабиётининг инқирозга юз тутишини «кутиб» туриш ҳам шарт эмас. Йўқ, таржима ҳар бир миллий маданият учун доимий эҳтиёждир. Хусусан, ягона мақсад йўлидан бориб, турли-туман, каттаю кичик тилларда барқ уриб ривожланаётган қардош адабиётларда таржима алоҳида маъно ва мазмун касб этади. Бизнинг совет адабиётимиз ҳамма вақт шаклан миллий,

¹ В. Г. Белинский. Полн. собр. соч. т. I, с. 129—130.

мазмунан социалистик адабиёт бўлиб келди. Социалистик мазмун, байналмилал, умуминсоний ғояларнинг тобора мустақкамланишида эса таржиманинг аҳамияти беқиёс

Ҳозирги вақтда рус совет адабиёти ғоявий жиҳатдан дунёда энг илғор ривожланган адабиётлардан бири сифатида жаҳон адабиётининг олдинги ўринларида туради. Бироқ рус адабиётининг тараққийпарварлик роли рус ёзувчи, шоир, драматургларининг кўплаб ёзаётган саз роман, қисса, ҳикоя, поэма, драмалари билангина белги-ланмайди. Рус тилида нашр қилинаётган катта таржима адабиёти ҳам унинг мазмунан бойлиги ва шаклан ранг-баранглигини янада оширади. Иккита катта канал — юзлаб хорижий ва қардош халқлар тилларидан таржима туфайли рус адабиётининг бағрига тинимсиз оқиб келиб турган бадний, илмий ва ижтимоий-сиёсий асарлар, шубҳасиз, рус тилининг грамматик, лексик, стилистик имкониятларини оширади, рус адабиётининг ижтимоий-бадний мавқеини тобора мустақкамлашга хизмат қилади.

Таржима муносабатлари шундай воситадирки, бунда икки томонлама манфаат юзага келади. Бир тарафдан, кам сонли, кичик халқларнинг адабиётларида барпо этилган бадний сўз дурдоналари рус тилига кўч-ни билан улкан амалий ва потенциал имкониятга эга бўлади — улар мамлакат ичкарисидаги юз миллионлаб китобхонларга тақдим қилинади ва рус тили орқали яна ўнлаб тилларга таржима қилиниш имконияти туғилади. Иккинчи томондан, турли эл-элатлар, халқлар, миллатлар, миллий маданиятларни бир-бири билан боғловчи восита сифатида рус тилининг халқаро обрўси ошади, рус адабиёти янада бойийди, ривож топади.

Олдинги бобларда айтиб ўтилганидай, таржима тафаккурга янги ғоялар, тушунчаларни олиб келади: жамиятда янгича муносабатлар, қарашларнинг қарор топишига хизмат қилади; адабиётга янги образлар, бадний-тасвирий воситалар армуғон этади. Таржима туфайли халқлар ўртасида маданий ва адабий алоқалар тобора кенгайди, мустақкамланади.

Бадний таржималар туфайли миллий адабиётлар ўртасида боғланган алоқаларининг маҳсули ўлароқ, янги ғоявий йўналишлар, янгича сюжет, жанр, янги образлар туғилади. Чунончи, «Минг бир кеча», «Рамаяна», «Калила ва Димна», «Қобуснома», «Бобирнома», Умар Хайём рубойлари, Ҳофиз ғазаллари, Алишер Навоий дос-

тонлари, Робиндранат Тагор романилари сингари юзлаб асарларнинг фарб тилларига қилинган сон-саноқсиз таржималари туфайли қитъа халқларининг ижтимоий-маданий ва адабий-эстетик ҳаётида тугилган янги таъсирлар, қарашлар, тушунчалар, образларни тадқиқ қилиш таржимашунослик олдида турган ўзига хос, мураккаб проблемалардан биридир. Айни вақтда, Фарбий Европа адабиёти асарларининг шарқ халқлари тилларига қилинган сон-саноқсиз таржималари туфайли юз берган катта сифат ўзгаришлари ҳам исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдирки, бу ҳам галдаги ўрганилиши лозим бўлган муҳим масала ҳисобланади.

Таржима ва тақлид, таржима — таъсир — таржима масалаларининг мундарижаси ўрганилаётган объект, давр, тиллар, жанр ҳамда адабий регионга қараб, ғоятда хилма-хил ва мураккабдир.

Филология фанлари кандидати Фозила Сулаймонова ўзининг «Шекспир Ўзбекистонда» номли монографиясини (Тошкент, 1978), асосан, буюк инглиз мутафаккирининг адабий муҳити, ҳаёти ва ижодини тадқиқ этишга бағишлаган. Вильям Шекспир асарларининг ўзбек тилига таржималари тарихи ва таҳлили, буюк адиб ижодининг ўзбек адабиётига таъсири масалаларига ниҳоятда кам, йўл-йўлакайгина тўхталган, холос. Зотан, буни тадқиқотчи ўз олдида мақсад қилиб ҳам қўймаган. Лекин Ф. Сулаймонова илгари сурган тезислар ва унинг кузатишлари, ўзининг мухтасарлигидан қатъий назар, проблеманинг моҳиятини англашда, унинг табиатини идрок этиш ва талқин қилишда муҳим аҳамиятга эга.

Олма китобнинг 116-саҳифасида Чўлпон «Ҳамлет» фоҳнасини 1934 йилда инглиз, немис вариантларини «жалб этган ҳолда» рус тилидан таржима қилди, деган маълумотни беради. Чўлпоннинг немисча таржимадан ҳам фойдалангани илм аҳли учун янги гапдир, афсуски, бу хусусда тадқиқотчи ахборотдан бўлак ҳеч нарса айтмаган. Ваҳоланки: таржиманинг асосий шартининг икки тил ўртасидаги операция бўлишлигини тақозо этган ҳолда, баъзан муайян таржима жараёнида ўгирилаётган асарнинг иккинчи, учинчи... тилларга қилинган таржималари тажрибасидан ҳам ижодий фойдаланиш ғоятда самарадорлиги эътироф этилади.

Китобнинг кейинги саҳифасидаёқ бу тезисга доир яшн фикрни Ф. Сулаймоновадан эшитамиз. У берган маълумотга кўра, 1948 йилда ўша «Ҳамлет»нинг Мақсуд Шайхзода амалга оширган янги таржимасига Бо-

рис Пастернакнинг русча таржимаси асос қилиб олинган ҳолда, Ж. Жабборлининг озарбойжонча таржимаси ёрдамчи текст сифатида ншга жалб қилинган. «Натижада оригиналга ҳам мазмунан, ҳам шаклан яқин... ўзбекча «Ҳамлет» дунёга келди».¹

Филология фанлари доктори, проф. Э. С. Азнаурова «Ҳамлет» трагедиясининг инглизча асл нусхаси, Борис Пастернак қаламига мансуб русча таржимаси ва Мақсуд Шайхзоданинг ўзбекча таржималарини қиёслаб ёзган мақоласида шундай хулосаларга келади:

1. Б. Пастернак таржимасида жўшқин шеърӣ ифода ва оташин ҳиссиёт билан суғорилган бош қаҳрамон образи ниҳоятда сусайтириб берилган. «Ўзбекча таржима бўлса асарнинг асл инглизча нусхасига мувофиқ келади».

2. Ўзбекча таржимада русча текстнинг зидди ўлароқ, фожиянинг умумий жарангосини кўтариш, тантанавор мақомда жаранглаган шеърӣ образларини сақлашга интилиш майли сезилиб туради.

3. Шекспир дугатида юксак поэзия унсурлари учрайди, Борис Пастернак эса ўз таржимасида уларни четлаб ўтган. М. Шайхзода бу масалада ҳам инглизча нусхага қараб «андоза олган».

Хуллас, «М. Шайхзоданинг шоирлик меҳнатига таҳсин ўқишга тўғри келади, негаки, у ўз ишига ижодий муносабатда бўлиш ва инглиз тилини бирмунча билиши туфайли, русча таржимадаги айрим нуқсонларни ўз таржимасида тузата олган ва ўзбек тилида Ҳамлет монологининг худди асл инглизча нусхага муқобил тарзда ҳамоҳанг жаранглашига эришган».²

Инглиз тили мутахассиси, таржимашунос олима проф. Э. С. Азнаурова Шекспир — «Ҳамлет» — Шайхзода маҳоратига ҳақли равишда ғоят юқори баҳо берган. Лекин воситали таржимада гоҳи ўринларда оралик босқич — Борис Пастернак таржимасини айланиб ўтиб, асл нусха, Шекспир даҳосига яқинлашининг сирини нимада? Бунинг калити бизнинг М. Шайхзоданинг инглиз тилини «бирмунча билиши»дамикан? Бироқ ушбу сатрлар автори устоз Шайхзода билан мавлоно ҳаёт вақтида трагедиянинг ўзбекча таржимасига асос бўлган манбалар

¹ Фозила Сулаймонова. Шекспир Ўзбекистонда. Тошкент 1978, 117-бет.

² Э. С. Азнаурова. Икки тил оша. «Таржима саъвати», Тошкент, 1973, 218, 222—224-бетлар.

тўғрисида суҳбатлашганида, у киши Вильям Шекспирнинг инглизча асл нусхасига мурожаат этганликлари хусусида негадир ҳеч қандай ишора қилмагандилар. Чамаси, бу муаммога тўғри жавобни Фозила Сулаймонованинг юқоридаги қайдидан топиш мумкин: «Ҳамлет»ни Борис Пастернакнинг русча таржимасидан ўнгирган ўзбек адиби Мақсуд Шайхзода ўз таржимасини Ж. Жабборлининг озарбойжонча таржимасидан фойдаланиш орқали кучайтирган. Унинг буюк Шекспир даҳосига янада яқинлашиб борганлиги сири мана шунда бўлса керак.

Вильям Шекспирнинг ҳаётбахш таъсирини жуда кўпчилик ўзбек адибларининг ижодида кўриш мумкин. Булар: Ойбек, Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, Уйғун, Туроб Тўла ва бошқалар.

Таъсирда ўхшашлик, монандлик, яқинлик, муштаракликни топиш асосий омил ҳисоблансада, ҳар нечук ўхшашлик, ҳар зайл яқинлик ёхуд монандлик таъсирнинг самараси бўла олмайди. Ижтимоий ҳаёт — бу хоҳ Англия, хоҳ Франция, хоҳ Ҳиндистон воқелигидан олинган бўлсин, — иқтисодий, сиёсий, синфий, табақавий бўлиниш ва хосланишлар ўхшаш типларни келтириб чиқаради. Бинобарин, ҳамма жойда ҳам типларнинг муайян типик белгилари бор: деҳқон — меҳнаткаш, сахий, ҳалол; бой — қурумсоқ, шафқатсиз, ноинсоф; судья (қози) — порахўр, риёкор, мунофиқ ва ҳоказо. Шу сабабдан, олайлик, М. Горькийнинг «Она» романидаги Павел Власов билан Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидаги Йўлчи; А. С. Пушкиннинг «Қишлоқи ойнақиз» қиссасидаги Дуняша билан «Қутлуғ қон»даги Гулнор ва бошқалар тасвирида қандайдир умумлаштирувчи, бирлаштирувчи ижобий хислат, белги, фазилатлар мавжуд. Бас, турли-туман миллий адабиётларнинг барча ижобий ва салбий типларидан ўхшашлик топиб, уларнинг бирдан иккинчисини «келтириб чиқариш» мумкин эмас.¹ Бошқача айтганда, Алексей Толстойнинг «Буюк Пётр» романи бўлмаганида, айтайлик, Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» асари ёзилмаган бўларди ёки Михаил Шолоховнинг «Тинч Дон» романисиз, дейлик, Мирзакалон Исмоилийнинг «Фарғона тонг отгунча»си яратилмасди, деб тушуниш тўғри бўлмайди.

Таъсир турли асарларда тасвирланган воқеаларнинг

¹ Қаранг: Георгий Ломидзе. Интернациональный пафос советской литературы, М., 1970, с. 180—182.

зоҳирий кўринишларидагина эмас, балки бадий ижоднинг ички моҳиятида ўз ифодасини топади. Тип танлаш, образ яратиш, унинг миллий характери: ички психологик ҳолатини тасвирлаш маҳоратида бир ижодкорнинг бир қанча адибларга, ёки бир қанча адибларнинг бир ижодкорга таъсирини кузатиш мумкин.

Вильям Шекспир ижодининг ўзбек адабиёти ривожига таъсирини барча адиблар ва адабиётшунос мутахассислар эътироф этадилар. Масалан, Фозила Сулаймонова адабий таъсир проблемасини, тафсилотларга берилмай, умумий тарзда қўйишни маъқул кўради. Муҳимни, ўзбек ёзувчилари асарларининг қаери Шекспир асарларига ўхшашлигида эмас, балки умумий устозлик ва шогирдлик масаласида, деб ҳисоблайди у¹. Ана шундай принципга мос равишда, олимнинг ишида проблеманинг методологик ва конкрет жиҳатидан кўра, у м у м и й аспектлари қараб чиқилади. Автор қайд этишича, Шекспир асарларига тақлидий трагедиялар ва тарихий драмалар барпо этиш XVIII аср бошларида авж олган, кейинчалик Жон Гей, Антонио Конти, Витторио Альфери, Франсуа Дюссис, Ҳерман Мелвил сингари романтизм намояндалари ижодида рўй берган. Лекин Байрон, Вальтер Скотт, Стендаль, Ромен Роллан сингари атоқли сўз усталари Шекспирга ижодий ёндашиб, унинг маҳорат сирларини ўрганиб, оригинал санъат обидалари яратганлар. Ўзбек совет адиблари, айниқса Шекспир асарларининг моҳир таржимони Мақсуд Шайхзода инглиз драматурги мактаби ва маҳорат сирларини ўрганиб, унинг анъаналарини давом эттирдилар.

Вильям Шекспирнинг ўзбек адиблари ижодига таъсири даставвал тарихий мавзуларга мурожаат этишда ўз ифодасини топади. Халқларнинг ўтмиш тарихига мурожаат қилиш, унинг тараққийпарвар, миллий озодлик гоялари билан суғорилган саҳифаларини ёритиш, ундаги шарафли ва машъум воқеаларни илғор реалистик мавқадан туриб бадий талқин этиш, буюк тарихий шахслар фаолиятини чинакам санъаткорона, ҳаққоний бадий умумлаштириш тарихга қайтиш, уни тирилтириш, идеаллаштиришни англатмайди. Аксинча, бу тарихни замонга хизмат қилдириш намунасидир. Қуйидаги мисраларда М. Шайхзода «Мирзо Улуғбек» фожиасида бу муаммога буюк мунажжим — аллома тилидан шундай жавоб қилади:

¹ Фозила Сулаймонова. Шекспир Ўзбекистонда. 149-бет.

. . . Инсонлар

Одатларнинг сарҳадида қолганда эди
 Очилмасди янги йўллар, янги уфқлар.
 Боболарнинг қонуллари гар маъқул бўлса,
 Уларни кўз чўғи каби сақламоқ зарур.
 Аммо, замон зайли билан эскириб кетган.
 Қоидаю қонуллари агдармоқ лозим.

Зотан, Вильям Шекспирнинг ўзи ҳам тарихдан фойдаланишнинг ана шундай намунасини кўрсатган улкан мутафаккир эди. Худди шунинг учун ҳам: тарихни — тарих учун эмас, балки ўз замонасининг илғор идеалларига хизмат қилдирганлиги, бадий инкишоф намуналарини қолдирганлиги сабаб, Шекспир ижоди бизнинг замонамиз учун ҳам тарих эмас, балки битмас-туганмас замонавий бадий хазинадир. Улуғ Ватан уруши даврида барпо этилган адабий-тарихий биографик асарлар: Шайхзода — «Жалолиддин», Ҳамид Олимжон — «Муқанна», Ойбек — «Навой», Уйғун, Иззат Султон — «Алишер Навоий»га ҳамда 50—60-йилларда ёзилган «Мирзо Улуғбек», «Номаълум киши», «Шоир қалби», «Подира», «Муқимий», «Абу Али ибн Сино», «Фурқат» сингари саҳна асарлари ва кино сценарийларида бу нарса ўз ифодасини топди, деб ҳисоблайди тадқиқотчи.

Вильям Шекспир — Мақсуд Шайхзода ижоди мисолида устод-шоғирдлик муносабатини Ф. Сулаймонова «дасгаввал мавзу танлаш»да кўриб (148), сўнгра «Юлий Цезарь», «Ҳамлет», «Ричард III» ва «Макбет» билан «Мирзо Улуғбек» фожиаси ҳамда «Улуғбек юлдузи» киносценарийсида айрим унсурларнинг монандлиги-ю, муштараклигига эътиборни қаратади. Чунинчи, «Юлий Цезарь»да халқ ўз дўсти Брутни қўллаш ўрнига лофчи Антоний томонига оғади ва бу билан ўз-ўзини тушовлайди. «Мирзо Улуғбек»да ҳам асарнинг охирида Самарқанд аҳолиси улуғ маърифатпарвар алломанинг эмас, балки дин пешвоси, ашаддий реакционер Хўжа Аҳрор ва унинг итоаткор муриди, кейинчалик падаркуш қотилга айланган Абдуллатифнинг тарафида бўлади.

Бундан ташқари, «Ҳамлет», «Макбет», «Ричард III» трагедияларида конфликтни очиш, воқеа тадрижини ривожлантириш, унинг психологик таъсир қувватини ошириш мақсадида, ёрдамчи восита сифатида, саҳнага ар-

воҳ тимсоли олиб чиқилади. «Мирзо Улуғбек» фожнасида ҳам Амир Темур арвоҳи иштирок этади.

Таъсир ёзувчига илгаридан ўзи ўйлаб юрган муддаонинг реаллаштирилишига бир т у р т к и, и ш о р а демак ёки янги фикр, янги гоёнинг туғилишига доялик қилади, сабабият туғдиради.

«Мирзо Улуғбек»нинг яратилиши мақсади, шубҳасиз, Шайхзодада тўсатдан, фавқулодда пайдо бўлмаган ёки Шекспирнинг муайян бир асарини — бу хоҳ «Ромео ва Жульетта» бўлсин, хоҳ «Ҳамлет» бўлсин — таржима қилиш натижасидагина туғилган эмас. Бу кенг маънода Шекспир ижодини синчиклаб ўрганиш, Шекспир анъаналарини ижодий ўзлаштириш ва уларни янги давр адабиёти тажрибаси ва талаблари асосида адабий-эстетик амалиётга татбиқ этиш, бу анъаналарни давом эттириш ва янги шароитда, янги материал асосида ривожлантиришига урнишдан иборатки, бундай азамат вазифани Мақсуд Шайхзода шараф билан бажарди.

Зотан, буюк Шекспир тажрибаси ўзбек адабий муҳитига татбиқ этишга имкон туғдирадиган гоёт мақбул материалга эга эди. Ўзининг даҳшати; ижтимоий маъноси, фожиавийлиги, кескин тарихий тўқнашувларга сероблиги, жаҳоншумул илғор илмий қараш билан диний фанатизм, хурофот ва бидъатнинг тўқнашувига доир Мовароуннаҳрда кечмиш мусибатли воқеалар маълум эдики, мазкур воқеаий кечмишлар шекспирона адабий мактаб татбиқи учун «тайёр» заминни ташкил этарди. Бу — Мирзо Улуғбек воқеаси эди. Бунда «Юлий Цезарь»да тасвирланган шоҳ билан халқнинг тўқнашуви ва омманинг алданиши ҳодисаси ҳам, «Ҳамлет»да тасвирланган она билан ўғил ўртасидаги конфликт ва уларнинг тўқнашуви ҳам, илғор гуманистик гоёлар билан хурофот, жаҳолат ва худбинликнинг муросасиз тўқнашуви ҳам, қирол (султон)нинг қатл этилиши ҳам, «Қирол Лир»даги фарзандларнинг ўз падари бузруқворига қарши бориши ҳам — буларнинг барчаси тўла-тўқис муҳайё эди. Бошқача айтганда, XVI аср инглиз драматурги ижодида бадиий воқеалик сифатида намоён бўлган нарсаларнинг деярли барчаси XIV аср Мовароуннаҳр заминиде реал тарихий қонли воқеалар сифатида бўлиб ўтган эди. Шу ўринда йўл-йўлакай бир муаммони ўртага ташлаймизки, у таҳлили, ўз салмоғи, предмети ва хусусиятларига кўра, бизнинг талқиқоти-миз мундарижасига сигмайди. Бу қуйидагидан иборат.

Маълумки, Урта Осиё тарихининг бутун жаҳонга довуғи тарқалган Амур Темур ҳукмронлиги даври инглиз адабиёти тарихида ўз замонасидан кўп ўтмай бадий умумлашмага аллақачон озиқ ва материал берган эли. Бу Кристофер Марлонинг (1564 — 1593) 1587 йилда Лондонда яратилган маълум ва машҳур «Буюк Темурланг» трагедиясидир. Айни вақтда биз Кристофер Марло Вильям Шекспирнинг устози эканлигини биламиз. Мутахассисларнинг шаҳодат беришича, Макбет, Лир, Кориолан ва Тимон образларининг прототиплари Кристофер Марло қаҳрамонларидир. Гарчи Марло яратган Темур бадий талқин маҳсули бўлган образ сифатида намоянча ўлароқ, реал тарихий шахс бўлган Амир Темур ва унинг жанговарлик фаолиятдан анча узоқ бўлса-да, лекин Марло ҳам, Шекспир ҳам Темур империяси, темурийлар сулоласига доир кўп нарсалардан хабардор эдилар. Бинобарин, кейинги давр темурийлар салтанатининг инқирозга учраши, парчаланиб кетиши ва бу регионда феодал парокандаллиги авж олиб, ўзаро қонли тўқнашувлар, муҳорабалар, халқ қўзғолонлари бошланиб кетганлиги, номи бутун дунёга танилган улуг ўзбек астроном олими, Мовароуннаҳр илмий муҳитининг асосчиси, Самарқанд ҳукмдори Мирзо Улуғбек ибн Шоҳрух, падарқушлик билан ном таратган Абдуллатиф Мирзо, Хўжа Аҳрори вали ва уларнинг фаолияти Шекспир даври Англиясида маълум бўлмаганмикин ва бу воқеалар ўз қонли ва фожиавий драматизми билан буюк инглиз гуманист шоирининг асарлари мундарижасида ўз аксини топмаганмикин?

Адабий таъсирда монандлик, яқинлик ва муштараклик

Вильям Шекспирнинг маҳорати, у яратган ўлмас асарларнинг жозиб қудрати шундаки, драматург инсонни табиат қўйнида, унинг ажралмас таркибий қисми сифатида олиб тасвирлайди. Бунда табиат шунчаки «безак», «ҳашам», «манзара» эмас, балки бамисоли жонли, ҳаракатчан, одамлар орасида кечаётган хоҳ лирик, майин, ювош кечинма, ҳис-туйғулар, хоҳ ғаддор, қўпол, кескин муносабатларнинг фаол иштирокчисидир. Ҳамлет билан марҳум қиролнинг арвоғи тунда учрашадилар. Данияда содир бўлмиш деб тасвирланган воқеаларнинг бутун даҳшати тун ваҳимаси билан қўшлиб, аллақандай чуқур руҳий изтироб ва сирлиликини юзага

келтиради. Вақти ниҳоятда чегараланган қисқа муддатлик даҳшатнок учрашув ваҳми, сирлилигига отаётган тонг, эса бошлаган ел ҳамда хўрозларнинг қичқириви гўё жўр бўлади.

Кекса қирол Лир тахти ва тожидан воз кечганидан сўнг, тошбағир, қаттол қизлари Гонерилья билан Реганининг қувгини остида, ўз аъёнлари билан дашту саҳроларда дарбадар кезиб юраркан, унинг шамол, жала, қуюн, момақалдироққа юзланиб, уларни «кўрнамак одамларнинг наслини қурит»ишга даъват этиши ниҳоятда таъсирчан. Забтига олаётган барча табиий офатлар одамлар ҳаётида содир бўлаётган фожиага табиий бўёқ беришга, янада чуқурлаштиришга хизмат қилаётгандай туюлади. Инсоннинг феъл-атвори, қиёфаси, қилиқ-ҳаракатларини табиий ҳодисаларга ўхшатиш маълум. Лекин Шекспирда акс ҳолат кўзга ташланади: табиат ҳодисаларига и н с о н и й м а њ н о берилади:

Қутур шамол, уфуравер, лунжинг ёрилсин,

Бугун сизлар фармонбардор мулозимлардай
Меннинг золим қизларимга ёрдам бергалин
Узингизда бўлган бутун кўк қудратини
Шу мўйсафид қари бошга ёғдирмоқчисиз.
Қандай уят! Уят сизга!—

дея мурожаат қилади кекса Лир шамол, чақин ва ёмғирга. Шамолнинг лунжи-ю, табиий офатларнинг разил ҳокимларга қарши фармонбардор мулозимларга нисбат берилиши шекспироёна ўзига хос тасвири келтириб чиқарган.

Ўзбек ёзувчилари ана шу хислат — тасвирда табиий ҳодисаларнинг и н с о н и й л и г и ва инсоний ҳодисаларнинг т а б и и й л и г и м а ҳ о р а т и д а н жуда усталлик билан фойдаланадилар.

Мақсуд Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» тарихий фожиасида ҳам, Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» тарихий романида ҳам замини коинотга оид табиий ҳодисалар тасвирига кенг ўрин берилган. Бидамизки, ой, қуёш, ер курраси, юлдузлар бошқа асарларда бўлгани сингари, шунчаки образ ёки персонажнинг характери, ички руҳий дунёси, кайфиятини ифодалашга хизмат қилувчи бадиний тасвир воситасигина эмас, балки улуғ астроном фаолиятида и л м и й т е к ш и р и ш о б њ е к т л а р и ҳам ҳисобланади. Қирқ йиллик мислсиз қайноқ фао-

лнати давомида буюк мунажжим, ўз расадхонасида бир мингу ўн саккизта юлдузнинг ҳолатини, буржини аниқ белгилаб берган. Албатта, юқорида номлари эслатилган асарлар астрономия тарихига онд илмий рисола ёки монография эмас, балки бадний асар, бинобарин, уларда ҳам барча самовий ва заминий нарса ва тушунчалар бадний маънони ифодалашга хизмат қилдирилган. Лекин, барибир, бу самовий-заминий, табний-ижтимоий ҳодисалар бадний талқинга ўтганда фавқулодда ажиб, «ўзгача», ғоятда таъсирчан маъно касб этади.

Буюк инглиз драматургиининг ҳозирги ўзбек ёзувчилари ижодига ҳаётбахш таъсири, айниқса, «Мирзо Улуғбек» тарихий фожиасида ўзининг энг мукамал ва мужассам ифодасини топди. Тарихий воқеаларнинг мислсиз шекспирона бадний талқини ўзига хос, такрорланмас шайхзодавий зийраклик, маҳорат билан Улуғбек ҳақидаги асарда татбиқ этилди. Улуғ теурий мунажжимнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги фожа билан танишар эканмиз, кўз ўнгимизда, дилимизда, шууримизда Вильям Шекспир — Мақсуд Шайхзода — Мирзо Улуғбек сиймоси, маҳорати, даҳоси гавдалана бошлайди.

Биринчи парданинг иккинчи кўринишидаги Улуғбек монологида олим — шоир — ҳоким — инсон сиймоси мужассамланган: олимнинг ўз меҳнатидан мамнуслиги, Ой — Улуғбек «учрашуви»да алломанинг шонрона туйғулари, ҳукмфармолик худбинлигидан норозилиги ва инсоний ғурурга даъват ғоят усталик билан омухта қилинган. Ойнинг «бели букиклиги» Улуғбек салтанатининг ўша вақтдаги ҳолати, иқирозига ишора; тўрт-беш кундан сўнг Ойнинг ўз «белини ростлаб, қоматини тўғрилаши» Улуғбекнинг эзуликка умидворлигини англатади. Бундан ташқари, алломанинг Ойга «оқ йўл» тилаб «ой боргину омон келгин» дейиши Ернинг табний йўлдоши билан дўстона, самимий муносабатини ажиб бир тарзда ифодалайди. Ой, Улуғбекнинг назарида, фақат Ернинг табний йўлдошигина эмас, балки инсоннинг мунис ҳамроҳи, юксаклик тимсолидир. Умуман, асарнинг бошидан охиригача ана шу юксаклик билан тубанлик биргаликда ва ўзаро кураш ҳолатида олиб тасвирланади. «Султонлар ўртасида донишманд, донишмандлар тепасида султонлик» мавқеини эгаллаган Улуғбекнинг лирик-долғали монологида ҳам юксаклик ва тубанлик бир-бирига ажойиб тарзда зид қўйиб тасвирланган:

Эсимдадир, бир кун устоз Қозизоданинг
Қўлларидан ўпганимни кўрганда бобом,
Менга танбеҳ бериб — ўғлим! — деган эди у,
Эркак қўлин, Афлотун ҳам бўлса у киши,
Шаҳзодалар ўпмоқлиги буткул ножўя,
Дунё сенинг оёғингни ўпмоғи лозим!

Бироқ бобоси Амир Темурнинг бу амрини доно на-
бира ўз қалбида бамисоли «чечакларнинг куртакларига
куз чўлидан эсиб келган илк шамол» деб баҳоларкан,
унинг ўз хулосаси ва эътиқоди шундай:

Инсонларга айтиб турдим: боққин самога,
Қанча тоза ва мусаффо, фараҳбахш, зебо.
Эй одамзод, ибрат олгин юлдузлардан сен
Хайрихоҳлик ва баландлик хислатларида,
Шалтоқларда ағнамагин, кўтарил, юксал,
Сўқир бахтдан кўрар кўзли бахтсизлик афзал.

Бу тарздаги юксаклик ва тубанлик, адолат ва ман-
фурлик, виждон ва разолат тўқнашувларига Вильям
Шекспирда беназир тасвир манзараларини кўплаб уч-
ратамиз. Булар: олижаноб шаҳзода Ҳамлет билан
унинг манфур муҳити («Ҳамлет»), қора мавр—оқ кўн-
гил, танги, мард Отелло, унинг вафодор, садоқатли,
пок рафиқаси Дездемона билан олчоқ, мунофиқ, аблаҳ
Яго («Отелло»), соддадил, инсопарвар, саҳий қирол
Лир билан унинг риёкор, оқибатсиз, сотқин қизлари
Гонерилья, Регана ва уларнинг атрофидаги кўпчилик
кишилар («Қирол Лир»).

Дарвоқе, самовий мавжудотлар: ой, юлдузлар
(Зухро, Хулкар, Ниҳон ва бошқалар), сайёралар тур-
куми: Дубби акбар, Сомон йўли ва ҳоказолар Одил
Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романида ҳам бот-бот
учраб туради. Бунда ҳам самовий борлиқ заминий мав-
жудот ҳисобланмиш инсон ва унинг қилмишларига
гоҳо зид қўйиб тасвирланади. О. Ёқубов роман жанри-
нинг имкониятларидан усталик билан фойдаланиб, бун-
дай услубий тадбирни кенг қўллайди. Романда бутун
самовот, таъбир жоиз бўлса, гўё унинг соҳибни бўлган
«фақат Улуғбекники» эмас, балки ой ва саноқсиз юл-
дузлар деярли ҳар бир образ ва персонаж ҳаётида
фаол роль ўйнайди. Бамисоли Али Қушчининг ҳам,
навқирон, мусаффо толиба Хурида бонунинг ҳам,
дар-бадар қаландарликка маҳкум этилган Қарноқий-

нинг ҳам «ўз» осмони, «ўз» коинотида ой ва юлдузлари бор. Шуниси кишини лол қолдирадики, айтайлик, ўша-ўша айни бир ой ёки юлдузлар уларнинг назарида ҳар хил намоён бўлади. Ҳилол, ситора ва сайёралар гўё уларга ҳар хил нур сочадилар, бинобарин, бу осмоний ёриткичларнинг «тилларида» ҳам тафовут бор. Али Қушчи, Улуғбек Қурагоний сингарин, бепоён осмон, мусаффо ой ва юлдузларда сирлар, кенгликлар, қачонлардир инсонлар кашф этадиган мўъжизалар кўради, улар бани одамнинг юксакликдан «ибрат» олишини орзу қиладилар. Улуғбекнинг момоси Сароймулк хоним тасаввуротида эса юлдузлар тирик ва фараҳли, улар «худонинг фаришталаридур», фаришталар эса «меҳрибон бўладур». «Улуғбек хазинаси»нинг эътиборга лойиқ яна бир жиҳати борки, ўша-ўша ҳилол, ўша-ўша Зухро, Ниҳон, Хулқар ва ҳоказо минг-минглаб саноқсиз юлдузлар ҳар бир образ ва персонажга, уларнинг айни ҳолатдаги руҳий кечинмалари, туйғуси, кайфиятларига қараб, турли-туман «қийёфада» гавдаландилар. Масалан, Улуғбек салтанати инқирозга учраб, қорағуруҳчи мутаассиб руҳонийлар голиб келаркан, юртда парокандалик, тушкунлик, умидсизлик авж олганида, бобоси Салоҳиддин заргарнинг биқиқ хонадонини ҳур фикрли оқила қиз Хуршида бонунинг идрокида бир зиндон бўлиб кўринади, «масжид гумбазига қадалган кумуш ҳилолдай бир тилим ой (нинг)... заиф шуъласида» ҳамма нарса ғариб кўринар, «яланғоч дарахтлар юнун гадолардай дилдираб қолгандай» туюлардинга.

Дарҳақиқат, гап ўзбек адибларининг қаери Шекспир асарларига ўхшашлигини қайд этишдагина эмас. Аммо, бошқа томондан, юқорида айтиб ўтилганидек, икки ўртадаги ана шундай ўхшашлик, монандлик, ҳам-оҳангликларни топмасдан туриб, таъсирнинг нимадан иборат эканлигини кўрсатиш ҳам амри маҳол. «Бир ёзувчи фалон адибнинг ижодига таъсир ўтказди», дейиш умумий гап. Масала икки ёзувчининг ижоди ўртасидаги ўхшашликларнинг сабаби нимада, қаердан келиб чиқди, характери қандай эканлигини аниқлаш ва таҳлил қила билишдадир. Зотан, ўхшашлик бир ёзувчининг бошқа бир адиб илгари сурган ғояни ижодий ривожлантириб, янги адабий концепция яратишга сабаб бўлганлигини ҳам, бир қаламкашнинг бошқа бир ижодкор асари ёки асарларига юзаки тақлид қилишини ҳам англатиши мумкин. Вильям Шекспир асарлари-

нинг ўзбек ёзувчилари ижодига таъсири шунда намойён бўлдики, унинг улкан таржибаси бизнинг адабларимиз учун маҳорат сабоқларини етказувчи каттакони ижодий мактаб вазифасини ўтади.

Вильям Шекспир анъаналарининг давом эттирилишини Мақсуд Шайхзода ижодига татбиқан айтиладиган бўлса, бу икки ўртадаги ўхшашликлардан сира ҳам чўчимаслик керак. Шунинг учунки, инглиз драматурги асарларидаги аллақанча нарсалар «Мирзо Улугбек»да ҳам учрар экан:

— биричидан, бу М. Шайхзоданинг В. Шекспирга «ўхшашга» бўлган ҳавасмандлигидан, унга тақлид қилишга майли борлиги; шунга интилишдан ҳосил бўлмаган, балки XIV аср Мовароуннаҳрнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётида буюк инглиз мутафаккири тасвирлаган нарсаларга айнан ўхшаш воқеалар чиндан ҳам содир бўлганлигидан келиб чиққан:

— иккинчидан, бадиий ижоднинг ҳаётга яқинлиги, ижтимоий ҳаёт ҳақиқатини иложи борича мукамал, ҳаққоний акс эттириши талаби бадиий ижод аҳли олдида қўйиладиган бош талаблардан бири эканлиги маълум. Лекин айни ҳолда эса бадиий ижод тажрибасининг реал воқеликка ўхшашлигигина эмас, балки аксинча ва айни вақтда реал иқтисодий ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаёт лавҳаларининг; реал воқеликда содир бўлган тарихий воқеаларнинг бадиий ижод талқинига ўхшашлиги ҳодисаси юз берганки, бу Шекспир асарларининг қанчалик ҳаётийлигидан далолат беради:

— учинчидан, Шекспир — Шайхзода талқинларидаги мушгаракликни биз шунинг учун ҳам таъсир тонфасига киритамизки, инглиз шонрининг эстетик идеали, адабий-фалсафий концепцияси ўзбек шоирига ўзи яшаган заминда кечмиш «шу тәхлит» воқеаларга қарашга туртки берган.

Шекспир — Шайхзода яқинлигининг илмий мунозарага сабаб бўладиган бир жиҳати борки, мавзу бизни бу проблемага бир неча марталаб қайтишга ва уни асослашга мажбур этади. Бу тил ва услуб масаласидир.

«Ҳамлет» трагедиясида бешинчи парданинг биринчи саҳнасида шаҳзода тилидан мана бу мисралар келтирилади:

Шамоллаб вафот бўлган Қайсари Румдан —
Вақти келгач лой қилишар деворлар учун.

Ер юзини қалтиратган буюк жаҳонгир
Деворларга тиқин бўлиб ишланар ҳозир.

Бу тўртликда баён қилинган мажозий-фалсафий фикр бизга жуда таниш. Моддий дунёнинг киши онгидап ташқарида мавжудлиги, материянинг йўқолмаслиги, унинг бир суратдан бошқа суратга ўтиши, барча тирик мавжудотлар, жумладан, одам ҳам яшаш фаолияти барҳам топгач, вафот этгач, моддий дунёдаги ўлик жисмларга қўшилиб кетиши, тирик ва ўлик табиат ўртасида ўтиб бўлмас ғов йўқлиги ғояларини тупроқ — инсон — тупроқ — кўза образлари силсиласи орқали бадий тараннум қилган, тўртликлари етти иқлим халқларининг тилларига қайта-қайта таржима қилинган машҳур форс олими, мутафаккир, математик ва шоир Умар Хайёмни (1040—1123) биламиз.

Лойни муштлаб турган анови кулол —
Қилсайди ақл ила чуқурроқ хаёл,
Ҳеч қачон бунчалик тепкиламасди,
Она тупроғидан ясаркан сопол.

Кулол дўконига кирдим, кўзагар
Лой ишлар кўрсатиб ажойиб ҳунар.
Ҳеч ким кўрмагани мен кўриб қолдим,
Ота-бобом лойин қўлида эзар.

Кулол дўконига кирдим бир сафар,
Дастгоҳда ишларди уста кўзагар,
Гадо қўлидану шоҳнинг бошидан
Кўзанинг бўйнию дастасин ясар

Бу ерда икки ҳолни қайд этиш керак. Вильям Шекспирда тилга олинган Искандар Зулқарнайн, умуман, шарқда кенг шуҳрат топган шахс бўлиб, унинг номи теваарагида жуда кўп афсоналар тўқилган. Искандари Рум номида «Хамса» туркумида дostonлар бунёд этилган.¹ Шу билан бирга, ёзувчи Еремей Парнов Улуғбек Курагоний ҳақида ёзган «Туман ичра юлдуз» қиссасининг ҳар бир фаслига шарқ мутафаккирлари Умар Хайём, Абулҳасан Рудакий, Саъдий Шерозий, Шамсуд-

¹ Қаранг: Алишер Навоӣ. Соч. в десяти томах, т. VII. Стена Искандера. Послесловие проф. Азиза Каюмова, с. 403—411, Н. М. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1976, 491—501-бетлар.

дин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий, Кабир, Абулқосим Фирдавсий асарларидан олинган ёрқин мисралардан иборат эпиграфлар бериб боради. Улар орасида Хайёмга автор беш дафъа мурожаат этган, шоирнинг бешта рубойиси Улуғбек ҳақидаги замонавий қиссага бош лавҳа эпиграф қилиб олинган¹.

Энди ана шу номлар орасидан хаёлий бир чизик ўтказилса:

ИСКАНДАР ЗУЛҚАРНАЙН — УМАР ХАЙЕМ — АЛИШЕР НАВОИЙ — УЛУҒБЕК МИРЗО — ВИЛЬЯМ ШЕКСПИР тизмаси ҳосил бўлади.

Тарихий шахслар номларининг бу тизмасида қандайдир бир қонуният, улар ўртасида бевосита ёки билвосита боғланишлик, тақозодорлик, алоқа борга ўхшайди. Бу кенг маънода, шарқ билан ғарб илмий-маданий-адабий алоқаларининг жуда қадимийлигига ишора қилиб туради. Мақсадга кўчиб шунини айтиш керакки, Вильям Шекспир (1564—1616) ижодида шарқ фалсафаси; тарихи, адабиётининг таъсири сезилиб туради. Бундан чиқадиган хулоса шуки, «Ҳамлет» таржимоналари классик шарқ баён ва тасвир услубидан бир қадар фойдаланишга ўзларини маънавий ҳақли деб билганлар.

Лекин бошқа бир ҳайратомуз ҳақиқатни ҳам эслатиб ўтиш лозим. Мақсуд Шайхзода «Ҳамлет»ни ўзбек тилига таржима қилар экан, бамисоли ўз салафининг адабий-услубий вориси сифатида майдонга чиқди. Гарчи бу икки жанрда, икки хил савияда қилинган бошқа-бошқа таржималар бўлса-да, Шайхзода Чўлпоннинг услубий концепциясини асос қилиб олган эди. Трагедиянинг дастлабки насрий таржимаси (1934) билан илк шеърий таржимаси (Шайхзода, 1948) орасида ўтган вақт ўн тўрт йилни ташкил этади. Дастлабки шеърий таржима билан унинг қайта ишланган, тузатилган анча мукамал иккинчи нашри (Шайхзода, 1960) ўртасида ўн икки йил вақт ўтди. «Ҳамлет» фожиасининг иккинчи ўзбекча нашри билан М. Шайхзодининг ўз оригинал асари — «Мирзо Улуғбек» тарихий фожиасининг яратилишигача (1964) ўтган вақт тўрт йилни ташкил этади. Орадан кечмиш ўттиз йил орасида бадиий таржима ва оригинал ижодда услубий мослаштириш тадбирининг қўлланилиши юзасидан қандай ўз-

¹ Еремей Парнов. Звезда в тумане. Историческая повесть. М., 1971, с. 7, 18, 72, 109, 138.

гариш содир бўлди? Бу ўзгариш шундан иборатки, М. Шайхзода «Ҳамлет» таржимасида нисбатан бирмунча кўҳна лисоний-услубий тасвир ва баён тарзини танлаган бўлса, оригинал ижодга ўтганда, тарихий мавзуда бунёд этган «Мирзо Улуғбек» фожиасида замонавий адабий тил тажрибаси, талаб ва нормаларига кўпроқ яқинлашиб келди — гарчи бунда ҳам тилимизнинг архаикавий, тарихий-луғавий қатламидан баракали истифода этган бўлса-да, умуман, «лисоний масофа чегараси»ни бир оз берироқдан олди. Бир қанча мисоллар.

1. **Виждон** сўзининг қўлланилиши:

- а) Сиз бўлсангиз Улуғбекнинг мадрасаларини Фисқу фасод ини дейсиз? Қаерда **виждон**?*
- б) Агар юртнинг фуқароси тунда ухламай, Фарёд тортса, демак шоҳнинг **виждони** ухлар.
- в) Давлатпаноҳ хизматида вафодор бўлмоқ — Менинг бурчим, менинг **виждон** вазифам, она!
- г) Биламанки, гапларингиз **виждон** садоси.
- д) Ишонингки, содиқ дўстлар, биллоҳ, одамзод Тож юкидан қутулганда **виждони** обод.

2. **Сиёсат** сўзи:

Султонларнинг насибаси шу тахлит экан,
Сиёсатга қурбон кетар уларнинг қалби

3. **Миршаб** сўзи:

- а) *Миршаб*ларни дарҳол бошлаб, у жойга боринг!
- б) Тўплонни босаётир ҳозир *миршаб*лар.

4. **Ҳуррият** сўзи:

Майли, бизлар *ҳуррият*нинг фидойиларин,
Ҳуррият деб баландликка қўнган эркинлар.

5. **Авахта** сўзи:

Олиб кетинг, *авахтага*, лаҳад тортгурини!

Сўз бирикмалари, мурожаат формалари, ундов ва ундалмаларнинг берилиши.

6. **Сиёсий** вазифа:

Сўнгра, Темур авлодига худди хизматдай
Хотин олмоқ *сиёсий* бир *вазифа* бўлди.

* Барча таъкидлар бизники—F. C.

7. Узунқулоқ гаплар:

Пойтахтда *узунқулоқ гаплар* юрибди.

8. Қалбим синглизис:

Хайр сенга, оқ *Фирузам, қалбим синглизис!*

9. **Қўл қўймоқ:** Биз унинг шартларига ва аҳднома-сига *қўл қўйиб* ҳато қилмадикмикин?

10. Қамаб қўймоқ:

... Бир баҳона бирла қайтадан салтанат даъвосини қўзғаса-я! уни *қамаб қўйсак* қандай бўлар экан, ҳазрат?

11. Ичинг, дўстлар!

Яхши кунда яна бирга кўришмоқ учун

Ичинг, дўстлар!

Аввало, чуқур мамнуният билан қайдламоқ лозимки, «Мирзо Улуғбек» тарихий фожиасининг тили, худди муаллиф қалби сингарини, соф, покиза, тиниқ. Фақат бир ўриндагина, у ҳам бўлса автор ремаркасида XIV аср тили учун ёт бўлган «реакционер» сўзи ноўрин қўлланилган, холос. Бошқа барча ҳолларда луғат соф ўзбекчадир (қадимги ўзбек тили луғати ва адабий тил нормалари ҳам шу жумлага қўшилади, албатта). Бироқ муаллиф олдида ўша-ўша тил муаммоси, авлодлар ўртасидаги лисоний тўсиқни енгиб ўтиш, турли давр адабий тил нормаларини «омухталаштириш»дан иборат гоят душвор вазифа турар эди. Уша-ўша дилемма:

а) асарда олти аср бундан олдинги давр Мовароуннаҳр ҳаёти тасвирланади. Бироқ кечмиш воқеаларни Отойи, Саккокий, Лутфийлар тили билан баён этиш ҳозирги китобхонга тушунарли бўлмайди. Бас, бу нарсага зарурат йўқ;

б) Улуғбек даври воқеалари тасвири ҳозирги китобхонга мўлжалланган. Бинобарин, баён ва тасвир ҳозирги ўзбек тилига асосланган бўлиши зарур. Лекин, ўтмиш, кўҳна, тарихий давр қаламга олинаётганлиги сабабли, лисоний воситалар ҳам луғавий-услубий тарафдан, ҳам маром, оҳанг, талаффуз жиҳатидан шунга мос бўлмоғи лозим.

Мана қўлимизда «Навоий асарлари луғати». Мирзо Улуғбек Алишер Навоийдан салкам ярим аср илгари таваллуд топган. Улар даври тилида ҳам муқаррар равишда маълум ўзгариш ва тафовутлар бўлган (ўзбек адабий тилининг асосчиси Алишер Навоий эканлигини унутмаслик керак). Лекин, ҳар ҳолда, бу икки

давр тилида чуқур ўзгаришлардан кўра, лисоний умумийлик кўпроқ. XIV—XV аср қадимги ўзбек тилини ҳозирги ўзбек адабий тилига қиёслаганда эса, сўз ва маъно, таркиб ва ҳосила, мантиқ ва талаффузда тафовут хийла жиддийлиги дарҳол кўзга ташланади.

Ватан тушунчасини олайлик. «Навой асарлари луғати»да бу ватангоҳ — туғилиб ўсган жой (146) деб тушунтирилади; миллат эса дин, мазҳаб тарзида таърифланади (НАЛ, 392), **сиёсат** — 1. Жазога лойиқ кишиларнинг жазосини беришда шиддат кўрсатиш, дўқ, пўписа қилиш; 2. Ҳукмронлик кўрсатиш; ҳукмдорнинг ўз қўли остидагиларни жазолаш ва қўрқитиш йўллари билан бўйсундириб, интизомда сақлаши (НАЛ, 556—557). Ва ҳоказо. Ҳозирги вақтда бу сўзларнинг маъноси нақадар кенгайиб, тамомила ўзгача маъно касб этганлигини исботлашга зарурат бўлмаса керак.

Булардан ташқари, мазкур луғатда акс этган қуйидаги сўзларнинг ибтидоий маъноси билан ҳозирги маъносини чоғиштириб кўриш ҳам лексик унсурларда нечоғли чуқур ўзгаришлар содир бўлганлигини аниқ-таъниқ кўрсатади:

Басир —кўрувчи; ўткир кўзли, ўта сезгир (НАЛ, 97).	Басир —кўр, ботин кўр.
Говмиш —қўтос (161).	Говмиш —серсут, кўп сут берувчи сигир.
Иснод —нисбат бериш, тааллуқли қилиш (281).	Иснод —уят, шармандалик, шармсорлик, номусга қолиш.
Ланж —юриш, нозли юриш (330).	Ланж —мадорсиз, кучсизланган заифлашган.
Мақол —сўз, нутқ (381).	Мақол —ҳикмат ифодаловчи жумла
Мақола 1. Сўз, нутқ; 2. Боб (381).	Мақола —газета, ё журналга ёзиладиган публицистик, адабий ёки илмий иш.
Наҳор —қундуз (458).	Наҳор —эрталаб, тонг пайти.
Озода 1. Озод, эркин; 2. Тўғри, айбсиз; 3. Гамсиз, ташвишсиз, шод; маж. Тик, қадди-қомати келишган севгили (479).	Озода —тоза, шинам.

Таманно—тилак, истак; орзу (591)	Таманно-ноз, ноз-финоқ., ноз-истиғно, карашма.
Таҳрир—ёзиш, асар ёзиш (606)	Таҳрир—ёзилган ишни устидан тузатиш, сайқал бериш, илмий ёки адабий жило.
Қойил 1. Айтувчи, сўзловчи, гапирувчи, 2. Иқрор (739)	Қойил—тан бермоқ, эътироф этмоқ, таҳсин айтмоқ.
Ҳаво 1. Орзу, майл, истак, ҳавас; 2. Ишқ, муҳаббат; 3. Учиш, парвоз (757).	Ҳаво 1. Осмон; 2. Об-ҳаво, атмосфера.

Булар маънолари тамомила ўзгариб, аксланиб кетган сўзларга мисол. Узга сўзларнинг ҳам жуда катта қисми турли ўзгаришларга учраган: бир тоифаси эскириб, истемолдан чиқиб ва унутилиб кетган; бир гуруҳ сўзларнинг ғоятда салмоғи ошиб, маъноси кенгайган; яна бошқаларининг эса маъноси чегараланиб, торайиб, баъзан ҳатто термин шаклига келиб қолган. Хуллас, маъноси «ўз ҳолича», «асли қадим» ҳолатда қотиб қолган луғавий унсурларни умуман топиб бўлмайти ҳисоб.

Тарихий тараққиёт жараёнида сўз маъноларининг ўзгариши, хусусан, ўтмишни тасвирлашга бағишланган асарларда ёки шундай асарларни бир тилдан бошқа тилга таржима қилганда жуда билинади: бундай вақтда адиб ёки таржимон дафъатан сўз проблемасига дуч келади. Юқорида «Мирзо Улуғбек»дан келтирилган ўн битта мисолдаги сўз, бирикма, жумла ва талаффуз замонавий тус олган, жўнлашган, улар орқали ифодаланаётган маъно XIV асрдан XX асрга «кўчиб ўтгандай» таассурот туғилади ўқувчида (томошабинда). Лисоний-эстетик концепция принципиал тўғри, ғоят моҳирона ҳал қилинган бутун бошли асарда бу сингари қусурлар деярли билинмайди. Ана шундай камчиликлар аҳён-аҳёнда Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романида ҳам учраб қолади. Масалан, **басир** ҳамда **фитначи** сўзларининг қўлланилишига доир бир қанча ҳолатларда шундай қусурга йўл қўйилганга ўхшайди:

1. — Қайси Қарноқий? Не деб ғулдурайсен, *шайтони басир?*

2. — Қайда юрибсен, *шайтони басир?*

3. — (...) қирга чиқиб қўрғонга қара. Қўрғон ичида икки жойда ўт ёнмоғи даркор. Икки жойда ўт ёнса келиб хабар берасан. Уқдингми, *шайтони басир*.

Ҳар учала ҳолда ҳам бу сўзларни жосус Қашқирга Амур Жондор айтмоқда. Хўш, шайтони басир деганда Амир Жондор нимани назарда тутадигу, ҳозирги ўқувчи бунни қандай тушуниши керак? Ҳар учала ҳолда ҳам мазкур ибора романининг русча таржимасида акс этмаган. Ҳар қалай, бу таъбир остида «сўқир шайтон» эмас, балки «ўткир кўзли иблис» тушунилса керак. Башарти, шундай бўлса, «шайтони басир»га изоҳ бериш лозим эди, негаки, юқорида кўрилганидай, *басир* ҳозирги вақтда «ғирт сўқир» маъносини билдирса, бундан беш аср муқаддам шунинг айнан аксини аниқлатган.

Китобнинг 300-саҳифасида:

Мавлоно Кошйининг айтишича, Мирзо Абдуллатифни қатл қилган *фитначилар* шаҳзоданинг бошини кесиб, Мирзо Улуғбек мадрасасининг дарвозасига осиб қўйишган эмиш. *Фитначилар* ҳибсда ётган шаҳзода Мирзо Абдуллони тахтта кўтарган эмиш. Қаттол падаркуш Абдуллатифни қатл қилган қасоскорларга нисбатан «фитначилар» дейиш қандай бўларкан? Қизиғи шундаки, *фитна* сўзи қадимги луғатда биз ҳозир тушунганчалик салбий маъно аниқлатмайди: тўполон, ғавғо, бузилиш, жанжал; иғво, иғвогар (НАЛ, 640). Бироқ ҳозирги китобхон учун бунни *қасоскорлар ёки ғалаёнчилар* деб олиш маъқул бўларди. (Еремей Парновда: мстителъ — қасоскор¹.) Афсуски, «Улуғбек хазинаси»нинг русча таржимасида ҳам мазкур сўз айнан *заговорчики — фитначилар* деб берилган.²

Умуман олганда эса, Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романининг тили ва услуби ҳақида тўла ижобий маънода гапириш мумкин. Муаллиф Мақсуд Шайхзодадай улкан санъаткор шоир қаламга олган муқаддас мавзу — Улуғбек ҳаёти ва фаолиятини «такроран» тасвирлашга журъат этган экан, ўзи танлаган, адабий жанр доирасида такрорланмас бадий обидани бунёд этган. Бу ерда мавзу доирасида бадий ижоднинг ғоявий, илмий-тарихий, фалсафий-эстетик ҳамда лисоний-услубий жабҳалари комплекс ҳолда ажир бир тарзда ҳал қилинган. Уқувчи романи қай-

¹ Еремей Парнов. Звезда в тумане. М., 1971, с. 149.

² Адыл Якубов. Сокровище Улуғбека. М., 1976, с. 329.

та-қайта муталаа қилишга киришганида ҳам зерик-майди, ҳар гал ўзига янги-янги маъноларни қидириб топади.

«Мирзо Улуғбек» тарихий фожиасининг ҳам тили ғоятда бой, услуб жилolari майин, баён тарзи салмоқдор, сокин, қудратли. Лекин шунга қарамай, баён тарзининг «кўҳналиги» тарафидан олиб қараганда, юқорида айтилганидай, Вильям Шекспирнинг «Ҳамлет» трагедиясига нисбатан (нисбатан!) бирмунча «замонавийроқ». Бошқача айтанда, «Мирзо Улуғбек» «Ҳамлет»га қараганда бизнинг замонамизга яқинроқ жаранглайди.

Таажжуб бир ҳол:

М. Шайхзода асарининг бош қаҳрамони, тарихий шахс Мирзо Улуғбек (1394—1449) инглиз шоири Вильям Шекспирга (1564—1616) қараганда бир юз етмиш йил олдин таваллуд топиб, бир юз олтмиш етти йил муқаддам вафот этган. Уларни қарийб чоракам икки аср ажратиб туради. Бинобарин, мантиқаң олиб қараганда «Мирзо Улуғбек» «Ҳамлет»га қараганда ҳам кўҳнароқ услубда ёзилиши керак эди. (Услубий мослаштириш борасида эса Шайхзодада «Ҳамлет» таржимасидан орттирган тажрибанинг ўзиёқ етиб ортар эди.) Аммо бундай бўлмади. Бунинг иккита сабаби бор:

— «Ҳамлет» билан «Мирзо Улуғбек»нинг бунёд этилиши даври: биринчиси — 1600 йил, иккинчиси — 1964 йил. Демак, М. Шайхзода асари «Ҳамлет»га нисбатан уч юз олтмиш тўрт йил кейин ёзилди. Бошқача айтганда, «Ҳамлет» биз ўзбеклар учун чет эл адабиёти намунаси ўлароқ, адабий-тарихий обида саналса, «Мирзо Улуғбек» — ватан адабиёти ёдгорлиги сифатида, тарихий мавзуда ёзилган замонавий оригинал асар эди;

— муайян асарнинг қайси жанрда яратилганлиги ҳам унинг услубини тайинлашда маълум роль ўйнайди. Чунончи, гарчи ҳар иккала фожа ҳам поэтик мақомда, оқ шеър билан ёзилган бўлса-да, «Ҳамлет»нинг ўзбекча таржимасида ўн икки ҳижоли, «Қирол Лир» да эса ўн уч ҳижоли бармоқ вазни системаси қабул қилинган. «Ҳамлет» кўпроқ чуқур фалсафий-эпик шаклда, «Мирзо Улуғбек» эса адабий-тарихий-лирик услубда юзага келган. Индивидуал инсоний фожнавийлик, баён тарзининг тантанаворлиги шунга мос кўҳналик колоритини талаб этган бўлса («Ҳамлет»), «Мирзо Улуғбек»да лирик кайфиятлар, оптимизм, ҳаётийлик устуңлиги ва,

янада муҳими, замонавий бадий талқин унда «лисоний-услубий масофа»ни бир қадар берироқдан танлашга имконият туғдирган.

Ўз навбатида, М. Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» фожиаси билан О. Ёқубовнинг «Улуғбек хазиначиси» романини бу тарафдан қиёслаганда ҳам кейингисига тарихий-услубий мослаштириш трагедияга нисбатан анча фаровонлиги, лисоний-услубий чегара чизиги хийла «наридан» ўтганлиги маълум бўлади. Буни жанр тафовути, танланган услубни жанрга мувофиқлаштиришга интилиш майлидан келиб чиққан ҳодиса деб тушунтирса бўладими? Бизнингча, ана шундай талқин ҳақиқатга яқин келиши баробарида, ҳар бир ижодкорнинг ўз тушуниши, имконияти ва танлаган адабий тариқати, концепцияси ҳам муҳим роль ўйнайди. Ушбу фаслнинг охирида қўйилган масалага яқун ясашга ҳаракат қилинади. Ҳозир эса «Мирзо Улуғбек» фожиаси билан В. Шекспир асарлари ўртасидаги ўхшашликлар баҳсига қайтамыз.

«Мирзо Улуғбек»да Шайхзода ижодига В. Шекспирнинг муайян бир трагедиясининг эмас, балки умуман буюк Вильям ижодий тажрибасининг таъсири сезилиб туради. Унда «Ҳамлет»дан ҳам, «Отелло»дан ҳам, «Қирол Лир»дан, «Юлий Цезарь», «Ромео ва Жульетта» дан ҳам, қисқаси, Шекспирнинг бутун ижодий бунёдкорлик анъаналаридан «нимадир» борлигини сезиб олиш мумкин. Инглиз драматургининг Шайхзода ижодига баракали таъсири уч манба ҳамда восита — Шекспир тажрибаси, маҳорат сирларини ўрганниш, асарларининг қардош озарбойжон тилига қилинган таржималари билан яқиндан танишиш, иккита трагедиясини («Ҳамлет», «Ромео ва Жульетта») ўзбек тилига ўгириш орқали юз берди. Шу билан бирга, бу таъсир бадий ижоднинг деярли барча координатларида ўз аксини топди. Асар конфликтини тайин этиш, образлар характерларини яратиш ва очиш, шунга мос равишда уларнинг тили ва услубига тарихий, миллий ишлов бериш, ҳаётда воқе бўлган реал тарихий фактлар билан адабий тўқима намуналарини қўшиб, яратилаётган санъат асарига яхлитлик бағишлашда устозшоғирд — Шекспир-Шайхзода ҳамкорлиги бўртиб кўзга ташланади.

Лекин шуни алоҳида қайд этиш даркорки, Шайхзода Шекспирдан фақат олибгина қолмади, балки ўша «олинган» нарсаларни ўз асарлари орқали ўзбек

адабий яратувчилиги тажрибасига зўр маҳорат билан таъбирчилик эта билди.

«Мирзо Улуғбек»да Улуғбек — Фируза муносабати «Ҳамлет»да шаҳзода — Офелия, «Отелло»да мавр — Дездемона муносабатларига ўхшаб кетади. Шайхзода яратган фожида ҳам бош қаҳрамон Фирузани ҳалоллиги, поклиги, самимияти учун жон-дилидан севади, лекин Дания шаҳзодаси сингари, ҳаётдаги бош маслаги ва матлаби учун ўз маҳбубасини бенхтиёр қурбон беради: рад этилган Офелия ҳалок бўлади, Шайхзодада эса Самарқанд султони Фирузанинг тамоман гуноҳсиз эканлигини билса-да, ўз қалб дўстини «сева-сева», унга дабдурустдан... талоқ хати жўнатади. Чунки Улуғбек тарафида ҳам, унинг мавқеидан қараганда, жуда асосли далил бор: гарчи Фируза ноҳақ маломатга қолган эса-да, шоҳнинг номи ҳар қандай шубҳадан, фисқ-фужурдан холи бўлиши керак.

Яго Дездемонага манфурона тухмат қилар экан, Отелло бора-бора қаттиқ шубҳага тушади. Онаси Гавҳаршод билан ўғли Абдуллатиф ҳам, тил бириктириб бўлса керак, Улуғбекка Фирузани «бузуқликда» айблаб, қабиҳ тухмат қилар эканлар, у ҳам дастлаб чорасиз бўлиб қолади, шубҳага тушади ва суюкли хотинидан ҳақиқатни эҳтиёткорона сурштира бошлайди. Лекин шуни айтиш керакки, Улуғбек шубҳа ичра ёнса-да, Отелло сингари ҳиссиёт ва жазавага берилмайди, балки Ҳамлет сингари, чуқур мулоҳаза билан иш кўради: «Мулоҳаза муҳаббатдан чиқди устунроқ», — дея иқдор бўлади у Шайхулисломга. Ҳатто маккор волида ва риёкор ўғил Фирузага кўра била маломат тошларини отсалар-да, Улуғбек шубҳаланиб қолганида, Ҳамлет сингари, хотинлар «дастидан» дод дейди, лекин ҳатто: шундай оғир изтироб ичида ҳам, айбни қизга тўнкамайди, балки ўзининг ёши улғайиб қолганидан кўради.

«Ҳамлет»даги Гертруда билан «Мирзо Улуғбек»даги Гавҳаршод ўртасида кўз илгамас яқинлик бор. «Никоҳда қилинган аҳду паймонни қиморбоз гаровига айлантириб», қиролга заҳар бериб ўлдиришда қатнашган ҳамда кўп ўтмай ўзининг қотил қайин укасига эрга чиқиб олган Гертруда ҳокимиятга интилиб, уни қўлда сақлаб қолиш учун кейинчалик ҳар қандай разиллик, фисқ-фасод ва қурбонликлардан ҳам ўзини тия олмайди. Гавҳаршод бегим-чи? У ҳам ҳукмфармо, ҳокимият-

га интилувчи ўқтам, тадбиркор аёл, ўгли Улуғбекка тик қараб, дангал дейди:

Улуғ Мирзо, бу салтанат Темурбекники,
Унга ворис Шоҳрух Мирзо бўлди, отангиз.
Отангиздан кейин Темур хонгониди
Ёши улуғ, фикри тўлуғ мен — волидангиз.

Гавҳаршод зимдан фитна юритади. Темурийлар одатига кўра, унинг тарбиясида ўсиб-улғайган набиралари — темурий шаҳзодалар ноаҳил, тож-тахт учун ўз оғаси, иниси, қардоши, ҳатто падарини ҳам аямайди-ган қурбон этишдан ҳазар қилмайдиган, муҳориба ишқибозлари, тошбағир, хунхўр кишилар бўлиб етишадилар. Гертруда билан Гавҳаршод, Яго билан Абдуллатифлар гарчи бошқа-бошқа давр кишилари, тамомила бўлак аср ва миллий муҳит вакиллари бўлсалар-да, аммо улар бир тоифадаги муштарак типлар бўлиб, бир-бирларини таржимасиз ҳам тушуна оладилар.

Замонасининг иллатларини фош этишда Вильям Шекспир турли-туман воситалардан кенг фойдаланади: кишиларни ғайри одатий ёки ғайри нормал руҳий ҳолатга солади. Масалан, Ҳамлет ўзини телбалардай тутати (атрофдагиларнинг уни «демона» деб ўйлашларига ишонтирувчи пойма-пой гаплар, тагдор пичинглар, антиқа қилиқлар қилади). «Қирол Лир»даги масхаранинг гаплари, луқмалари, изоҳларида «масхарабозлик»дан кўра чуқур ҳаёт ҳақиқати, мулоҳазаларида саёз одамлар учун яширин, сирли темир мантиқ бор. Фақат буларнинг барчаси мажозий шаклда айтилади. «Мирзо Улуғбек»да ҳам бундай «ёрдамчи» воситалардан жуда моҳирона фойдаланилган (Бобо Кайфий, қаландарлар). «Дания—зиндон»,—дейди Ҳамлет. «Улуғбек йўқ; демак бутун шаҳар зиндон-да!»— дейди Бобо Кайфий. Шу ўринда ҳибсга итоб қилинган Бобо Кайфий «Зиндонми? Эҳ, у бизнинг ўз хонамиз-ку...», деб ўз «ихтиёри» билан у ёққа равона бўларкан, афтода чол тилида қуйидаги машҳур:

Бухоро қуввати исломи дин аст,
Самарқанд сайқали рўйи замин аст...—

байти ҳам ўткир заҳархандалик ва пичинг аралаш жарағлайди.

«Отелло» — «Мирзо Улуғбек» қиёсида . қиз қочини

манзараси Брабанцио — Дож — Дездемона — Отелло-силсиласида ҳамда Сайид Обид — Улуғбек — Шайху-лислом муносабатларида очиб берилган. Қизиғи шун-даки, Дездемонанинг ўз отаси беҳабар қолиб, унинг ихтиёридан ташқари Отеллога турмушга чиқиши воқеа-си аввал кескин бошланиб, сўнгра қизнинг иродаси, Бра-банционинг ноилож кўниши ва Дожднинг оқилона тасал-лиси билан «туғайди». Бундан кейинги саҳналарда энди Брабанцио чол қатнашмайди. Лекин ўқувчи (томоша-бин) шуурида бу воқеа қиссанинг сўнгигача гўё «давом этади». Тўғри, Дездемона билан Отеллонинг жасур, садоқатли амри ва иродаси тантана қилади. Аммо, охир-оқибат Брабанционинг башорати, надоматлар бўл-синки, тўғри бўлиб чиқади:

Сўз сўзлигича қола берар. Ишонмайман, бас.
Қулоқ дорув ичган билан юрак тузалмас.

Мунофиқ Яго туфайли, Отелло — Дездемона ҳаёти фожиа билан туғайди: ҳар иккаласи ҳам ирқий ҳасад ва машъум бўҳтон қурбони бўладилар.

«Мирзо Улуғбек»да ҳам қизнинг «худди шундай» қо-чиш манзараси тамомила бошқа мақсадга, ўзгача сю-жет йўналиши ва композицион қурилишга, бўлакча ечим ҳамда фалсафий хулосаларга хизмат қилдирилган. Бу ерда ҳам диний-ирқий ғараз, хусумат ва бундан ке-либ чиқадиган тажовуз иштирок этади, аммо буларнинг чиркин тиғи Ғаффор билан қизга эмас, балки Улуғбек-нинг ўзига қарши қаратилади (Сайид Обид ўғли Аббос орқали Улуғбек — Фирузанинг маъсум ҳаётига қасд қилади).

Вильям Шекспир кўпчилик трагедияларида, жумла-дан, «Қирол Лир»да феодализм шароитида синфий тенгсизлик, ижтимоий зулм, ирқий ва миллий истибдод ҳукмронлик қилган бир вазиятда оиланинг инқирозга юз тутиши, унинг аъзолари ўртасидаги муносабатлар-нинг бузилиши жуда катта фалокатларга олиб келиши мумкинлигини тасвирлади. «Ҳамлет»да Клавдий — ука-си — Гертруда — шаҳзода ҳамда Полоний — Лаэрт — Офелия; «Отелло»да мавр — Дездемона, Яго — Эмилия; «Қирол Лир»да Лир — Гонерилья — Регана — Кор-делия ва бошқа образлар орқали бу ғоя илгари сурил-ган. Шарқда Уйғониб даврининг кеч палласи, ривож-ланган феодализм тузуми даврини қаламга олган Мақ-

суд Шайхзода ҳам бу ҳақиқатни (боз устига, ҳақиқатда содир бўлган машъум воқеани!) четлаб ўтолмас эди.

Ўз оналарининг қилмишларидан тугёнга келган Ҳамлет дейди:

Бутун дунё ўзининг ҳаракатида —
Нақадар тўнг, бемаъни ва тўмтоқ экан!

Мирзо Улуғбек дейди:

Хўп ғалати замонада яшар эканман.

Қалбимдаги ҳароратни инсонга бериб,
Эвазига олмоқдаман совуқ ғаразлар.

Ўз қизлари — «урғочи арслонлар» Гонерилья билан Регананинг ёвузлигидан дарғазаб бўлган Лир койи-нади:

Нима қилсин. Ўз гуноҳи! Саққо қуш каби
Шу қизларни туғиб қўйган унинг ўзи-ку.

Маккора ва бузғинчи волида Гавҳаршод, муртад ўғил Абдуллатиф дастидан Мирзо Улуғбек ҳайрон, лол, сарсон:

Мени туққан она бундоқ! Мендан тугилган —
Ўғил ундоқ! Эй, кажрафтор фалак, уялгил!

Ягонинг туҳмат ҳамда васвасалари тузоғига илиниб қолган Отелло содир бўлаётган воқеаларга сабаб излайди:

Ишқим учун осмон менга бермоқда жазо.

Ўз волидаси ва фарзанди севикли хотини Фирузанинг шаънига бунчалик қаттол туҳмат қилаётганларининг боисини англаёлмаган Мирзо Улуғбекдай бир донишманд ҳам бармоғини тишлайди:

...Фирузанинг шаънига туҳмат!
Еки унинг бирон айби бормикан бунда!
Еки, осмон китобини варақлаб очиб,

Ўзбек шоири ўзининг инглиз устозидан, унинг ижод-хонасидан кўп таълим олди. Баъзан унинг майда, эсда қоларли бадий тасвир воситалари ҳам гўё шекспирона мақомда кашф этилгандай жаранглайди.

Мақсуд Шайхзода Вильям Шекспирдан инсон руҳининг сирли кечинмаларини илғаш, алоҳида олинган конкрет воқеаларни бадий-фалсафий умумлаштириш ва типиклаштириш, тилнинг равонлиги, баён тарзининг ҳар қандай бежамдорлигу тафсилотлардан холи бўлиши ва сиқиклиги услубнинг содда ва бежиримлиги маҳоратини ўрганди. Айниқса, сўз санъатининг мўъжизакор кучидан фойдаланиб, инсоният бахт-саодати йўлида эскирмай, оҳори тўкилмай, ҳормай-толмай хизмат қилаётган салмоқдор гап айтиш таомилини Шайхзода Шекспирдан қабул қилди.

«Ҳамлет» трагедиясида конфликт замона ғосозлигидан ўзини «телбаликка» солган мутафаккир шаҳзода билан бевафо онаси Гертруда, отасининг тожи, тахту бахти ва маликасини ўғирлаган қирол амакиси, уларнинг атрофидаги сарой аъёнлари ўртасидаги зиддият, нифоқ, ўч алами, интиқом ҳиссидан иборат эмас. Булар барчаси конфликтнинг зоҳирий, сабабий ва мундарижавий томонларидир. Унинг ботиний моҳияти, шундан келиб чиқадиган мазмуъ эса Данияни зиндонга айлан-тирган мавжуд тузум ва тартиботлар, инсон моҳиятини разиллаштиришга сабаб бўлувчи сарой муҳити, худбинлик, сотқинлик, мунофиқлик, риёкорлик, тубанлик, олчоқликдан чуқур норозилик ҳамда уларга қарши курашни тақозо этади.

«Мирзо Улуғбек»да конфликт тарихан асосланган ва ўтмиш аччиқ ҳаёт ҳақиқати томонидан тасдиқланган бўлиб, замона ғосозлигини ифодалагани ҳолда, мутаассиблик билан ҳур фикрлилик, парокандалик, бошбошдоқлик билан иқтисодий, миллий-территориал ва илмий бирлашиш, яқинлашиш ғояси, хотин-қизларга муносабат, миллий, диний, хурофий, ирқий проблемалар хусусидаги ортодоксал ислом ақидалари билан ўз даврига нисбатан ғоят илғор илмий ва ижтимоий қарашни ўзида акс эттиради.

Кўрамизки, «Ҳамлет»даги жуда кўп нарсалар: шахс эркинлиги, ҳақ-ҳуқуқлари, мустабид ҳокимият келтириб чиқарган барча фожиалар, хусусий мулкчилик ҳисси-

нинг оилани, кенг маънода эса бутун жамиятни чири-тиш иллатига тааллуқли ғоялар «Мирзо Улуғбек» фожиасида ҳам мавжуд. Конфликтнинг аллақанча бел-ги ва аломатларигача: ота-боланинг содиқлиги (Клавдий — Ҳамлет; Шоҳруҳ, Мирзо — Улуғбек Мирзо), она-бола ўртасидаги ихтилоф (Гертуда — Ҳамлет; Гавҳаршод — Улуғбек), йигит билан қизнинг соф севгиси, эр-хотиннинг бир-бирига садоқати (Ҳамлет — Офелия; Улуғбек — Фируза), бузруквор падар (бобо) арвоҳи (руҳи) билан ўз илғор дунёқараши туфайли чархи кажрафтор инқирозига учраган фарзанд (набира)нинг учрашуви (баҳслашуви, ҳожатбарорлик) ва ҳоказо-лар. Бироқ мазкур икки асарнинг умумий моделлари-даги типологик ўхшашликлар, сюжет-композицион чи-зиқ ва йўналишларидаги яқинлик ва монандликлар муқояси қилинаётган фожиалардан кейингисининг ба-д и и й — концептуал мустақиллиги, моҳиятан ўз-гачалиги ва оригиналлиги га раҳна солмайди. Зо-тан, «Мирзо Улуғбек»да «Ҳамлет»да бўлмаган кўп нарсалар ҳам бор, бунинг устига, Шайхзода қиссаси-нинг Шекспир трагедиясидаги ўхшаш жиҳатларида ҳам тамомила янгича маъно, янгича талқин ва янгича ҳуло-салар муҳайёдир.

— «Ҳамлет» трагедиясининг бош қаҳрамонида асарда юзага келтирган махсус вазият туфайли, ин-тиқом ҳисси кучли ва бундай руҳий омил асарнинг бошидан охиригача узлуксиз давом этади; «Мирзо Улуғбек»да эса қатл этилган буюк Мирзо учун интиқом олишни тасвирлаш гали келганда... фожиа тугайди (Улуғбек умрининг сўнгги йиллари, ниҳояси ва қотил-дан ўч олиш манзаралари Одил Ёқубов романида «да-вом эттирилган»);

— Вильям Шекспир билан Мақсуд Шайхзоданинг бош қаҳрамонлари характерининг муштарак жиҳати уларда ҳиссиётдан — мулоҳазанинг, туйғудан — ақлнинг, ҳаракатдан — андишанинг устун келишидир. Лекин уларнинг биринчисида бу андишанинг асосини кўпроқ шахсий интиқом рағбати ташкил этса, Мирзо Улуғбек-да ўзи экиб кўкартирган ва эндиликда «нуроний ҳосил» кутаётган маънавий камолот жараёнига шикаст еткази-лишидан, барча темурий мулкларининг талон-торож этилишидан, Мовароуннаҳр ва темурийлар қўли ости-даги бошқа эл-юрт, ўлкаларнинг парчаланишидан, сал-танат тепасига жоҳил мустабид келган тақдирда, шўр-лик меҳнаткаш халқнинг аянчли аҳволга тушиши хав-

фидан чўчиш ва ҳадиксираш уни ҳар бир масалани муҳокама этаётганда, ҳар гал атрофлича, чуқур мулоҳаза билан иш кўришга ундайди;

— «Ҳамлет»да тасвирланган воқеалар «Дания—зиндон» даврига тўғри келса, «Мирзо Улуғбек»да — бош қаҳрамон қатл этилгандан сўнг «Самарқанд (тўғрироғи, бутун Мовароуннаҳр) — зиндон»га айланади:

— «Ҳамлет»да шаҳзоданинг «ўлиш ё қолиш» ҳақидаги машҳур монологда маҳв бўлгандан сўнг «номаълум днёр»га жўнаш хавфи, бу сирли «днёр»ни ҳеч ким кўриб қайтмаганлиги (демак, унинг борлиги ёки йўқлигига ҳеч ким кафил бўлолмаслиги)дан туғилган ҳолат кишиларни журъатсиз қилиб қўйганлиги, худди шу омил уларни «тирикчиликнинг зири-борида ҳолсераб юрмоқликка» мажбур этади. «Мирзо Улуғбек»да эса ўлимга муносабат мана бундай:

Мен ҳеч қандай таҳликадан ҳайқмайман, йўқ,
Мен ўлимни ҳоким эмас, қул деб санайман.
Уни фалак овчисининг кўппағи дейман.

Ана шу ғоят оптимистик тезис Улуғбекнинг барча саъй-ҳаракатлари ва фаолиятининг асосини ташкил этади;

— Дания шаҳзодасининг идеали инсоннинг днёнатли ва соф муҳаббат эгаси бўлиши; поклиги, озодлиги, ростгўйлиги, ҳаққонийлигига эришишдир. Бу йўлдаги барча тўсиқларни енгилда у ҳар қандай қурбонлар, беришга, ҳатто қалб кимёси ҳисобланмиш Офелиядан маҳрум бўлишга ҳам рози. Ўз идеалига эришиш йўлидаги Мирзо Улуғбекнинг программаси унинг ўз мавқеига, ўз тарихий шароити, салоҳияти ва гарданига юклатилган жаҳоншумул масъулияти ҳамда бурчига вобаста, шунга мосдир. Унинг эътиқоди:

Қуёш биру, дунё биру, инсоният бир.

Яна:

«Талабулилим фаризатун ало кулли муслиму муслимот» —... илм ўқимоқ фарз эрур бирдай мусулмоннинг эрларию аёлларига.

Яна:

Замон ўтар, ваҳшат битар, ёмонлик кетар,
Ўзгаради дунёмизда динлар, миллатлар,

Ўзгаради миллатларда тиллар, одатлар,
Аммо фаннинг шавкатига чўкмайди ғубор;

— ўзининг барча инсоний фазилатлари, олижаноб интилишлари, одамзоднинг бахт-саодати йўлидаги жонбозлиги билан Ҳамлет Данияга сиғмайди,— қора кучлар тузоғида охирги дамгача курашиб ҳалок бўлади; фалакиёт илмини ўрганишда мислсиз ютуқларни қўлга киритган, бу жабҳада европа фанни қарийб икки аср ортда қолдирган Мирзо Улуғбек Курагоний ҳам замонга сиғмади — қорагуруҳчилар амри, ўғли Абдуллатифнинг фатвоси, мутаассиб Аббоснинг қўли билан қатл этилади.

Улуғбек ҳақидаги қиссани, бу хоҳ роман бўлсин, хоҳ драма бўлсин,— асарнинг жанридан қатъи назар,— принцип эътибори билан не тахлит тилда, қандай услубда ёзиш маъқуллиги ҳақида юқорида қўйилган масалага қайтамыз. Буни, узоққа бормаи, М. Шайхзодада ҳам, О. Ёқубовда ҳам келтирилган бир воқеий лавҳа ва ундан чиқарилган. икки хил хулосадан билиб олиш мумкин. Улуғбек мадрасасига Ҳиндистон, Хурсон, Қашқар, Аштархон, Бағдод, Озарбойжон ва дунёнинг бошқа эл-юртларида келиб таҳсил кўрган талабалар билан хайрлашиш маросимида илму маърифат ҳомийси ҳисобланмиш буюк Мирзо уларга юзланиб дейди:

Уттиз йилча бундан муқаддам,
Сиз ўтирган шу мадраса очилишида
Биринчи дарс ўқиб бериш шарофатини —
Мен, мавлоно Хоразмийга топширган эдим,
Чунки менга ошкор эди билимдонлиги.
Тўқсон-олим, юз талаба ҳузурида у
Кўп бамаъни, серфазилат каломлар айтди.
Аммо... унинг ҳикматомуз каломларини.
Фақат бир мен, бирда Қозизодадан ўзга
Ҳеч бир кимса тушунмади! Шу учун сизлар
Ҳазар этинг такаллуфдан, ғализ сўзлардан.

Худди шу воқеанинг ўзи романда ҳам тасвирланади: мадраса саҳнини лиқ тўлдириб ўтирган халойиқ олдида мавлоно Қозизода Румий риезиёт илмининг фалакиётни ўрганишдаги ўрни тўғрисида, бизнингча

айтганда, лекция ўқийди. Бу чуқур мазмунли баҳсни барча аъёнлар, илм аҳли ва ҳаттоки аркони давлатлар ҳам зўр эътибор билан тинглайдилар. Маърузадан сўнг... «Аъло ҳазратлари (Улуғбек.— F. C.) мавлонога ташаккур билдириб, ҳамон сукут сақлаб ўтирган аъёнлар ва толиби илмларга юзланди, чехрасига аллақандай муҳаббат бағишлаган калта, қалин соқолини силаб, устоднинг каломи аён бўлган-бўлмаганини сўради. Мирзо Улуғбекнинг сўроғига бирор кимса жавоб бермади. Мадраса саҳнини тўлдирган халойиқ бошини ҳам қилиб ўтирарди. Мавлоно Қозизода Румий хафақон бош чайқади, Мирзо Улуғбек эса мийиғида кулимсираб қўйди. Шунда Али Қушчи нйманибгина ўрнидан турди ва қисилиб-қимтиниб унга ҳамма нарса аён эканини изҳор қилди.

Мавлоно Қозизода Румийнинг кўзлари чақнаб кетди».

Хўш, нечун Мирзо Улуғбекнинг сўроғи жавобсиз қолди? Мавлоно Қозизода ар-Румийнинг «калом»лари халойиққа тушунарли бўлмаганининг сабаби не? Нега бу улуғ зот хафақон бош чайқадилар? Аъло ҳазратларининг мийиғида қандай «кулги» пайдо бўлди?

Турган гап, Қозизода Румийнинг «каломи» оддий, росмана, «жайдари» сўзлардан ташкил топмаган, балки риёзиёт (математика), илми нужум (астрономия), илм ал-хиёл (механика) фанларига доир абстракт илмий далиллар, мантиқий категориялар, теорема, исбот, аксиома, таъриф, қондалардан иборат нутқ бўлган. Фикр, албатта, ўз даврининг илмий истилоҳлари, бизнингча айтганда, терминологияси билан баён қилинганлиги ўз-ўзидан аниқ.

Мавлоно Муҳаммад Хавофийнинг* «каломи» ўз даврининг ҳатто етук саводхон кишиларига тушунарли бўлмаганидан икки ижодкор — Мақсуд Шайхзода билан Одил Ёқубов икки хил хулоса чиқарганлар ва Улуғбек қиссасини ёзиш жараёнида бунини тил ва услубнинг бош принципига айлантирганлар. М. Шайхзода илмий баёнда соддалик, барчага тушунарли бўлиш тарафдори эканлигини, такаллуф ва ғализликдан сақланиш лозимлигини улуғ Мирзо тилидан эшиттириб ай-

* Қаранг: Н. М. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. Тошкент, 1965, 222-бет, шу дарсликнинг учинчи нашри. Тошкент 1976, 186-бет.

тади ва ўзи ҳам мазкур тарихий фожиани ёзиш давомида иложи борича таҳлил, баён, тасвир, услубда «такаллуф» ҳамда «ғализлик»дан йироқ бўлишга ҳаракат қилади, бу ақидани принцип даражасига кўтаради. Одил Ёқубов эса Мирзо Улуғбек илму фанда Европадан қарийб икки юз йил олдинга қараб кетган мутафаннин ва мутафаккир аллома экан, демак унинг муҳитида ҳам илмий савия шунга мос бўлиши керак эди, деб ўйлайди. Унинг талқинидан шундай хулоса келиб чиқадики, гарчи Улуғбек Курагон ва унинг расадхонасида ҳамда мадрасаси атрофидаги йирик олимлар — Қознода Румий, Ғиёсиддин Жамшид, Муҳаммад Хавофий, Али Қушчи, Абдуали Биржандий, Мирам Чалабий, Мансур Коший ва бошқа математик, астрономлар, дарҳақиқат, улкан зукко олимлар бўлсалар-да, дин ва хурофотнинг таъйиқи, таъсири, кишилар онгини заҳарловчи кучи орқасида ўлкада умумий савия паст, жаҳолат авж ола бошлаган эди. Умуман олганда, Одил Ёқубов илмий, маданий, адабий савияни авом даражасига тушириб соддалаштириш, жўнлаштириш эмас, аксинча, уни янада юксак поғонага кўтариш лозим, деб ҳисоблайди. Шундан келиб чиқиб, романнинг тили ва услубини тайин этиш, тасвир тарзини танлашда Улуғбек илмий ва ижтимоий муҳити, у яшаган давр адабий-лисоний-услубий анъаналарнинг биз, XX аср ўзбеклари учун мураккаб, сирли жиҳатларини ҳам акс эттиришга интилади.

Айни бир нарсага икки хил қараш, уни икки хил тушуниш ва шунга кўра икки хил ижодий бунёдкорлик принципи шу тариқа қарор топган. Албатта, М. Шайхзодада ҳам, О. Ёқубовда ҳам баён, тасвир ва услубнинг соддалиги ҳамда мураккаблиги нисбий тушунча: уларнинг ҳар иккаласида ҳам мураккаб нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини соддалаштириб тушунтириш, оддий бўлиб кўринган нарсаларни эса мураккаб тасвирлашни кўрамиз. Лекин меъёрни сақлашда, қисман жанр тақозоси билан бўлса керак, М. Шайхозданинг тасвирий маромида кўпроқ соддалик, О. Ёқубов услубида эса нисбатон хийла мураккаблик кўзга ташланади.

Таржима асарини монографик планда ўрганиш таржиманинг асл нусха билан боғлиқлигини аниқлашдангина иборат эмас. Тадқиқотчилар таржима билан асл нусха нисбати ва қиёсига диққатни йўналтирган ҳолда, таржима ватан адабиёти ҳодисаси сифатида намоён бўлганлиги масаласига бефарқ қарай-

дилар. Албатта, таржима жараёнининг генетик қисми, бунинг таҳлили катта аҳамиятга эга, лекин бу юксак таржима маданиятининг яратилишида фақат тайёр-гарлик давринигина англатади, холос. Аслида, масаланинг иккинчи томони ҳам жуда муҳим: ватан маданиятида ўша таржима ўз қадрини топа олдими, унинг таъсири қандай бўлди, бошқа оригинал ва таржима асарлар қаторидан қандай жой эгаллади, ватан адабиётида у қандай вазифани бажарди, ана шу вазифани амалга ошириш жараёнида асар танлаш ва таржима методини аниқлаш қандай содир бўлди? Таржима адабиёти билан оригинал адабиёт ўртасидаги муносабатларнинг баъзи аспектиларини билдиш керак: а) бир авторнинг оригинал ва таржимавий ижод йўналиши; б) таржима адабиёти асарининг оригинал асар билан боғлиқлиги; в) умуман таржима адабиёти билан миллий адабиёт соҳаларининг ўзаро муносабати.

Алоҳида таржималар таҳлилининг мақсади, худди оригинал асарлар таҳлилида бўлгани сингари, айрим олинган таржима давлари ва мактабларининг методини аниқлаш, бир давр таржима методи ва эстетикасининг ўша давр оригинал адабиёт методи ва эстетикасига муносабатини аниқлашдан иборат.

«Ҳозирча бирон-бир адабиётда таржима тарихи бўйича фундаментал тадқиқотлар яратилган эмас. Ҳолбуки, бадиний ижоднинг кўп томондан ўрганилмаган бу типини тарихий-адабий жиҳатдан ёритмай туриб, адабиёт тарихини ўрганиш мукамал бўлмайди»¹.

Таржима таҳлилининг мақсадини аниқлашга қаратилган бундай фикрлар ўзбек таржимашунослигига ҳам тааллуқлидир. Таҳлилда доим «асл нусха — таржима» муносабатини ўрганиб, текстлар қиёсидан ташқарига чиқа олмаслик бу соҳадаги тадқиқотларнинг асосий камчилигидир. Таржима тарихи юзасидан эса бир қанча дастлабки натижалар олинди. Айниқса, академик В. А. Абдуллаев, профессор Ф. К. Каримов, профессор Н. М. Маллаевларнинг олий ўқув юртлари учун чиқарган ўзбек адабиёти тарихининг уч китоби, шу соҳада яратилган академик тадқиқотлар, академик В. И. Зоҳидовнинг ўзбек адабиёти тарихига доир монография-

¹ Иржи Левый. Искусство перевода. М., 1974, с. 231.

ларида ҳар бир давр оригинал адабиёт тарихи ўша даврда яратилган таржималар тарихи билан узвий боғлиқ ҳолда таҳлил этилганлигини мамнуният билан қайд этмоқ керак.

Таржима асари ватан адабиёти ҳодисаси бўлиб қолади ва оригинал асар қандай маданий-маърифий қимматга эга бўлса, у ҳам шундай вазифани бажаради.

ХОТИМА

Бадий таржима сўз санъати билан боғлиқ адабий-яратувчилик жараёнининг турли-туман жанрлари, турлари орасида энг серташвиш соҳалардан ҳисобланади. Бизда, Ўзбекистонда, бадий таржима проблемалари тарихий, назарий, танқидий йўналишларда хийла дуруст ишланди. Таржима тематикасининг ўз тарихчилари, назариячилари, шарҳчилари, текстологлари, танқидчилари етишди. Тиллар, адабий регионлар, даврлар ва ҳатто муайян жанр йўналишлари бўйича тадқиқотчилар пайдо бўлди. Бошқача айтганда, таржимашунослик илмида ҳам ички ихтисослашув жараёни бошланди: таржима тарихида — Жуманиёз Шарипов, Нажмиддин Комилов, Ваҳоб Раҳмонов, Ҳамид Ҳамидовлар; лисоний-услубий йўналишда — Эльвира Азнаурова, Қудратулла Мусаев; назарияда — Нинель Владимирова, Масъуд Расулий, Султонмурод Олимов; туркий тиллар аро таржимачилик соҳасида — Мустафоқул Қаримов, Зухриддин Исомиддинов; шеърий таржималар тадқиқотида — Комилжон Жўраев, Хуршида Маматова, Муҳаббат Бақоева, Абдулла Матёқубов; насрий таржималар таҳлилида — Мирзабахром Солиев, Сабиҳа Саломовалар ва ҳоказо. Қисқаси, бадий таржимашунослик бизда қарор топган филологик соҳага айланди.

Лекин шундай бўлишига қарамай, мавжуд илмий тадқиқотлар ўз ишланиш даражаси эътибори билан бир текис эмас. Бу соҳада оригинал ишлар билан бирга, муайян бир стандарт қолипдан чиқаётган қуруқроқ нарсалар ҳам йўқ эмас. Ҳозирги вақтда, бизнинг фикримиз-

ча, бадний таржималар тадқиқотида ўзига хос таҳлил йўсини, оригинал методика, чуқур назарий мушоҳада, кенг филологик воқифликни намойиш эта олган кишигина фойдали тадқиқот ярата олади. Умуман олганда эса, ҳозиргача қилинган назарий ишлар бой ижодий амалиётнинг фақат биринчи қатламнигина олиб ўзлаштирди, дейиш мумкин. Бадний ижод, таржима санъатининг қалбига чуқур кириб бориш, катта тарих, чуқур назарий тадқиқотлар яратиш ҳамон кун тартибда турибди. Қўлингиздаги монография ҳам, ҳурматли китобхон, муаллиф тузган режага кўра, бадний таржима проблемаларни қиёсий-услубий, типологик планда таҳлил этишга бағишланган бир тадқиқотдир, холос. Унда бадний таржима тараққиётининг кўлами, эволюцияси, истиқболи ҳақида фикр юритилди.

Ишнинг биринчи бобда («Бадний таржимада услуб ва услубий мослаштириш») услубнинг таржимавий-типологик талқин ва татбиқи берилди, кенг адабий-тарихий, лисоний, шеърӣ анъаналар замирида янги таржима воситаларининг рўёбга чиқиши ҳодисасини ёритишга ҳаракат қилинди, шеърӣ таржимада поэтик интерпретация ҳамда вазний трансформация ҳодисаларининг турли хил кўринишлари аниқланди. Шу муносабат билан шеърӣ асарда луғат, услуб, вазн, қофия бир-бирига чамбарчас боғлиқ эканлиги айтилиб, эквивалентлик категориясининг тарихий-диалектик табиатини ёритишга уриниб кўрилди.

«Фарҳод ва Ширин»: табдил, таржима, талқин» деб номланган иккинчи бобда «Хамса» дostonи асосда атоқли ўзбек совет шоири Ғафур Ғуломнинг буюк мутафаккир-шоир Алишер Навоӣ ижодидан баҳрамандлиги сирлари, асарнинг рус, украин, тожик, озарбойжон тилларига таржималари билан боғлиқ масалалар (тиллар ва адабий анъаналарнинг яқин-йироқлиги, кўп босқичли таржима туфайли туғиладиган душворликлар, маҳорат ва ҳ к.) ўрганилди. Шеърӣ тасвири насрий баёнга ўтказиш қийинчилиги, бу ишда йўл қўйилган айрим саҳв-нуқсонлар, асл нусха — тағлама (таҳтуллафз) — таржима силсиласи, оригинал матнининг мазмунини тўғри талқин қилишда таржима ва луғатнинг аҳамияти, сифатли таржима яратишда танқидий текстдан фойдаланиш зарурати ҳамда бошқа шу сингарн муаммолар аниқланди, улар юзасидан тегишли хулосалар чиқарилди.

«Ўзбек адабиётида Шекспир анъаналари (таржима

ва таъсир)» фаслида адабий таъсирда монандлик, яқинлик ва муштараклик ҳодисаларининг табиати ва хусусиятлари ўрганилди. Бу ўринда Вильям Шекспир услубининг буюк инглиз драматурги асарлари таржимони Мақсуд Шайхзода ижодига таъсири характери ва хусусиятлари аниқланди. Шекспир — Шайхзода услубий монандлиги аломатлари айрим образлар, ситауциялар, конфликтлар, сюжет ва композицион қурилишларнинг спецификасида намоён бўлиши исботланди.

МУНДАРИЖА

Маънавий камолат қалити.	3
I б о б. Бадний таржимада услуб ва услубий мослаштириш.	15
II б о б. «Фарҳод ва Ширин»: тадбил, таржима, талқин.	94
III б о б. Ўзбек адабиётида Шекспир анъаналари (таржи- ма ва таъсир).	151
Хотима.	187

На узбекском языке

ГАЙБУЛЛА САЛЯМОВ

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА

Редактор Т. Алимов
Рассом В. Валиев
Рассомлар редактори Г. Ким
Техн. редактор Э. Саидов
Корректор О. Буриев

ИБ № 1905

Босмахонага берилди. 15. 02. 82. Босишга рухсат этилди. 28.01.83. Р 53714. Формати 84x108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 3: Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 10,08. Нашр л 10,32. Тиражи. 3000 Заказ № 1466 Баҳоси 90 т. Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари ЎзССР Давлат Комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корхонасида тайёрланган матрицадан 2- босмахонада босилди. Янги йўл, Самаркандская 44.

Саломов Гайбулла.

Таржима ташвишлари (Масъул муҳаррир: М. Қўшжонов.—
Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.—192 б.

Таржима шарт-шароитлари, талаб ва принциплари эътибори билан яхлит тушунчадир. Совет таржима мактабида асосий, етакчи, ижодий ва назарий дастур реалистик таржима методологияси ҳисобланади. Айти вақтда бадиий таржиманинг йўл-йўриқлари, бунда қўлланиладиган тадбирлар, тиллар, адабий регионлар, жанрлар, эстетик ақидалар қарор топган анъаналар ва конкрет асарларга татбиқан ўзгариб боради. Ушбу асарда қўйилган бош масала ана шу тахлитдаги «таржима ташвишлари»ни акс эттиради.

Саломов Гайбулла. Проблемы перевода.

ББК 83.3Ўз7
8Ўз2